РАБИНДРАНАТ
ТАГОР

КАТАСТРОФА

Рабіндранат Тагор

КАТАСТРОФА

РОМАН

Переклад з бенгальської

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ – 1960

Переклад
А. КОВАЛЕНКО

Післямова
Г. КОЧУРА

Перекладено за виданням:

রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর
নৌকাডুবি
কলিকাতা জুন ১৯৫১

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Можна було не сумніватися, що Ромеш і цього разу складе іспити з юриспруденції. Богиня Сарасваті [1] завжди щедро обсипала його пелюстками золотого лотоса і, обдаровуючи його медалями, не забувала при цьому обділити і знаннями.

Нарешті іспити закінчилися, настав час їхати додому. Але Ромеш якось не дуже квапився складати чемодани. Батько прислав листа, в якому вимагав, щоб син якнайшвидше їхав додому. Ромеш відповів, що приїде одразу ж, як тільки будуть відомі результати іспитів.

У сусідньому будинку жив товариш Ромеша Джогендро, син Онноди-бабу [2]; хлопці разом вчилися в університеті. Оннода-бабу був членом «Брахмо Самадж» [3]. Його донька Хемноліні недавно закінчила факультет красних мистецтв. Ромеш частенько заходив до них випити чашку чаю або й просто так.

У ті години, коли Хемноліні піднімалася після купання на дах будинку і, чекаючи, поки просохне її волосся, ходила туди й сюди з книгою у руках, Ромеш і собі сідав з книжкою на покрівлі будиночка, де він наймав квартиру.

Здавалося б, важко знайти краще місце для занять, але насправді хлопцеві та дівчині там багато чого заважало.

Досі ні Оннода-бабу, ні Ромеш ще ні разу не починали

---

[1] Сарасваті — богиня науки, поезії, музики і красномовства.

[2] Бабу — пан. Додається до чоловічого імені на знак пошани.

[3] «Брахмо Самадж» — релігійне товариство, засноване 1828 р. визначним просвітителем і публіцистом Індії Рамом Моханом Роєм.

розмови про весілля. У Онноди-бабу була на те своя причина: він мав на прикметі одного юнака, який поїхав до Англії вчитися на адвоката.

Якось за чаєм знялася палка суперечка. Почав її Окхой, товариш Джогендро. Він не міг похвалитися своєю освіченістю, проте його бажання були такі ж, як і в Ромеша, і тому він частенько приходив пити чай до Хемноліні.

Сьогодні він розпочав суперечку, сказавши, ніби розум мужчини подібний до меча; хай навіть і не дуже гострий, він все-таки може бути корисний хоча б завдяки своїй вазі; а жіночий розум — мов той складаний ножик: скільки його не гостри — все одно нічого путнього ним не зробиш. І так далі, і тому подібне.

Хемноліні вирішила, що краще не звертати уваги на таке зухвальство Окхоя. Мовчав і Ромеш. Але коли Окхоя підтримав Джогендро й теж став наводити докази слабкості жіночого розуму, Ромеш не стерпів і, запалившись, почав співати гімни жіночій половині роду людського.

Його душу обняло почуття такої глибокої поваги до жінки, що він незчувся, як випив на дві чашки чаю більше, ніж завжди.

Раптом увійшов розсильний і простяг йому якусь записку. На ній рукою батька було виведене ім'я Ромеша. Обірвавши фразу на півслові, Ромеш пробіг очима лист і зразу ж устав з-за столу.

— Що трапилося? — запитали всі в один голос.

— До мене приїхав батько,— відповів Ромеш.

— Дада [1],— звернулася Хемноліні до Джогендро,— чи не запросити нам батька Ромеша-бабу сюди? Він вип'є чаю, посидить з нами...

— Ні. ні, не сьогодні,— квапливо відповів Ромеш.— Я повинен негайно йти.

Окхой, радіючи в душі, що Ромеш іде, зауважив:

— Може, він і не схотів би тут їсти...

* * *

Батько Ромеша, Броджмохан-бабу, сказав синові:

— Завтра першим же поїздом ти поїдеш додому.

— Щось трапилося? — заклопотано спитав Ромеш.

— Нічого особливого,— відповів Броджмохан-бабу.

---

[1] Дада — звертання до старшого брата.

Ромеш не зводив очей з батька, сподіваючись почути хоч яке-небудь пояснення, але Броджмохан-бабу не вважав за потрібне задовольнити цікавість сина.

Увечері, коли Броджмохан-бабу пішов навідати своїх калькуттських родичів та друзів, Ромеш сів писати йому листа. Але далі слів: «Схиляюсь до Ваших високоповажних, подібних до лотоса, ніг»,— справа не посувалась. «Я не маю права приховувати від батька, що ми з Хемноліні в наших серцях заприсяглися одне одному на вірність...» — раз у раз казав собі Ромеш і знову починав писати, але, зрештою, роздирав написане.

Повечерявши, Броджмохан-бабу міцно заснув, а Ромеш вийшов на дах і, мов той нічний дух, почав ходити по ньому, з сумом позираючи на будинок Онноди-бабу.

Він бачив, як о дев'ятій годині звідти вийшов Окхой. О пів на десяту зачинили надвірні двері; о десятій у вітальні погасло світло, і на одинадцяту весь будинок поринув у глибокий сон.

Другого дня Ромеш першим же поїздом мусив виїхати з Калькутти. Броджмохан-бабу подбав про те, щоб юнак не запізнився на вокзал.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Дома Ромеш дізнався, що батько вже знайшов йому наречену і навіть домовився про день весілля. На ту пору, коли Броджмохан-бабу ще був бідний, його друг Ішан займав уже посаду судді. Саме з допомогою Ішана Броджмохан почав потрохи ставати на ноги. Після передчасної смерті Ішана з'ясувалось, що він не залишив своїй сім'ї нічого, крім боргів. Його вдова і маленька дочка страшенно бідували. Зараз дочка Ішана була вже дівчиною на відданні. Саме з нею Броджмохан і вирішив одружити свого сина. Дехто з доброзичливців Ромеша був проти цього одруження, вони посилались на те, що наречена не дуже-то й вродлива. Але Броджмохан відповідав на це:

— Не розумію я цього: адже людина не квітка і не метелик, краса для неї не найголовніше. Якщо дівчина така ж доброчесна, як її мати, то Ромеш буде з нею щасливий.

Від усіх цих розмов про весілля Ромеш аж змінився на виду. Сумні думи обсіли голову. Цілими днями никав він

по селу, добираючи різних засобів порятунку, але усі вони здавались йому нездійсненними. Нарешті хлопець наважився сказати батькові:

— Тату, я не маю права женитися на цій дівчині, я зв'язаний з іншою.

— Що ти кажеш! —скрикнув Броджмохан.— І вже відбулися заручини?

— Ні, заручин, власне кажучи, ще не було, але...

— І ти про все вже домовився з батьками нареченої?

— Ні, цього теж ще не було, але...

— Ага, не було! Тоді ось що: коли ти вже стільки мовчав, то доведеться помовчати іще трохи.

Приголомшений Ромеш промовив:

— Якщо я візьму собі за дружину іншу дівчину, це буде нечесно з мого боку.

Броджмохан відповів:

— Але не одружитися з твоєю нареченою буде ще більш нечесно.

Ромеш не знайшов, що відповісти батькові. Він тільки подумав: «Тепер мене може врятувати лише якийсь щасливий випадок». Астрологи застерігали, що цілий рік після того дня, на який призначили весілля Ромеша, буде нещасливий для одруження. І Ромеш тішив себе думкою, що треба якось перебути цей день,— а там він матиме відстрочку на цілий рік.

* * *

До села, в якому жила наречена, треба було їхати водою. Швидко туди не доберешся — човен довозить за три-чотири дні. Про всякий випадок Броджмохан вирішив виїхати за тиждень до весілля.

Весь час дув попутний вітер, і дорога до Шімульгхата,— так називалося село, де жила наречена,— не забрала і трьох днів. Отже, до весілля залишалося ще чотири дні.

Броджмохана-бабу цілком влаштовувало таке. Мати нареченої страшенно бідувала в Шімульгхаті, і Броджмохан-бабу давно вже хотів перевезти її до свого села і виконати свій обов'язок перед другом, забезпечивши їй щасливе й заможне життя. Але зробити це раніше він вважав незручним, бо вони не були родичами. Але тепер, коли до весілля залишилось усього кілька днів, Броджмохан умовив удову переїхати. Жінка на всьому світі мала лише одну-єдину

доньку, і Броджмохан переконав її, що вона повинна жити разом з дочкою й замінити матір зятеві, який уже давно не знав материнської ласки. «Хай собі говорять, що хочуть,— вирішила вона,— а моє місце там, де моя дочка та зять».

Приїхавши до Шімульгхата, Броджмохан-бабу заходився лаштувати в дорогу свою майбутню родичку. Він хотів, щоб після весілля вони всі разом вирушили додому річкою, і тому привіз із собою кількох родичок.

Під час весільного обряду Ромеш не проказував священної мантри [1], в хвилину «щасливого погляду» [2] він навіть не глянув на молоду; похнюпивши голову, мовчки зніс сміх та жарти у спальні; цілу ніч пролежав на краєчку ліжка, відвернувшись від молодої, а як тільки розвиднілося, вийшов з кімнати.

Коли весільні церемонії закінчилися, всі посідали у човни і вирушили в дорогу. В одному човні сиділа молода з подругами, у другому — літні чоловіки й жінки, у третьому — молодий та його друзі. В одному з човнів пливли музиканти. Вони звеселяли гостей, граючи та співаючи весільних пісень.

Весь день стояла страшенна спека, на небі не було ні хмаринки. Усе навколо повивав тьмяний серпанок і, здавалось, немов дерева на берегах річки обсипані попелом. Листя на них застигло нерухомо. Веслярі гребли, обливаючись потом. Ще задовго до того як почало вечоріти, вони попросили:

— Пане, давайте зробимо зупинку, бо далі довго не буде куди пристати.

Але Броджмохан-бабу не хотів затримуватись у дорозі і відповів:

— Навіщо нам тут зупинятися? Ніч буде місячна. Ми швидко доїдемо до Балухата, там і пристанемо. Ви одержите добру нагороду.

Човни, проминувши село, попливли далі. З одного боку тяглися нескінченні обмілини, з другого — нависали кручі стрімкого берега.

Смеркло... Зійшов місяць, але він тільки ледь блимав у каламутній пелені, мов той п'яниця посоловілими очима.

---

[1] Мантра — молитви, вірші з священних книг або заклинання, які проказують під час відправи.

[2] Щасливий погляд — момент під час весілля, коли молодята вперше бачать одне одного.

Небо було чисте, без жодної хмаринки. Та раптом почувся гуркіт грому. Озирнувшись назад, люди в човнах побачили, як до них з шаленою швидкістю мчить велетенський немов підкинутий угору невидимою мітлою, стовп куряви, гілок, трави й піску.

— Рятуйтесь!.. О боже!..— залунали розпачливі зойки.

Ніхто вже не міг розказати, що сталося через хвилину. Смерч вузькою смугою пронісся над землею, знищивши в одну мить усе на своєму шляху. Куди поділися човни та люди — знав тільки всевишній.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Туман розвіявся. Прозоре місячне сяйво заливало безкрайній і безлюдний піщаний берег, немов укриваючи його білим удівецьким вбранням. Гладінь ріки була спокійна, не видно було жодного човна. Над водою і землею панувала мертва тиша, ніби в кімнаті, де після довгої болісної агонії увірвалось людське життя.

Опритомнівши, Ромеш побачив, що лежить на піщаній мілині. Минув якийсь час, поки він пригадав, що трапилося. Поволі все спливло у пам'яті, наче страшний сон. Він не знав, що сталося з батьком та родичами, і підвівся, щоб подивитись, чи немає їх де поблизу. Але ніде нікого не було. Тоді, тримаючись берега, він рушив на розшуки.

Маленький голий острівець, вкритий білим піском, лежав між двома рукавами Падми [1], наче малятко в обіймах матері.

Ромеш пройшов спочатку понад одним берегом, потім перейшов до другого і раптом недалеко попереду помітив щось схоже на шматок червоної тканини. Підбігши, Ромеш побачив, що то лежить непритомна дівчина, одягнена в червоне шовкове вбрання молодої.

Ромеш знав, як робити штучне дихання утопленикам. Довго й уперто він то піднімав руки дівчини до голови, то опускав їх, притискуючи до тіла. Нарешті вона зітхнула й розплющила очі.

Ромеш так втомився, що навіть не міг розпитати дівчину, як вона опинилась тут, і якийсь час сидів мовчки.

---

[1] Падма — один з двох найбільших рукавів Гангу, там, де він впадає в Бенгальську затоку.

Дівчина ж, очевидно, ще не зовсім прийшла до пам'яті: тільки на мить розплющила очі і зразу ж знову заплющила їх. Нахилившись, Ромеш почув, що вона спокійно дихає.

І тут, на безлюдному клаптику землі, оточеному з усіх боків водою, тільки-но вирвавшись з пазурів смерті, він довго вдивлявся в залите місячним сяйвом бліде дівоче обличчя.

Хто сказав, що Сушіла не гарна? Весь широкий світ, залитий м'яким місячним сяйвом, здавався йому лише рамкою для цього ніжного, такого урочисто спокійного вродливого личка з заплющеними очима.

Ромеш забув про все на світі. «Як добре,— думав він,— що я не став дивитися на неї під час весілля, у натовпі гостей. Такою, як зараз, я не зміг би її побачити ніде. Тут, врятувавши її від смерті, я маю на неї набагато більше прав, ніж після того як проказав мантру під час шлюбної церемонії. Тоді вона стала моєю за законом, а тепер я приймаю її як дар милосердного провидіння».

Нарешті дівчина прийшла до пам'яті, підвелася, обсмикнула на собі одежу і натягла на голову покривало.

— Ти не знаєш, що сталося з тими, хто був з тобою у човні? — запитав Ромеш.

Вона тільки мовчки похитала головою.

— Ти посидиш тут трошки? — сказав Ромеш.— Я піду ще раз добре пошукаю скрізь.

Дівчина нічого не відповіла, але вся вона аж тремтіла від страху; здавалося, вона цілою своєю істотою благала: «Не кидай мене тут саму».

Ромеш зрозумів її стан. Підвівшись, він пильно подивився навкруги, але скрізь тільки білів пісок й ніде нікого не було видно. Тоді він почав гукати, та ніхто не відзивався.

Втомившись від марних зусиль, Ромеш знову сів на землю і побачив, що дівчина, затуливши обличчя руками, намагається стримати судорожні ридання. Ромеш розумів, що зараз її не втішиш ніякими словами, і, присунувшись ближче, почав тихенько гладити її по голові. Дівчина розридалась. Заплакав і Ромеш.

Коли нарешті у знесилених сердець не стало сліз, місяць уже зайшов за хмари. У густій темряві цей безлюдний клаптик землі набрав якогось таємничого вигляду. Наче білі привиди, неясно білів пісок, при тьмяному світлі зірок

вигравала блискітками річка, виблискуючи, немов луска велетенської чорної змії.

Ромеш узяв у свої руки холодні, ніжні ручки дівчини і тихенько притягнув її до себе. Злякана всім, що трапилося, дівчина не опиралася; вона страшенно боялася залишитись тут сама. Пригорнувшись у цілковитій темряві до грудей Ромеша, які схвильовано здіймались і опускалися, вона заспокоїлась. Де вже їй було думати зараз про сором! З невимовною радістю затихла вона в обіймах Ромеша.

Перед світанком, коли почали гаснути досвітні зорі і на сході, над блакиттю річки, зарожевіло зблідле небо, стало видно, що на піску міцно спить Ромеш, а на грудях у нього, підклавши під голову руки, лежить дівчина. Як тільки ласкаві промені сонця торкнулися їх повік, обоє зразу ж прокинулись. Здивовані, вони якусь мить озиралися на всі боки, потім раптом зрозуміли, що вони не вдома, згадали, що сталася катастрофа.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Вранці річка вкрилася білими вітрилами рибальських човнів. Ромеш підкликав один з них до берега, найняв з допомогою рибалок великого човна і, доручивши поліції розшукати зниклих родичів, разом з дівчиною рушив додому. Тільки-но човен підплив до сільської пристані, як Ромешу сказали, що поліція витягла з річки трупи його батька, тещі, кількох родичів та друзів. Не було вже ніякої надії на те, що врятувався ще хто-небудь, крім декількох веслярів.

Вдома у Ромеша зоставалася старенька бабуся. Побачивши, що він повернувся лише з молодою, вона заплакала й заголосила. Почали плакати і в сусідніх хатах, де жили родичі тих, хто був запрошений на весілля Ромеша. Не грала музика, не було чути веселих вигуків, ніхто не вітав молодої, ніхто навіть не глянув у її бік.

Ромеш вирішив, що одразу ж після закінчення похоронних обрядів переїде з дружиною в якесь інше місце. Але від'їзд усе відкладався й відкладався, бо треба було ще розпорядитися щодо землі, яка дісталася Ромешу у спадщину від батька. До того ж, пригнічені горем родички збиралися йти на прощу у святі місця — треба було потурбуватися й про них.

Серед усіх цих справ Ромеш не забував і про кохання. Його дружина не була такою молоденькою дівчиною, як казали. Сільські дівчата навіть сміялися з неї, називали її перестаркою. Проте наш молодий бакалавр не розумів, як можна закохатися в таке дівчатко. Не давали йому в цьому поради і книги. Довгий час Ромеш вважав це зовсім неможливим. І хоч усе це не мало нічого спільного з досвідом, якого він набрався з книжок, все ж таки його високоосвічений розум швидко підпав під владу всеперемагаючого почуття, яке нестримно вабило його до дівчини. У своїх мріях Ромеш уже бачив її Лакшмі [1] свого дому. Уява малювала йому дівчину то молоденькою нареченою, то юною коханою, то лагідною матір'ю його дітей. Думаючи про цю дівчину, Ромеш створив у своєму серці чудесний, благородний образ дружини, подібно до того, як митець чи поет, перш ніж намалювати картину чи написати поему, спочатку виношують їх у своєму серці, пестячи та викохуючи, і вже уявляють собі їхню чудову викінчену форму.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Так минуло майже три місяці. Ромеш уже влаштував усі свої справи. Старі родички готувались вирушити до святих місць. Деякі з сусідок нарешті почали виявляти бажання познайомитись з молодою. Кохання між нею і Ромешем дедалі міцнішало.

Тепер вечорами вони часто виходили на покрівлю свого будиночка і, розстеливши там циновки, сідали удвох під зоряним небом. Ромеш, жартуючи, інколи підкрадався до неї ззаду і затуляв їй очі або прихиляв її голову до своїх грудей; коли ж вона засинала не повечерявши, Ромеш, щоб розбудити її, вдавався до різних жартівливих вигадок і чув у відповідь жартівливо-гнівні нарікання.

Якось увечері, торкнувшись її волосся, Ромеш сказав дівчині:

— Сушіло, сьогодні у тебе погано зачесане волосся.

— І чого ви усі тут називаєте мене Сушілою? — спитала раптом дівчина.

---

[1] Лакшмі — в індійській міфології богиня кохання, шлюбу, щастя й багатства. Іменем Лакшмі в Індії називають вродливу та вірну дружину.

Ромеш здивовано глянув на неї, не розуміючи, що означає це запитання.

— Хіба, змінивши ім'я,— казала далі дівчина,— можна змінити мою нещасну долю? Я ж безталанна з самого дитинства і зостануся такою, аж поки не помру.

У Ромеша від цих слів наче обірвалося щось у грудях, обличчя його смертельно зблідло. У голові раптом майнула ще не зовсім ясна здогадка, що трапилося щось жахливе.

— Як же так сталося, що ти нещаслива з самого дитинства? — запитав він.

— Мій батько помер ще до мого народження, а коли мені було шість місяців — не стало й матері. Я росла в сім'ї материного брата і зазнала там чимало горя. І раптом я почула, що звідкілясь приїхав ти і що я сподобалась тобі... Через два дні вже було наше весілля. А потім скоїлося оте лихо на річці.

Ромеш так і похолов, почувши ці слова. Йому здалося, що ясне світло місяця раптом померкло. Він боявся питати далі, в нього було лише одне бажання, щоб усе, про що він тільки що почув, забулося назавжди, зникло, як сон, як марення.

Війнув теплий літній легіт, немов поблизу глибоко зітхнула опритомніла людина. Навкруги було розлите ніжне місячне сяйво, кувала невгамовна зозуля; з пристані, од річки, де були прив'язані човни, долинала пісня човнярів.

Не дочекавшись від Ромеша ніякої відповіді, дівчина легенько торкнулася його рукою і спитала:

— Ти спиш?

— Ні,— відповів Ромеш і знову надовго замовк.

Незабаром дівчина заснула. Ромеш звівся на лікті і почав вдивлятися їй в обличчя. Але вона й зараз не виявляло ніяких ознак тієї таємниці, печать якої поклав на нього всевишній.

І як під такою красою могла ховатися така страшна доля!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Ромеш розумів одне — ця дівчина не була його справжньою дружиною, але з'ясувати, хто її чоловік,— було нелегкою справою.

— Що ти подумала, коли вперше побачила мене на весіллі? — якось спитав її Ромеш.

— Я тебе тоді не бачила,— відповіла дівчина.— Я й очей не підводила.

— Ти, може, й імені мого не чула?

— Звісно, не чула. Весілля ж відбулося на другий день після того, як мені про нього сказали. Тітка хотіла якнайшвидше збути мене з рук.

— Так,— поволі проказав Ромеш,— напиши-но мені своє ім'я. Ти ж бо вчилася писати і читати? Подивлюся, як це в тебе вийде.

І Ромеш подав їй олівець та аркушик паперу.

— Ти гадаєш, що не вмію? Моє ім'я написати дуже легко.— І вона великими літерами вивела: «Комола Дебі».

— Добре,— похвалив Ромеш.— А тепер напиши ім'я твого дядька.

Комола написала: «Тарінічорон Чоттопадх'яй».

— Десь помилилася? — спитала вона.

— Ні,— відповів Ромеш.— Цікаво, чи напишеш ти й назву свого села?

Вона написала: «Дхобапукур».

Так, дуже обережно, вдаючись до хитрощів, Ромеш зібрав деякі відомості про життя дівчини, але це ще майже нічого не давало. Тепер Ромеш почав роздумувати, що ж він повинен робити далі. Її чоловік, очевидно, потонув. Може, йому пощастить знайти дім свекра Комоли. Але ще невідомо, чи приймуть її там. Відіслати дівчину назад до дядька? Ні, це буде несправедливо і жорстоко по відношенню до неї. Якщо ж усе це тепер відкриється, то що буде з нею? Як на неї подивляться люди? Вона ж так довго жила як дружина у домі чужого чоловіка. А може, її чоловік все ж таки врятувався? Чи ж захоче він, чи наважиться її взяти?

Зараз її де не покинеш, вона скрізь потоне, як у бездоннім океані.

Комола могла залишитися жити у Ромеша тільки як його дружина, а назвати її своєю дружиною він не мав права. І відіслати дівчину від себе також не було куди. А він у мріях про своє майбутнє вже уявляв собі її в образі Лакшмі свого дому. Тепер цей образ, намальований пензлем щирого кохання, довелося назавжди стерти.

Зоставатися й далі в своєму селі Ромеш не міг. Він вирішив виїхати з Комолою до Калькутти. Тільки там, думав Ромеш, загубившись у людському океані, він знайде

який-небудь вихід. Приїхавши до Калькутти, Ромеш найняв квартиру якнайдалі від того місця, де мешкав раніше.

Як же хотілося Комолі якнайшвидше побачити Калькутту! У перший же день після приїзду, тільки-но переступивши поріг дому, вона зразу ж підбігла до вікна і звідти з величезною увагою почала стежити за нескінченним людським потоком. Для їхньої служниці Калькутта не являла собою чогось незвичайного, і, сприймаючи цей подив дівчини як вияв великої дурості, вона весь час роздратовано бурчала:

— Ну, чого дивишся, роззявивши рота? Вже скоро вечір, може, будеш купатися? Га?

Увечері, впоравшись з роботою, служниця йшла додому. А таку, щоб зоставалася і на ніч, Ромешу знайти не вдалося.

«Але ж тепер я не можу лягати в одній кімнаті з Комолою,— непокоїла Ромеша думка.— А втім, як бідолашна дівчина ночуватиме сама на незнайомому місці?»

Після вечері, коли служниця пішла додому, Ромеш сказав Комолі, показуючи на постіль:

— Ти лягай і спи, а я прийду потім. Я ще хочу трохи почитати.

З цими словами він розкрив якусь книжку і вдав, ніби читає. Стомлена Комола незабаром заснула.

Так минула ця ніч. На другу ніч Ромешу знову під якимсь приводом вдалося покласти Комолу спати саму. Було дуже жарко, і Ромеш ліг на килимі на невеличкій веранді перед спальнею. Довго лежав він, обмірковуючи своє становище. Була вже пізня ніч, коли він нарешті заснув.

Годині десь о третій Ромешу раптом здалося крізь сон, що він лежить не сам, що хтось сидить поруч і тихенько обмахує його віялом.

— Сушіло, спи, не треба мене обмахувати,— пробурмотів Ромеш, пригортаючи її до себе.

Налякана темрявою, Комола притулилася до Ромеша і солодко заснула.

Прокинувшись уранці, Ромеш аж здригнувся, коли побачив, що Комола лежить у нього на грудях, обнявши його правою рукою за шию і заявляючи в такий спосіб на нього свої законні права. Ромеш подивився в обличчя дівчині, і йому на очі набігли сльози. Як він розніме ці ніжні руки,

що з такою довірою обнімають його? І він згадав, як уночі, підійшовши до нього, вона тихенько махала над ним віялом. Глибоко зітхнувши, Ромеш обережно розняв руки дівчини і встав з килима.

Після довгих міркувань Ромеш вирішив влаштувати Комолу у жіночий пансіон. Може, це хоч на якийсь час врятує його від нескінченних турбот.

І він якось спитав Комолу:

— Комоло, скажи, ти хочеш учитися?

Комола пильно подивилася на нього. Її погляд наче питав: «Що мають означати ці слова?»

Ромеш прочитав їй цілу доповідь про користь та радість, які дасть їй навчання. Але його зусилля пропали марно, бо Комола одразу ж сказала:

— Учи мене.

— Для цього тобі треба ходити до школи,— промовив Ромеш.

— До школи? — здивувалась Комола.— Хіба такі дорослі дівчата, як я, ходять до школи?

Таке уявлення Комоли про межі віку примусили Ромеша всміхнутися, і він сказав:

— До школи ходять дівчата і набагато старші за тебе.

Після цієї розмови з Ромешем Комола більше не заперечувала, і ось одного дня він повіз її до школи.

Пансіон містився у величезному будинку; Комола побачила там багато дівчат, і молодших, і набагато старших за неї.

Коли Ромеш, доручивши Комолу начальниці пансіону, пішов до дверей, Комола теж хотіла йти за ним.

— Ти куди? — зупинив її Ромеш.— Тобі треба зостатися тут.

— А ти хіба тут не лишишся? — злякано спитала Комола.

— Ні, я не можу тут зоставатися,— відповів Ромеш.

— Тоді я теж не можу. Візьми мене з собою,— попросила Комола, ухопившись за руку Ромеша.

— Як тобі не соромно, Комоло,— промовив Ромеш, випручуючи руку.

Від цього докору Комола немов закам'яніла, обличчя її скривилося. З тяжким серцем Ромеш швидко вийшов, але перед його очима ще довго стояло злякане, розгублене обличчя дівчини.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Ромеш хотів був почати свою адвокатську практику в Аліпурі, але тепер він змінив свій намір. У нього зовсім не лишилось душевної рівноваги, потрібної для нормальної праці, не було бадьорості духу, необхідної, щоб подолати перешкоди, які завжди постають на шляху молодого адвоката. Ромеш тепер часто ходив годинами по мосту через Ганг або блукав по Голадігхі [1] Він навіть почав думати про те, чи не поїхати йому на якийсь час на захід. Але саме на ту пору він одержав листа від Оннoди-бабу. Оннoда-бабу писав:

> «З газет ми довідалися, що ти склав іспити, але були прикро вражені, не одержавши про це ніякої звістки від тебе самого. Ми вже давно про тебе нічого не чуємо. Напиши, як живеш та коли збираєшся до Калькутти, бо ми дуже турбуємось».

Треба сказати, що той юнак, який поїхав до Англії і за котрого Оннoда-бабу хотів віддати свою дочку, вже став адвокатом і повернувся додому. Незабаром він мав одружитися з однією багатою дівчиною. Готувалися вже до весілля.

Тим часом Ромеш ніяк не міг вирішити, чи можна йому зустрічатися з Хемноліні після всього того, що трапилося. Зрештою він вирішив не розказувати нікому про Комолу. Нащо ганьбити перед людьми зовсім не винну дівчину? Але разом з тим, хіба він має право як і раніше зустрічатися з Хемноліні, не розповівши їй спочатку про все?

У всякому разі, йому треба було нарешті відповісти на лист Оннoди-бабу, і Ромеш написав:

> «Я дуже винен перед Вами і прошу у Вас пробачення, але я не мав змоги зустрітися з Вами з огляду на досить важливі причини».

Своєї нової адреси Ромеш, проте, не дав.

Одіславши листа поштою, він наступного ж дня надів адвокатську шапочку і пішов уперше в Аліпурський суд.

Одного разу Ромеш повертався пішки із суду, але, пройшовши трохи, вирішив найняти екіпаж, коли раптом почув знайомий, схвильований голос:

---

[1] Голадігхі—район Калькутти.

— Тату, та це ж Ромеш-бабу. Зупинись, кучер, стій! — І коло Ромеша зупинився екіпаж.

Це були Оннода-бабу та його дочка, які поверталися з Аліпурського звіринця — сьогодні там був улаштований пікнік. Несподівано відбулася зустріч, якої Ромеш так довго уникав.

Як тільки Ромеш побачив лагідне, спокійне обличчя Хемноліні, її сарі, що спадало якимись особливими складками, її таку знайому зачіску, зап'ястя та золоті браслети з вигравіруваними на них візерунками,— серце його залила гаряча хвиля.

— Ромеш! — зрадів Оннода-бабу.— Як добре, що ми тебе зустріли! Ти вже давно нам зовсім не пишеш, а якщо й пишеш, то не даєш своєї адреси. Куди це ти йдеш? Якась пильна справа?

— Та ні, я просто повертаюся з суду,— відповів Ромеш.

— Тоді їдьмо до нас пити чай.

Серце Ромеша радісно закалатало, і він забув про всі свої недавні муки. Не вагаючись, він сів у екіпаж і, щоб хоч трохи приховати свою ніяковість, спитав у Хемноліні:

— Ну, як ся маєте?

Нічого не відповівши на це запитання, Хемноліні сказала:

— Що ж це ви, склали іспити і навіть не повідомили нас?

— Я чув, що ви також склали іспити,— розгублено промовив Ромеш.

— Спасибі, що ви хоч не забули, що ми ще живемо на світі,— засміялась дівчина.

— Де ти тепер живеш? — спитав Оннода-бабу.

— У Дорджіпарі [1].

— Чому так далеко? Хіба твоя квартира в Колутолі була погана?

Хемноліні зацікавлено глянула на Ромеша, чекаючи, що він на це відповість. Цей погляд дівчини боляче вразив Ромеша, і він незчувся, як вимовив:

— Я вже вирішив переїхати туди знову.

Ромеш добре розумів, що Хемноліні образилась на нього за те, що він оселився в іншому районі, і серце його краялось від думки, що виправдатися йому немає чим. Проте

---

[1] Дорджіпара — район Калькутти.

його більш не розпитували. Хемноліні вперто дивилася на дорогу. Ромеш, не стерпівши цього, сказав:

— Біля Хедуйя живе один мій родич. Щоб його навідувати, я й оселився в Дорджіпарі.

Слова Ромеша звучали не дуже переконливо, хоч у них і була деяка правда. Хіба від Колутоли до Хедуйя так далеко, щоб не можна було інколи навідувати родича? Хемноліні й далі зосереджено дивилася на дорогу. Нещасний Ромеш ніяк не міг придумати, що б йому ще сказати. Нарешті він спитав:

— Що чути про Джогена?

— Провалився на юридичних іспитах і поїхав трохи розважитися на захід,— відповів Оннода-бабу.

Екіпаж зупинився біля будинку Онноди-бабу; знайома кімната, знайомі речі знову неначе зачарували Ромеша. Він тяжко зітхнув.

Сіли пити чай. Ромеш мовчав. Раптом Оннода-бабу спитав:

— Щось ти цього разу довго був удома. Мабуть, затримали якісь справи?

— Помер мій батько,— відповів Ромеш.

— Що ти кажеш?! Яке нещастя! Як же це сталося?

— Він повертався додому на човні. Раптом знялася буря, човен перекинувся, й батько загинув.

Як раптовий порив вітру розганяє хмари, і після цього знову синіє ясне небо, так і від цієї сумної звістки вмить зникла відчуженість, що було залягла між Хемноліні та Ромешем. Хемноліні подумала: «Я була несправедлива до Ромеша. Він засмучений смертю батька, він, мабуть, і зараз страждає. А ми почали його обвинувачувати, не знаючи нічого про те, яке нещастя спіткало його вдома, як тяжко йому на серці».

І Хемноліні ще збільшила свою уважність до осиротілого юнака. Бачачи, що Ромеш нічого не їсть, вона гостинно припрошувала його.

— Ви пережили велике горе, треба думати й про себе,— сказала дівчина.— Тату,— промовила вона до Онноди-бабу,— ми не пустимо Ромеша-бабу, поки він не повечеряє з нами.

— Звичайно,— відповів Оннода-бабу.

В цю мить до кімнати увійшов Окхой. Останнім часом він займав перше місце за чайним столом у домі Онноди-бабу. Несподівано побачивши тут сьогодні Ромеша, він

страшенно здивувався, але швидко опанував себе і, посміхнувшись, сказав:

— Кого я бачу! Ромеш-бабу! А я вже гадав, що ви нас зовсім забули.

Ромеш тільки мовчки посміхнувся.

— Ваш батько так раптово забрав вас,— вів далі Оккой,— і я вже думав, що він не випустить вас, поки не оженить. Але тепер, бачу, небезпека минула?

Хемноліні метнула на Оккоя гнівним поглядом, а Оннода-бабу промовив:

— Ромеш утратив батька.

Ромеш сидів, схиливши голову. Обличчя його було бліде. Хемноліні, розгнівавшись на Оккоя за те, що він так грубо торкнувся душевної рани Ромеша, квапливо сказала:

— Ви ще не бачили нашого нового альбома, Ромеш-бабу?

Вона принесла альбом, поклала його перед Ромешем і почала показувати фотографії. Потім, наче ненароком, спитала:

— Ромеш-бабу, ви, мабуть, живете самі на новій квартирі?

— Так,— відповів Ромеш.

— Тоді чому б вам не перебратися в сусідній з нами будинок?

— Так, так, я неодмінно переберусь у цей же понеділок.

— Я вивчаю зараз філософію, збираюсь складати іспити на бакалавра,— зауважила Хемноліні,— і гадаю, що мені доведеться інколи звертатися до вас за допомогою.

Ромеш аж засяяв од радості.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Ромеш незабаром перебрався на свою стару квартиру.

Між Ромешем і Хемноліні не лишилось і сліду колишнього недовір'я. Ромеш став тепер у сім'ї Онноди-бабу зовсім своїм. Сміхові, жартам та витівкам не було кінця.

Хемноліні останнім часом багато читала, готуючись до іспитів, і стала тоненькою, мов очеретина. Здавалося, досить повіяти трохи дужчому вітрові — і дівчина переломиться. Розмовляла вона мало, та й заводити з нею моьу було боязно, бо вона ображалася за найменшу дрібницю.

Але тепер, за кілька останніх днів, дівчина змінилася до невпізнанності: на її блідому обличчі світилася спокійна чарівна привітність, очі раз у раз спалахували сміхом. Раніше Хемноліні вважала, що тільки легковажні й нікчемні люди цікавляться нарядами. А тепер ніхто, крім всевишнього, не міг би сказати, чому так змінилися її погляди.

А для серйозного Ромеша над усе був обов'язок. Він був людиною замкнутою і трохи відлюдькуватою.

Зірки й планети перебувають у постійному русі, але обсерваторія з усіма своїми приладами зостається непорушною; так і Ромеш з своїм вантажем книжкових знань і міркувань немов застиг у цьому сповненому бурхливих змін світі. Чого ж він так змінився тепер?

Він тепер, як і раніше, не міг відповісти жартом на жарт, але хоч сміявся. Він і тепер не цікавився одягом та зачіскою, але не одягав абияк свого чадора[1], і рухи його стали нарешті трохи жвавіші.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

У Калькутті зовсім немає тих красот природи, якими звичайно оточують закоханих у поемах. Де тут алеї квітучих ашок та бокул, де густе, зелене шатро з витких заростей мадхобі, де монотонне кування зозулі? Але любов, її могутні чари торжествують і в цьому прозаїчному, позбавленому ніжної краси сучасному місті. І хіба хтось може сказати, скільки днів і ночей підряд, котрий вже раз і куди мчить у безперервному потоці екіпажів та закутих у метал трамваїв, ховаючи свій лук від очей поліцейських у червоних тюрбанах, вічномолодий і найдревніший бог кохання?

І хоч Ромеш і Хемноліні жили у Колутолі, у найманих будиночках, поряд з бакалійною крамничкою та шевською майстернею, ніхто не насмілився б сказати, що їх любов поступалася хоч трохи перед коханням, що зародилося у потопаючих в квітах альтанках. Ромешеві й на думку не спливало журитися від того, що перед ним, замість порослого лотосами озера, був маленький, з плямами від чаю столик у домі Онноди-бабу. І хоч гладкий кіт Хемнолі-

---

[1] Чадор — верхній одяг із широкого прямого куска тканини.

ні був усього-на-всього кіт, а не чорна антилопа або молодий олень, Ромеш чухав йому шию з великим задоволенням, а коли кіт, вигнувши спину дугою, позіхав і починав умиватися, він здавався зворушеному Ромешеві найкращою твариною з усіх чотириногих.

У тривожні дні іспитів Хемноліні не мала змоги приділяти багато часу вишиванню, зате останнім часом вона з великою ретельністю почала вчитися майстерності у своєї подруги. Що ж до Ромеша, то він вважав це заняття зовсім непотрібною і марною тратою часу; у галузі літератури він не поступався перед дівчиною, але тут йому було далеко до неї. Тому він частенько невдоволено зауважував:

— І чому ви останнім часом так захоплюєтеся цим вишиванням? Адже це заняття потрібне тільки для тих, хто не знає, чим заповнити свій час.

Хемноліні нічого не відповідала і, всміхаючись, продовжувала просилювати в голку шовкову нитку.

Одного разу Окхой насмішкувато кинув:

— Ромеш-бабу авторитетно вважає нікчемним усе, що має хоч яке-небудь практичне значення. Але навіть найславетніший філософ чи поет і дня не проживе без цих «нікчемних» дрібниць.

Ці слова роздратували Ромеша, і він тісніше стягнув свій пояс, готовий кинутись у бій, та Хемноліні зупинила його:

— Ромеш-бабу, навіщо так хвилюватися! Щоб тільки що-небудь відповісти? У світі і так багато даремних суперечок.

І вона знову схилилася над вишиванням, рахуючи стібки і просмикуючи крізь тканину голку з шовковою ниткою.

Якось уранці, увійшовши до свого кабінету, Ромеш побачив на столі оправлений у оксамит і розшитий шовком бювар. В одному його куточку стояла літера «Р», а в другому був гаптований золотом лотос. Ромеш відразу здогадався, звідки цей бювар. Серце його радісно забилося. Тепер він вже не міг сказати, що вишивання — марна трата часу. В цьому він швидко переконався без суперечок і дискусій. Притиснувши бювар до грудей, Ромеш ладен був визнати свою помилку навіть перед Окхоєм. Потім розкрив бювар і, вийнявши звідти аркуш паперу, написав:

«Коли б я був поетом, то присвятив би Вам поему, але, на жаль, у мене нема поетичного хисту. Бог не дав

мені таких здібностей, щоб я міг обдаровувати. Я можу лише приймати. Ніхто, крім всевишнього, який читає всі наші думки, не знає, з яким почуттям вдячності прийняв я цей несподіваний дарунок. Ваш подарунок можна бачити очима, а мої почуття заховані глибоко в моєму серці.

Ваш вічний боржник».

Ця записка потрапила до рук Хемноліні, але ні дівчина, ні Ромеш не прохопилися про неї і словечком.

Настав сезон дощів. Для жителів міста він не приніс нічого приємного, а для природи був справжньою благодаттю. Намагаючись перепинити дорогу дощеві, міські будинки зустрічали його дахами та зачиненими вікнами, люди — парасолями, трамваї — спущеними завісками, але це дуже мало допомагало: все промокало наскрізь, вкривалося грязюкою. Зовсім інша річ гори, ліси, ріки та поля — вони, мов друга, вітають дощ радісним гомоном. Адже там дощ — справжнє свято, щира, радісна зустріч землі з небом.

Закохані — мов ті ліси й гори. Якщо безперервні дощі тільки погіршували травлення Онноди-бабу, то зовсім не можна сказати, щоб вони якось погано впливали на Ромеша та Хемноліні. Темні хмари, перекати грому, тихий шум дощу, здавалось, ще міцніше поєднували їхні серця.

Через дощ Ромеш часто не міг добратися до суду. Кілька днів підряд дощ лив мов з відра, і Хемноліні раз у раз з тривогою запитувала Ромеша:

— Ромеш-бабу, і як ви доберетесь додому, коли надворі такий дощ?

— Та якось дійду,— несміливо відповідав Ромеш.— Дощ не такий уже й великий.

— Але ж змокнете до рубця, можете застудитись і захворіти. Ні, ви нікуди не підете, поки не повечеряєте у нас.

Ромеш не боявся застудитись; його родичі і друзі ніколи не помічали у ньому якоїсь хворобливості, але ніжна увага Хемноліні цілком полонила його, і він вважав, що зробити в ці дощові дні кілька кроків, щоб дістатися до себе додому, було б великою легковажністю.

Коли день видавався особливо дощовий, Ромеша запрошували в дім до Онноди-бабу, щоб він покуштував рагу з овочів, якщо був ранок, чи смаженого м'яса, якщо вже настав полудень. Було цілком очевидно, що в домі Онноди-бабу, оберігаючи Ромеша від можливої застуди,

зовсім не думають про те, що в нього може порушитись травлення.

Так минуло багато днів. Ромеш не задумувався ні на мить, куди заведе його нездоланний потяг його серця. Зате про це не забували Оннода-бабу та й багато його знайомих, які не раз обмірковували це питання.

Наскільки великими були знання Ромеша, набуті під час навчання, настільки малий ще був його життєвий досвід, а кохання до Хемноліні ще дужче відволікало його від розуміння багатьох житейських справ. Оннода-бабу щодня з новою надією вдивлявся в обличчя Ромеша, але не знаходив на ньому ніякої відповіді.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Голос у Оккоя був не такий уже й гарний, але коли він починав співати, акомпануючи собі на скрипці, усі, хто тільки слухав його, за винятком хіба що дуже суворих критиків, просили заспівати ще що-небудь. Оннода-бабу взагалі не дуже любив слухати пісень, але нікому про це нічого не казав і, щоб позбавитися цього, вигадував різні засоби порятунку. Коли, наприклад, хто-небудь прохав Оккоя заспівати, Оннода-бабу одразу ж казав:

— Які ж бо ви безсердечні! Навіщо мучити людину тільки тому, що вона вміє співати?

— Ні, ні, Оннода-бабу,— скромно заперечував Оккой,— не турбуйтесь за мене. Ще невідомо, хто кого мучить.

Такі розмови здебільшого кінчалися тим, що хто-небудь з присутніх казав:

— Це треба перевірити.

І Оккой співав.

Якось опівдні все небо затягли сірі хмари. Дощ лив, не вщухаючи, хоч надворі настав уже вечір. Оккою довелося залишитись.

— Оккой-бабу, заспівайте що-небудь,— попросила Хемноліні.

З цими словами вона сіла за фісгармонію, і Оккой, настроївши скрипку, заспівав на хіндустані:

Вітре-друже, вітре східний,
Відвідай кохану,
Принеси від неї звістку,
Бо в журбі зів'яну.

Не всі слова пісні були зрозумілі для слухачів, та й у цьому не було ніякої потреби: коли серце крає біль розлуки і сповнює радість зустрічі, досить лише натякнути, щоб тебе зрозуміли. У пісні співалось про те, що безперервно лив дощ, кричали павичі, і мукам закоханих не було кінця. Словами цієї пісні Окхой намагався розповісти про свої почуття, але ними скористалися двоє інших людей. Їх серця, поринаючи у хвилі мелодії, билися, як одне. У цілім світі для них не існувало нічого нецікавого, незначного, все навкруги стало на диво чарівним. Немовби усе кохання, яке до цього часу палало в грудях людей усього світу, тепер було поділене тільки між ними двома, і вони трепетали від невимовного щастя та муки, надії та сподівання.

У той день крізь хмари ні разу не визирнуло сонце, а в будинку Онноди-бабу весело дзвеніли пісні. Досить було лише Хемноліні попросити Окхоя: «Ще, ще одну пісню, Окхой-бабу»,— як він одразу ж починав співати, натхненно і піднесено. З кожною хвилиною мелодія росла, ставала дедалі зворушливішою,— у ній то немов спалахувала довго стримувана блискавка, то стогнало повне жалю й туги серце.

Окхой пішов додому пізно ввечері. А Ромеш, все ще перебуваючи під чарами мелодій, прощаючись, зазирнув у вічі Хемноліні, і вона відповіла йому коротким поглядом, в якому теж трепетали тіні від пісень.

Ромеш повернувся додому. Дощ, що був трохи перестав, знову застукотів у шибки. У цю ніч Ромеш не зміг заснути. Не спала і Хемноліні. Вона довго сиділа у цілковитій темряві, прислухалась до безперервного шуму дощу. У її вухах дзвеніли слова пісні:

Вітре-друже, вітре східний,
Відвідай кохану,
Принеси від неї звістку,
Бо в журбі зів'яну.

Другого ранку Ромеш сказав собі, тяжко зітхнувши: «Коли б мені тільки навчитись співати, я, ні на мить не завагавшись, багато чого віддав би за це».

Але це були марні думки: Ромеш знав, що ніколи не зможе навчитись співати. Тому він вирішив, що спробує свої сили у музиці, навчиться на чомусь грати. Але на чому ж? Ромеш згадав, як, зоставшись якось наодинці в кімнаті Онноди-бабу, він узяв скрипку і провів по ній смичком; але при цьому пролунав такий звук — справжнісінь-

кий стогін болю богині Сарасваті,— що Ромеш вирішив за краще більше ніколи не пробувати грати на скрипці.

Ромеш купив собі фісгармонію. Щільно причинивши двері, він обережно провів пальцями по клавішах і подумав, що як не кажи, а цей інструмент набагато терпеливіший, ніж скрипка.

Другого дня, тільки-но він переступив поріг дому Оннодиі-бабу, як Хемноліні йому сказала:

— Вчора з вашої кімнати долинали звуки фісгармонії.

Ромеш гадав, що досить тільки зачинити двері, і можна бути спокійним за те, що його ніхто не почує. Але, виходить, було таке вушко, яке зачуло звуки, хоч двері до кімнати Ромеша й були зачинені. Зашарівшись, Ромеш признався, що це він купив фісгармонію і хоче тепер навчитися на ній грати.

— Ви даремно замикаєтесь у себе в кімнаті й намагаєтесь навчитися грати самотужки,— сказала Хемноліні.— Краще вправляйтеся тут, у нас. Я трохи граю і буду допомагати вам.

— Але ж я дуже нездібний учень, і ви, мабуть, добре намучитесь зі мною,— відповів Ромеш.

— Ну, в мене знань якраз стільки, щоб трохи навчити дечого нездібних,— відповіла Хемноліні.

Незабаром, проте, з'ясувалось, що Ромеш був не дуже скромний, запевняючи, ніби в нього немає музикальних здібностей. Незважаючи навіть на допомогу такої терпеливої учительки, як Хемноліні, гармонія так і лишилась для Ромеша чимсь незбагненним.

Ромеш, коли він грав на фісгармонії, схожий був на людину, яка зовсім не вміє плавати і, відчувши, що захлинається, починає, мов божевільна, бити по воді руками й ногами. Його пальці абияк вдаряли по клавішах, котрі щоразу видавали фальшиві звуки. Але це зовсім не вражало слуху Ромеша: він не бачив ніякої різниці між гармонією та дисонансом і взагалі не звертав аніякісінької уваги на тональність. Не встигала Хемноліні сказати: «Ой, що ви робите! Не так, не так»,— як він тієї ж миті намагався виправити першу помилку й одразу ж допускався другої. Але серйозний і наполегливий, Ромеш був не з тих, що кидають почату справу. Він продовжував грати, уперто ігноруючи ноти й нещасні ключі, нагадуючи паровий коток, який повільно посувається по дорозі і зовсім не помічає того, що саме він давить і трощить під собою.

Хемноліні сміялася з такого неуцтва Ромеша, реготав разом з нею і Ромеш. Її навіть веселили помилки Ромеша, які він робив з такою надзвичайною упертістю. Тільки кохання має чудову силу діставати радість з помилок, прогріхів і дисонансів.

Коли мати бачить перші непевні кроки своєї дитини, її серце сповнюється до неї ще більшою любов'ю. Так і Хемноліні. Повна відсутність чуття до музики, яку виявляв Ромеш, тільки розважала її.

— От ви смієтеся з мене,— казав він інколи.— А хіба ви самі не робили помилок, коли вчились грати?

— Звичайно, помилялась і я,— відповідала Хемноліні.— Але, правду кажучи, Ромеш-бабу, моїх помилок ніяк не можна рівняти до ваших.

Проте Ромеш не хотів визнати своєї поразки і, сміючись, починав усе знову. Оннода-бабу (а він, як уже згадувалось, не дуже розумівся на музиці), з серйозним виглядом прислухаючись до гри Ромеша, не раз зауважував:

— А руки у Ромеша стають усе більш вмілими.

— О так! Вмілими створювати дисгармонію,— сміялася Хемноліні.

— Е ні, що не кажи, а відтоді, як я чув його вперше, Ромеш зробив неабиякі успіхи. Мені здається, що коли Ромеш постарається, то непогано гратиме, бо тут, як і в співі, потрібна лише постійна практика. Треба тільки збагнути найпростіші гами, а далі все піде само собою.

Даремно було б заперечувати. Залишалося тільки мовчки слухати.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Майже кожної осені, під час свята Пуджа [1], Оннода-бабу і Хемноліні вирушали у гості в Джобболпур, де служив чоловік сестри Онноди-бабу. Оннода-бабу пускався у такі подорожі, сподіваючись, що це сприяє його травленню.

Йшла друга половина місяця бхадро [2]. До свят залишалося уже небагато днів, і Оннода-бабу почав готуватися до подорожі.

---

[1] Пуджа — свято на честь богині Калі.

[2] Бхадро — п'ятий місяць індійського календаря (відповідає серпню — вересню).

Від думки про близьку розлуку у Ромеша краялося серце, і він тепер іще ретельніше почав учитися грати на фісгармонії. Якось Хемноліні сказала йому:

— Ромеш-бабу, мені здається, що і вам не завадило б на якийсь час змінити клімат. Правда, тату?

«Хемноліні має рацію,— подумав Оннода-бабу.— Ромеш ще не отямився як слід після тяжкого горя, що спіткало його, і подорож піде йому тільки на користь».

— Певна річ,— сказав він,— для тебе, Ромеш, було б непогано поїхати прогулятися куди-небудь на кілька днів. Знаєш, Ромеш, я вже переконався, що добрі наслідки від зміни клімату помітні лише в перші дні, незалежно від того, йдеться про східні провінції чи про якісь інші. Спочатку поліпшується апетит, починаєш більше їсти, а потім — знову все, як і було: немов камінь лежить у шлунку, згага, що не з'їси, усе...

— Ромеш-бабу, а ви коли-небудь бачили Нормодський водоспад? — перебила батька Хемноліні.

— Ні, не бачив.

— Тоді вам треба на нього подивитися. Правда, тату?

— Звичайно. А чому б Ромешу не поїхати з нами? Він би таким чином і клімат змінив, і Мармурові скелі побачив.

Змінити клімат і побачити Мармурові скелі було зараз для Ромеша справді необхідно, тому йому довелося погодитись.

Весь цей день душа Ромеша немов витала у хмарах. Щоб дати якийсь вихід почуттям, що бушували в його серці, він, замкнувшись у себе в кімнаті, сів за фісгармонію. Його збожеволілі пальці, нехтуючи усіма існуючими правилами, почали вигравати на нещасному інструменті якусь дику мелодію. Ромеш забув і про ті невеликі успіхи, яких він досяг з такими величезними труднощами, журбу у нього мов рукою зняло, а натомість з'явилося почуття палкої радості. Раптом у двері до нього хтось постукав.

— Боже мій,— почувся чийсь голос,— що там у вас, кінець світу? Що ви робите? Облиште, облиште, Ромеш-бабу!

Засоромлений, почервонілий, Ромеш відчинив двері, і до кімнати увійшов Окхой.

— Ромеш-бабу, що ви тут потай від усіх виробляєте? Глядіть, коли б вам не потрапити за це під одну з статей вашого ж карного кодексу.

— Визнаю свою провину,— сміючись, відповів Ромеш.

— Ромеш-бабу, я маю вам дещо сказати, коли ви не проти.

Схвильований Ромеш мовчки чекав, що казатиме йому Оккой.

— Для вас не таємниця,— почав Оккой,— що доля Хемноліні мені не зовсім байдужа.

Ромеш нічого на це не сказав, а мовчки слухав далі.

— Я, як друг Оннoди-бабу, маю право спитати: які ваші наміри щодо Хемноліні?

Ці слова і тон їх прикро вразили Ромеша, але він не мав звички відповідати різко,— та й права у нього на це теж не було,— і Ромеш спокійно промовив:

— А хіба у вас є якісь підстави підозрювати, ніби я маю погані наміри щодо Хемноліні?

— Бачите,— відповів Оккой,— ви походите з родини, де сповідують індуїзм. Я знаю, що ваш батько забрав вас у село для того, щоб оженити там, бо боявся, щоб ви тут часом не взяли собі за дружину дівчину з сім'ї, де не визнають вашої релігії.

Усе це Оккоєві було так добре відомо тому, що саме він збудив ці побоювання у душі батька Ромеша. Якусь мить Ромеш не міг підвести очей на Оккоя, а той тим часом казав далі:

— Як же тепер? Ви вважаєте, що можете одружитись з ким завгодно тільки тому, що ваш батько помер? А його воля...

Але це вже було занадто, і Ромеш промовив:

— Послухайте, Оккой-бабу, коли ви схочете дати мені якусь іншу пораду, я охоче вислухаю її; про все ж те, що стосується моїх відносин з небіжчиком батьком, я вам забороняю говорити.

— Дуже добре. Хай буде так. Але ви все-таки повинні мені сказати, чи збираєтесь одружитися з Хемноліні і чи маєте на це право.

Сприймаючи удар за ударом, Ромеш нарешті втратив самовладання.

— Знаєте що, Оккой-бабу! Може, ви і друг Оннoди-бабу, але у нас з вами не такі близькі взаємини. Зробіть ласку, облиште цю розмову.

— Я б так і зробив, якби усе це залежало тільки від мене, і ви могли б і надалі поводитися так само безтурботно, як поводилися досі, зовсім не дбаючи про наслідки своєї

поведінки. Але людське оточення — небезпечне місце для таких легковажних юнаків, як ви. Звичайно, ви належите до тих небагатьох, що не думають про земні справи, проте вам все-таки варто було б спробувати хоч трошки зрозуміти, що поведінка, яку ви собі дозволяєте у відношенні до доньки такої шанованої людини, не викликає нічого, крім осуду. Якщо ви поставили собі за мету заплямувати репутацію тих, кого заслужено поважаєте, то ви обрали вірний спосіб.

— Приймаю з вдячністю вашу пораду,— відповів Ромеш.— Я не гаючись вирішу, що мені робити, а потім здійсню своє рішення, в цьому можете не сумніватись. А тепер, гадаю, доволі про це.

— От і гаразд. Тепер я певний, що ви нарешті вирішите, що маєте робити, і здійсните своє рішення. Більш ніяких питань у мене до вас немає. Прошу пробачення за те, що перешкодив вам на кілька хвилин у вашій грі. Пробачте. Починайте спочатку, а я йду.— І Окхой швидко вийшов.

Але тепер у Ромеша вже не виходила і та дика музика, що тільки що вдавалася йому. Він упав на ліжко і довго лежав, закинувши руки за голову. Як тільки годинник вибив п'яту, швидко підвівся. Що Ромеш вирішив робити далі — відомо тільки всевишньому, а поки що він був твердо переконаний: зараз треба піти до Онноди-бабу і випити там чашку чаю.

Хемноліні, побачивши Ромеша, стурбовано запитала:

— Що з вами, Ромеш-бабу? Ви себе погано почуваєте?

— Та ні, нічого особливого.

— Звичайно, нічого страшного,— промовив Оннода-бабу. — Просто не гаразд з травленням — надмір жовчі в організмі. Я оце приймаю такі пілюлі, проковтнеш одну, і...

— Ой тату,— засміялася Хемноліні.— Я бачу, що це в тебе вже стало пристрастю — давати їх усім твоїм знайомим, хоча вони поки що нікому ще не допомогли.

— Але й не зашкодили нікому. Я вже на собі переконався, що ці пілюлі — найкращі з усіх, які я досі приймав.

— От ти завжди так: починаєш приймати нові ліки, і вони здаються тобі найбільш ефективними.

— Ви, молодь, нічому не вірите. Спитайте у Окхоя, чи допомагають йому мої ліки, чи ні,— наполягав Оннода-бабу.

Хемноліні одразу ж замовкла, боячись, щоб батько не покликав сюди Окхоя. Але той уже з'явився сам і, не встигши навіть переступити поріг, звернувся до Оннода-бабу.

— Оннода-бабу! Я змушений попросити у вас ще одну пілюлю. Вони просто-таки чудові. Я почуваю себе після них дуже добре.

Оннода-бабу тріумфуюче подивився на доньку.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Окхой уже проковтнув пілюлю, але Оннода-бабу не хотів його так швидко відпустити. Та й сам Окхой не дуже квапився прощатись і час від часу кидав на Ромеша запитливі погляди.

Ромеш ніколи не відзначався особливою спостережливістю, але сьогодні навіть він помітив, що Окхой поводиться якось дивно, і це дуже непокоїло його.

Час подорожі на захід наближався, і серце Хемноліні сповнювалося радістю, коли вона думала про неї. Хемноліні вирішила, що сьогодні, як тільки прийде Ромеш, вона гарненько порадиться з ним, як краще провести канікули, які взяти з собою книжки, щоб там удвох почитати їх. Вони домовились, що Ромеш прийде якомога раніше, бо надвечір до них прийде пити чай Окхой чи ще хто-небудь, і вони вже не зможуть порадитися.

Але Ромеш прийшов іще пізніше, ніж звичайно, і був чимось дуже занепокоєний. Це не сховалось від очей Хемноліні, її веселий настрій одразу ж підупав, і при нагоді вона тихенько спитала Ромеша:

— Чому ви сьогодні так запізнилися?

Помовчавши трохи, Ромеш неуважно відповів:

— Так, я справді прийшов сьогодні трохи пізніше.

І це після того, як Хемноліні мало не з самого ранку чекала на нього! Зачесавшись і одягнувшись, вона час від часу позирала на годинника. Спочатку їй здавалось, що годинник поспішає і ще не пізно. Коли ж стало очевидно, що Ромеш запізнюється, Хемноліні сіла біля вікна і заходилась вишивати, намагаючись хоч трохи заспокоїтись.

Нарешті Ромеш прийшов. Виглядав він якось дивно і навіть не подумав пояснити причину свого запізнення, хоча вони умовились зустрітись сьогодні якнайраніше.

Хемноліні ледве діждалася, поки всі напються чаю. Щоб привернути увагу Ромеша, вона взяла кілька книжок зі столика, який стояв в кутку кімнати, і рушила до дверей. Ромеш раптом немов прокинувся від задуми і швидко підійшов до Хемноліні:

— Куди ж ви несете книжки? Адже ми хотіли сьогодні відібрати деякі з них...

У Хемноліні затремтіли губи, до горла підступили сльози, і, ледве стримуючи їх, вона промовила тремтячим голосом:

— Облиште, немає для чого їх відбирати.— І швидко вийшла з кімнати. Піднявшись до себе у спальню, вона кинула книжки на підлогу.

Ромеш засмутився ще більше. А Окхой, посміхаючись про себе, запитав:

— Ромеш-бабу, ви погано себе почуваєте?

Ромеш у відповідь промимрив щось невиразне. А Оннода-бабу, почувши, про що йде мова, одразу ж пожвавішав:

— Я сказав те ж саме, як тільки побачив Ромеша.

Окхой давився сміхом.

— Такі люди, як наш Ромеш, вважають, що шанувати своє здоров'я — цілком зайва річ. Це ж люди інтелекту. Коли у них порушується травлення, вони вважають, що займатися цим їм не випадає.

Оннода-бабу, сприйнявши ці слова серйозно, почав доводити, що дбати про травлення повинні усі, навіть філософи.

Ромеш мовчав. Він сидів як на жару.

— Послухайте, що я вам пораджу, Ромеш-бабу,— звернувся до нього Окхой,— прийміть пілюлю Онноди-бабу і йдіть спати.

— У мене важлива справа до Онноди-бабу. Тому я і не йду додому.

— От тобі й маєш! — вигукнув Окхой, підводячись і відсуваючи од себе стільця.— Чому ж ви досі мовчали? Ромеш-бабу завжди криється з усім до найостаннішої секунди, а потім спохвачується й починає метушитися.

З цими словами Окхой вийшов, а Ромеш, втупивши очі в носки своїх черевиків, почав:

— Оннода-бабу, у вашім домі я почував себе, мов у рідних. Мені бракує слів, щоб висловити вам за це свою подяку.

— Хіба ж могло бути інакше? Ти друг нашого Джогена. І як би це виглядало, коли б я якось по-іншому ставився до тебе?

Вступ був зроблений, але Ромеш не знав, що йому казати далі. Щоб допомогти йому, Оннода-бабу додав:

— Ромеш, я дуже радий, що ти почуваєш себе у нашім домі, наче мій рідний син.

Але язик у Ромеша немов отерп.

— Знаєш,— казав далі Оннода-бабу,— люди почали про тебе багато балакати. Вони кажуть, що Хемноліні вже час вийти заміж, тому їй тепер треба бути особливо обережною у виборі знайомих. Але я завжди відповідаю їм, що цілком довіряю Ромешу і знаю, що він ніколи не заплямує нашої честі.

— Оннода-бабу,— промовив Ромеш,— ви мене добре знаєте, і якщо вважаєте гідним вашої Хемноліні, то...

— Це зрозуміло і без слів. Я так і думав, і коли б не те нещастя у тебе, вже давно можна було б призначити день весілля. Але, любий мій, тепер не треба зволікати з цим, бо між людьми повзуть різні плітки, і їм треба якнайшвидше покласти край. Що ти скажеш на це?

— Як ви скажете, так і буде. Тільки треба перш за все спитати, що думає про це ваша донька.

— Це вірно. Але я запевняю тебе, що вона думає так само, як і ти. Завтра вранці ми обміркуємо все остаточно.

— Уже пізно,— промовив Ромеш.— Я, мабуть, піду.

— Зажди трохи. Я гадаю, що було б добре справити ваше весілля ще до від'їзду в Джобболпур.

— Але ж це дуже скоро!

— Зовсім ні, ми маємо ще днів з десять, і коли призначимо весілля на наступну неділю, то у нас залишиться ще днів зо три, і ми цілком устигнемо зібратись у дорогу. Розумієш, Ромеш, я б не поспішав так, якби не моє слабке здоров'я.

Ромеш погодився і, проковтнувши ще одну пілюлю, пішов додому.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Наближалися шкільні канікули. Ромеш заздалегідь домовився з начальницею пансіону про те, щоб Комола і на канікули залишилася у школі.

Прямуючи другого ранку безлюдною вулицею до центральної площі, Ромеш вирішив, що одразу ж після весілля розкаже Хемноліні все про Комолу, від початку до кінця, а потім, як трапиться нагода, пояснить усе і Комолі. Таким чином, усе з'ясується, Комола стане доброю подругою Хемноліні й буде жити разом з ними. Ромеш розумів, що про Комолу, звичайно, можуть піти усякі балачки, і тому вирішив одразу ж по весіллі переїхати в Хазарібаг й працювати там адвокатом.

Повернувшись з площі, Ромеш попростував до Оннодибабу. На сходах він несподівано зустрівся з Хемноліні. Коли б така зустріч сталася раніше — вони обов'язково заговорили б одне до одного, але сьогодні Хемноліні відразу ж зашарілася, і ніжна посмішка, наче світло зірниці, осяяла її обличчя. Опустивши очі, дівчина побігла геть.

Прийшовши додому, Ромеш сів за фісгармонію і почав награвати мелодію, якої його навчила Хемноліні. Але ж не можна грати одне і те ж саме цілісінький день, і Ромеш почав читати вірші. Проте він скоро побачив, що ніяка поезія неспроможна досягти тих вершин, яких досягло його кохання до Хемноліні.

А Хемноліні з запалом взялася за хатні справи. Опівдні, коли вже все було пороблено, зачинилася у спальні і почала вишивати. Її обличчя світилося тихою радістю.

Покинувши і гру на фісгармонії, і книжку з віршами, Ромеш з'явився до Онноди-бабу задовго до того часу, коли звичайно там пили чай.

Раніше Хемноліні завжди виходила зустрічати його. Сьогодні ж, зайшовши до їдальні, Ромеш побачив, що там нема ні душі; на другому поверсі теж нікого не було. Значить, Хемноліні ще не виходила із своєї кімнати.

У заведений час увійшов Оннода-бабу і сів на своє місце за столом. Ромеш раз по раз кидав на двері занепокоєні погляди.

Нарешті почулися кроки... Але це був Окхой.

— О, Ромеш-бабу, ви тут? А я щойно від вас,— підкреслено дружелюбно промовив Окхой.

Почувши ці слова, Ромеш немов трохи нахмурився.

— Чого це ви злякалися, Ромеш-бабу? — сміючись, запитав Окхой.— Я зовсім не збираюсь нападати на вас. Я приходив до вас з єдиною метою — привітати з щасливою подією у вашому житті. Адже це обов'язок друга, правда ж?

Під час цієї розмови Оннода-бабу раптом помітив, що за столом немає Хемноліні. Він гукнув її і, не почувши ніякої відповіді, пішов по сходах до неї нагору.

— Хем! — промовив він.— Що це означає? Чому ти й досі морочишся з цим вишиванням? Чай уже готовий. Ромеш та Окхой прийшли і чекають на тебе.

Хемноліні, зашарівшись, відповіла:

— Тату, скажи, щоб мені принесли чай сюди. Я хочу сьогодні докінчити цю роботу.

— Яка ж бо ти вперта, дочко. Якщо вже візьмешся за що, то зовсім забуваєш про все інше. Коли готувалася до іспитів, то навіть книжки з рук не випускала, тепер от так само сидиш над цим вишиванням, а до всього іншого тобі байдуже. Ні, ні, так не можна. Ходім униз, вип'єш з нами чаю.

Оннода-бабу взяв Хемноліні за руку і мало не силоміць повів її униз. Увійшовши до їдальні, дівчина ні на кого навіть не глянула й одразу ж почала розливати чай.

Здивований Оннода-бабу раптом вигукнув:

— Хем! Що ти робиш? Нащо ти кладеш у мою чашку цукор? Я ж ніколи не п'ю чаю з цукром!

Окхой нервово засміявся:

— Сьогодні її щедрості немає меж. Хемноліні обдаровує солодким усіх без винятку.

Ромеш не міг стерпіти цього прихованого глузування з Хемноліні.

«Насміхайсь, насміхайсь,— думав він,— зате після весілля ти до нас більше не ходитимеш».

Минуло кілька днів. Якось увечері, за чаєм, Окхой звернувся до Ромеша:

— Ромеш-бабу, вам не завадило б змінити ім'я.

— Навіщо це, хотів би я знати? — різко спитав Ромеш. Його страшенно дратували вічні глузування Окхоя.

— Подивіться-но сюди,— сказав Окхой, разгортаючи газету.— Якийсь студент, ваш тезко, послав замість себе на іспити когось іншого, і той склав їх за нього. Все з'ясувалося лише згодом, і то випадково.

Хемноліні знала, що Ромеш не вміє зразу відбивати удар, тому завжди боронила хлопця, коли Окхой нападав на нього. Ось і зараз вона не змовчала і, ледве стримуючи гнів, промовила з легкою посмішкою:

— Якщо це так, то в тюрмах, мабуть, повно Окхоїв.

— Ні, ви тільки послухайте, що вона каже! — вигукнув Окхой.— Хочеш дати людині дружню пораду, а ви зразу ж починаєте сердитися. Ось я вам зараз розкажу цілу історію. Ви, напевне, знаєте, що моя менша сестра Шорот вчиться у жіночому пансіоні. Так от, учора ввечері вона приходить додому й каже: «Дада, дружина вашого Ромеша-бабу вчиться у нашій школі». «Дурненька,— кажу я,— хіба, крім нашого Ромеша-бабу, на світі немає інших людей з таким іменем?» А вона мені відповідає: «Може й так, але все-таки він дуже несправедливий до своєї дружини. На канікули майже всі дівчата їдуть додому, а він вирішив залишити її у пансіоні. Вона, бідолаха, плаче з ранку до вечора». Тоді я й подумав: «Е, кепські справи. Адже й інші можуть помилитися так само, як Шорот».

— Ну що ти верзеш, Окхой! Ти ж, хвалити бога, не божевільний,— весело розсміявся Оннода-бабу.— Чому б це наш Ромеш мав міняти своє ім'я тільки тому, що жінка якогось там Ромеша плаче, зоставшись на канікули у школі. Оце так вигадав!

Ромеш раптом зблід, як стіна, і вийшов з кімнати.

— Що з вами, Ромеш-бабу? — крикнув Окхой.— Навіщо так сердитись? Невже ви вирішили, що я вас у чомусь підозрюю? — З цими словами він побіг услід за Ромешем.

— Що це все означає? — здивувався Оннода-бабу, але, почувши ридання Хемноліні, кинувся до неї, примовляючи:

— Ну, що ти, Хем? Чого ти плачеш?

— Тату,— ридала Хемноліні,— Окхой-бабу дуже несправедливий. Нащо він так ображає в нашому домі хорошу людину?

— Та Окхой сказав це просто жартома,— утішав її Оннода-бабу.— Не варто так засмучуватись через таку дрібницю.

— Такі жарти нестерпні,— крикнула Хемноліні і кинулася нагору.

Приїхавши з Комолою до Калькутти, Ромеш зробив усе від нього залежне, щоб розшукати її чоловіка. На превелику силу йому вдалося знайти невеличке село під назвою Дхобапукур, де жив дядько Комоли — Тарінічорон. Ромеш написав йому листа.

І от на другий ранок після випадку, про який тільки що розповідалось, Ромеш одержав відповідь. Тарінічорон

писав, що після нещасного випадку він не мав ніяких відомостей про чоловіка племінниці, шановного Нолінакха. Нолінакх був лікарем у місті Рангпурі. Тарінічорон написав туди листа, але й там теж ніхто про нього нічого не чув. Звідки Нолінакх родом, Тарінічорон не знає.

Тепер Ромеш зовсім втратив надію, що чоловік Комоли живий.

Того ж таки ранку Ромеш одержав чимало інших листів. Це його друзі, довідавшись про те, що він одружується, прислали йому поздоровлення. Одні з них жартома вимагали, щоб Ромеш влаштував бенкет, інші дорікали за те, що він так довго приховував усе від них.

Увійшов слуга Онноди-бабу і подав Ромешеві листа. Серце в юнака радісно забилося, коли він впізнав почерк Хемноліні. «Слова Окхоя, мабуть, посіяли в її душі сумніви, і, щоб позбутись їх, вона й вирішила написати мені»,— подумав Ромеш, розпечатуючи конверт.

У листі було всього кілька рядків:

> «Учора Окхой-бабу негарно повівся з Вами. Я думала, що Ви прийдете до нас сьогодні вранці. Чому ж Ви не прийшли? Нехай Вас не турбують слова Окхоя-бабу. Ви ж знаєте, що я ніколи не вірю тому, що він каже. Приходьте сьогодні трохи раніше — я не буду вишивати».

Ці кілька слів були сповнені болю, від якого краялось серце Хемноліні, що ніжно любило його, вміло все прощати. На очі Ромешеві набігли сльози. Він зрозумів, що Хемноліні усім серцем нетерпляче чекає на нього ще з учорашнього вечора, щоб полегшити його страждання. Минула ніч, а потім і ранок, і Хемноліні, неспроможна далі чекати, написала йому цього листа.

Ромеш ще вчора думав про те, що треба, не гаючись, розповісти усе Хемноліні. Але після того, що сказав Окхой, зробити це стало нелегкою справою: тепер уже кожен міг би подумати, що Ромеш справді завинив перед Хемноліні і намагається виправдатися. Це по-перше, а по-друге, для нього нестерпною була думка, що тоді тріумфуватиме Окхой.

«Напевно,— думав Ромеш,— Окхой гадає, що чоловік Комоли — якийсь інший Ромеш, бо коли б не так, він не задовольнився б самими тільки натяками, а наробив би галасу на цілу округу. Тому сьогодні ж, поки ще не пізно,

треба щось зробити». У цю хвилину принесли ще одного листа. Розгорнувши його, Ромеш побачив, що лист від начальниці пансіону. Вона писала, що у Комоли дуже пригнічений настрій, і тому вона вважає за краще не залишати дівчину на канікули у пансіоні. Канікули починаються у наступну суботу, і на той час Ромеш обов'язково повинен взяти її додому.

Узяти в наступну суботу додому Комолу! А в неділю його весілля!

— Ромеш-бабу, прошу пробачення,— почулося біля дверей, і до кімнати увійшов Окхой.

— Якби я був знав, що ви так розгніваєтесь на мій жарт, то не заводив би такої розмови,— почав юнак.— Люди звичайно гніваються тільки тоді, коли в жарті є хоч трохи правди. Не розумію, чому ви так розсердились на мене. Я вважаю, що на це у вас не було ніяких підстав. Оннода-бабу від учора докоряє мені, а Хемноліні навіть не хоче зі мною розмовляти. Коли я сьогодні вранці зайшов до них, вона одразу ж вибігла з кімнати. Скажіть мені хоч ви, чим я провинився.

— Про все це ми поговоримо в свій час,— промовив Ромеш,— а зараз — прошу пробачення: мені дуже ніколи.

— А, розумію. Треба піти найняти музикантів. Що ж, часу залишилося зовсім мало. Ну, я піду, не буду заважати вам у такій приємній справі.— І Окхой вийшов.

А Ромеш одразу ж подався до Онноди-бабу. Тільки-но він відчинив двері, як тут же побачив Хемноліні. Дівчина була впевнена, що Ромеш сьогодні прийде раніше, ніж звичайно, і давно вже дожидалася його, сидячи біля фісгармонії; вишивання, складене й загорнуте в хусточку, лежало на столі. Сьогодні вони займуться музикою,— мріяла Хемноліні,— і в мелодіях будуть виливати своє кохання.

Хемноліні угледіла Ромеша й ніжно всміхнулася йому, але ту ж мить засмутилась: Ромеш, навіть не привітавшись і не сказавши їй ні слова, одразу ж спитав:

— Де Оннода-бабу?

— Тато у себе в кабінеті. А що, він вам дуже потрібний? Може, трохи зачекаєте? Тато прийде скоро пити чай.

— Ні,— відповів Ромеш.— У мене до нього дуже спішна справа. Я не можу чекати.

— Тоді йдіть, він у себе.

Ромеш пішов.

«Спішна справа». Так, у цьому світі справи ніколи довго не чекають, і тільки кохання стоїть під дверима й терпеливо чекає, коли його нарешті впустять... Хемноліні здалося, що в цю мить сонячний осінній день, тяжко зітхнувши, зачинив золоті двері, які ведуть до скарбниці щастя.

Відсунувши стільця од фісгармонії, дівчина сіла біля столу й заходилась вишивати. Та їй весь час здавалося, що голка впивається не в шитво, а просто в її серце.

Довго ж Ромеш вирішує свою справу! Так. Навіть дрібна справа, мов той раджа, забирає стільки часу, скільки хоче, а кохання змушене завжди просити милостині.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Ромеш увійшов до кабінету Онноди-бабу. Старий куняв у кріслі, прикривши обличчя газетою. Від тихого покашлювання Ромеша він одразу ж прокинувся і вигукнув, простягаючи йому газету:

— Поглянь, Ромеш, скільки людей померло цього року від холери!

Але Ромеш наче не чув його.

— Весілля доведеться на кілька днів відкласти,— промовив він,— мені спочатку треба владнати одну нагальну справу.

Оннода-бабу одразу ж забув про холеру і якусь мить оторопіло дивився на Ромеша.

— Що трапилось, Ромеш? — запитав він нарешті.— Адже ж запрошення уже давно розіслані.

— Нічого, можна сьогодні ж попередити всіх, що весілля відкладається на наступну неділю.

— Послухай, Ромеш, ти мене дивуєш. Хіба це судовий процес, який можна відкладати і переносити на будь-який день? І що це в тебе за справа така?

— Вона дуже важлива і спішна.

Оннода-бабу знесилено відкинувся у кріслі, наче зламане вітром бананове дерево.

— Спішна справа,— пробурмотів він.— Що ж, добре, чудово! Роби, як хочеш. Ти вирішив відмінити запрошення — хай буде й так. А коли мене спитають щось з цього приводу, я скажу: «Я нічого не знаю. Спитайте в жениха, він один може відповісти, коли буде весілля».

Ромеш мовчав, понуривши голову.

— А Хемноліні ти сказав? — запитав Оннода-бабу.

— Ні, вона ще нічого не знає.

— А їй, на мою думку, теж не завадило б про це знати, це ж не тільки твоє весілля.

— Я вирішив сказати раніше вам, а потім уже їй.

— Хем, Хем! — покликав Оннода-бабу.

— Що, тату? — увійшовши до кімнати, промовила Хемноліні.

— Та ось Ромеш каже, що йому треба владнати дуже важливу справу і що весілля доведеться відкласти.

Хемноліні зблідла й повернулася обличчям до Ромеша. Той винувато мовчав. Він не чекав, що Хемноліні дізнається про його рішення саме в такий спосіб. Юнак відчував усім своїм змученим серцем, якого удару завдала Хемноліні ця неприємна звістка, та ще батько повідомив її так несподівано й так грубо. Але коли стрілу випущено — її вже не завернеш, і Ромеш ясно бачив, що ця гостра стріла вп'ялася в самісіньке серце дівчини.

Але слів Онноди-бабу уже нічим не можна було пом'якшити. Усе ясно і зрозуміло: весілля треба відкласти, у Ромеша важлива справа, а яка саме — він не хоче сказати.

Оннода-бабу подивився на Хемноліні:

— Зрештою, це ваша справа, от ви й вирішуйте, що робити.

— Я нічого не знала про це, тату, — ледь чутно промовила Хемноліні і тут же зникла за дверима — так зникають за чорними хмарами останні промені сонця.

Оннода-бабу розгорнув газету, вдаючи, ніби читає, й глибоко замислився.

Ромеш якусь мить сидів, мов закам'янілий, а потім рвучко підвівся і вийшов з кімнати.

Увійшовши до вітальні, він побачив Хемноліні, яка мовчки стояла біля вікна. Перед її очима розкинулась передсвяткова Калькутта: вулиці і провулки, вщерть заповнені юрбами людей, вирували, наче ріки під час повені.

Ромеш не наважувався підійти до дівчини. Якусь мить він стояв у неї за спиною й невідривно дивився на неї. Надовго запам'яталась йому нерухома постать коло вікна, осяяна промінням неяскравого осіннього сонця: і тонкий овал обличчя, і гарна зачіска, і завитки на потилиці, і м'який блиск золотого намиста, і край сарі, що спадало хвилею з правого плеча,— усе, усе до найменших дрібниць закарбувалося в його змученому серці.

Нарешті Ромеш поволі підійшов до Хемноліні. Дівчина, проте, не обернулася до юнака, наче її набагато більше цікавили люди, що снували туди й сюди вулицею.

— У мене до вас прохання,— промовив він тремтячим од сліз голосом. В його словах було стільки болю й благання, що Хемноліні миттю обернулась до нього.

— Ти тільки вір мені,— казав далі Ромеш, вперше звертаючись до неї на «ти».— Обіцяй, що завжди будеш мені вірити. А я — хай всевишній буде мені свідком — ніколи не скажу тобі неправди.

Ромеш замовк; на його очах блищали сльози. Тоді Хемноліні подивилась на нього довгим поглядом, в якому юнак прочитав кохання й довіру, але мужність швидко покинула її, і рясні сльози покотилися по щоках.

Тут, біля вікна, розвіялись усі непорозуміння. Ніякі пояснення їм більш не були потрібні.

Серце Ромеша пойняла тиха печаль, і кілька хвилин минули в мовчанні. Нарешті, полегшено зітхнувши, він сказав:

— Хочеш знати, чому я просив відкласти на тиждень наше весілля...

Хемноліні мовчки похитала головою: ні, вона не хотіла цього знати.

— Тоді я розкажу тобі все після весілля.

Почувши слово «весілля», Хемноліні злегка почервоніла.

Сьогодні по обіді, коли дівчина, сповнена радісного трепету, старанно прибиралася, готуючись до зустрічі з Ромешем, вона уявляла собі нескінченні жарти, веселі розмови наодинці, різні картини щастя. Їй і на думку не спадало, що за якусь мить вони обміняються гірляндами вірності [1], що з очей потечуть сльози, що вони не скажуть одне одному нічого, а просто якусь хвилину постоять поряд, і від цього їх охопить безмежне щастя, глибоке умиротворення й гаряча довіра.

— Піди тепер до батька,— промовила нарешті Хемноліні.— Він дуже засмучений.

З легким серцем, готовий зустріти грудьми найжорстокіші удари долі, Ромеш пішов до Онноди-бабу.

---

[1] За індійським звичаєм, під час заручин жених і наречена вішають одне одному на шию гірлянди квітів, які є символом кохання й вірності.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Оннода-бабу занепокоєно глянув на Ромеша, коли той знову ввійшов до нього.

— Дайте мені список запрошених, і я ще сьогодні повідомлю всіх про те, що ми відклали весілля,— промовив Ромеш.

— Отже, ти все-таки хочеш відкласти весілля?

— Іншого виходу я не бачу.

— Ну що ж, хай буде так. Тільки знай, що все це мене не обходить; усе, що треба тепер робити, роби сам, а я не хочу бути для всіх посміховиськом. Якщо ти вважаєш шлюб якоюсь дитячою грою, то людям моїх літ не личить брати в ній участі. Ось тобі список запрошених. Більша частина грошей, котрі я вже витратив, пропаде тепер марно. А сипати грішми на всі боки я не можу, я не такий уже й багач.

Ромеш ладен був узяти на свої плечі увесь тягар турбот та витрат. Він вже хотів був іти, але Оннода-бабу зупинив його:

— А ти вже вирішив, де будеш практикувати після одруження? Певно, не в Калькутті?

— Ні, звичайно; я підшукаю гарне місце десь на заході.

— От і добре. Непогане, приміром, місце Етойя. Вода там дуже корисна для шлунка. Я якось жив у Етойї місяць, весь цей час у мене був чудовий апетит. Знаєш, Ромеш, адже у мене, крім Хемноліні, дочок більше немає, і коли я не буду поряд з нею, я не знатиму спокою, та й вона не почуватиме себе без мене цілком щасливою. Ось тому-то я й хочу, щоб ти оселився у здоровій місцевості.

Оннода-бабу, скориставшись з того, що Ромеш почуває себе винним, почав висувати свої вимоги. І коли б він назвав зараз замість Етойї Горо або Черапунджі, Ромеш погодився б, не вагаючись.

— Ваше слово для мене закон,— промовив Ромеш,— я поїду в Етойю.

Повторивши, що він сам повідомить усіх запрошених, Ромеш вийшов.

Незабаром до Онноди-бабу завітав Окхой. Оннода-бабу одразу ж сказав йому:

— Ромеш відклав весілля на тиждень.

— Що ви кажете! Не може бути! Воно ж призначене на післязавтра.

— Довелося відкласти. Звісно, у звичайних людей такого не буває, але від вас, теперішньої молоді, як я бачу, можна усього чекати,— зітхнув Оннода-бабу.

Оккой набрав дуже заклопотаного вигляду. Він на мить замислився і потім сказав.

— На мою думку, зараз треба стежити за кожним кроком жениха. Треба розвідати все про людину, якій ви збираєтесь назавжди віддати свою доньку. Якою б чудовою людиною він вам не здавався, все-таки така обережність не завадить.

— Ну, якщо вже сумніватися у такій людині, як Ромеш, то кому ж тоді взагалі можна вірити? — відповів Оннода-бабу.

— Ну добре, може, ви й маєте рацію, але скажіть, Ромеш-бабу пояснив як-небудь, чому він відкладає весілля? — не вгамовувався Оккой.

— Ні,— відповів Оннода-бабу, розгублено проводячи рукою по волоссю.— Цього він не пояснив. Коли я запитав, він тільки сказав, що до цього його змушують якісь спішні справи.

Оккой відвернувся й тайкома усміхнувся.

— Але вашій доньці Ромеш-бабу, мабуть, ясе пояснив?

— Цілком можливо,— погодився Оннода-бабу.

— То, може, краще буде покликати її і спитати, в чім річ? Як ви гадаєте?

— Ваша правда,— сказав Оннода-бабу і покликав дочку.

Хемноліні швидко увійшла до кімнати, але побачивши Оккоя, стала коло батька так, щоб не було видно її обличчя.

— Ромеш пояснив тобі, чому він раптом вирішив відкласти ваше весілля? — спитав Оннода-бабу.

Похитавши головою, Хемноліні вимовила:

— Ні.

— І ти його не спитала про це?

— Ні.

— Дивна річ! — вигукнув Оннода-бабу.— Я бачу, що ти така ж дивачка, як і Ромеш. Він приходить і каже: «Я зараз не можу з тобою одружитися, у мене немає на це часу»,— а ти йому відповідаєш: «Що ж, нічого, поженимося пізніше». І розмові на цьому кінець.

— Але навіщо допитуватись про щось у людини, якщо вона не хоче сама нікому про це казати? — заступився за Хемноліні Окхой.— Коли б можна було, Ромеш-бабу сам би про все розповів.

Хемноліні почервоніла:

— Я не бажаю нічого чути з цього приводу від сторонньої особи,— промовила вона і швидко вийшла з кімнати.

Обличчя Окхоя спохмурніло, але він все-таки посміхнувся.

— Так уже ведеться на цьому світі: не чекай подяки за дружбу. Але саме тому я усвідомлюю всю важливість дружби. Ви можете лаяти мене і принижувати, але я вважаю, що, як друг, повинен вам сказати: Ромешеві я не вірю. Я не можу бути спокійний, коли бачу, що вам загрожує навіть найменша неприємність. Така вже в мене вдача. Тож нехай буде так: завтра приїжджає Джоген, і якщо й він, дізнавшись про все, зостанеться спокійний за свою сестру, тоді я про це більше і словом не прохоплюся.

Не можна сказати, щоб Оннода-бабу не розумів, що зараз була чудова нагода розпитати Окхоя про Ромеша. Але йому дуже не хотілося вивідувати те, що тримали в таємниці.

І Оннода-бабу сердито напустився на Окхоя:

— Який-бо ти, Окхой, недовірливий! Як у тебе язик повертається таке казати, коли ти не маєш ніяких доказів...

Окхой умів володіти собою, але після цих слів йому увірвався терпець.

— Послухайте, Оннода-бабу! — схвильовано вигукнув він.— Хай я дійсно маю багато вад: я заздрю женихові, підозрюю чесну людину, в мене немає знань, потрібних, щоб навчати філософії дочок шановних людей, я не насмілююся говорити з ними про поезію,— одне слово, я звичайнісінька людина. Але я завжди любив вас і був відданий вам усім серцем. Звичайно, я поступаюся де в чому перед Ромешем-бабу, зате я сміливо можу сказати, що ніколи й нічого не приховував від вас. Про те, що я хотів вам цим сказати, ви дізнаєтесь взавтра.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Уже настала ніч, а Ромеш все ще писав листи. Нарешті він ліг, але ніяк не міг заснути. У голові його роїлися думки — і світлі, і чорні, наче води у місці злиття Гангу і

Джамни. Набігаючи одна на одну і змішуючись, думки гнали від юнака сон.

Ромеш довго перевертався з боку на бік, а потім устав і, підійшовши до вікна, визирнув на вулицю. Один бік безлюдного провулка ховався у тіні, що падала од будівель, а другий виблискував доріжкою місячного сяйва.

Ромеш нерухомо стояв біля вікна. Його душа немов поринула у глибінь небесного простору, такого безкрайнього, одвічного, урочисто-спокійного, полинула туди, де немає ні мук, ні ворожнечі, сумнівів, вагань і нерішучості. Ромеш побачив у своїй уяві, як з-за куліс безмовного і безмежного всесвіту, наче під звуки чарівної музики, вічно виходять на земну сцену життя і смерть, робота і відпочинок, початок і кінець; і звідти, де немає ні дня, ні ночі, приходить на залиту сяйвом зірок землю любов мужчини й жінки.

Ромеш тихенько вийшов на дах і став дивитися на будинок Онноди-бабу. Усе навкруги огортала тиша. Відблиски місячного сяйва плели химерні візерунки на стінах будинку, під карнизами, на темних западинах дверей та вікон.

Як гарно навкруги! І тут, у цьому багатолюдному місті, в скромному будиночку, в подобі скромної жінки живе така чарівна істота. Скільки в столиці різних людей — студентів і адвокатів, чужоземців і місцевих жителів, та з них усіх тільки йому, Ромешеві, простому, звичайному юнакові, доля дозволила мовчки стояти біля вікна у золотистому сяйві осіннього сонця, поруч з цією дівчиною. Весь світ, все його життя здавалося Ромешеві від цього безмірно радісним і незвичайним. Як це хороше! Як хороше сьогодні у нього на серці! Як хороше навкруги!

До пізньої ночі походжав Ромеш по даху. Тонкий серп місяця сховався за будинком, що стояв напроти. З усіх боків насунулася густа нічна темрява, і тільки небо ще світилось у прощальних обіймах місячного сяйва.

Пойнятий утомою, Ромеш здригнувся від передсвітанкової прохолоди. Якийсь невідомий страх раптом стиснув йому серце. Ромеш згадав, що завтра його знову чекає битва на арені життя.

На чолі неба не було жодної зморшки, залишеної денними турботами: місячне світло розливало навкруги непорушний спокій, ніч була тиха й безмовна, а всесвіт, з його вічним рухом незліченних зірок, поринув у глибокий

сон. Тільки людській ворожнечі та турботам нема кінця-краю. Щастя і горе, журба і злигодні споконвіку хвилюють людське суспільство. З одного боку — вічний спокій безконечності, з другого — вічна боротьба на землі. «Як можуть існувати поряд такі протилежності?» — запитував себе охоплений журливими думами Ромеш. Якусь мить тому він перенісся думками у таємничі глибини всесвіту і споглядав там безсмертну любов, таку величну й спокійну; а тепер він бачив її на землі, серед злигоднів і печалей. Яке ж з цих двох уявлень правдиве, а яке облудне?

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

На другий день ранковим поїздом з заходу приїхав Джогендро. Була субота, а завтра, в неділю, мало відбутися весілля Хемноліні. Але, підійшовши до дверей рідного дому, Джогендро не побачив ніяких ознак того, щоб хтось готувався до завтрашнього торжества. Він сподівався, що будинок уже буде прикрашений гірляндами з гілок деодара [1], але його дім нічим не вирізнявся серед своїх скромних, непоказних сусідів.

Джогендро злякався, чи не захворів часом хтось із сім'ї. Проте, відчинивши двері, він побачив, що для нього вже давно накритий стіл, а Оннода-бабу сидить перед недопитою чашкою чаю й читає газету.

— Хем не хвора? — одразу ж запитав Джогендро.

— Ні, цілком здорова,— відповів Оннода-бабу.

— А як же весілля?

— Завтра не буде, відклали на наступну неділю.

— Чому?

— Запитай про це у свого приятеля. Ромеш сказав нам тільки ось що: в нього якась дуже важлива справа, тому весілля цієї неділі не буде.

Спокійний тон батька розізлив Джогендро.

— Коли мене немає дома, завжди виникають всілякі непорозуміння! — вигукнув він.— І яка така важлива справа може бути у Ромеша? Він же зовсім ні від кого не залежний. З близьких родичів у нього нікого немає. Якщо в нього труднощі з грішми, то не розумію, нащо це приховувати. І чому ви так легко погодилися на його забаганку?

---

[1] Деодар — гімалайський кедр.

— Усе це правда,— сказав Оннода-бабу.— Але ж він нікуди не втік, можеш сам піти і спитати його про все.

Джогендро, обпікаючись, кількома ковтками випив чашку чаю і квапливо вийшов.

— Постривай, Джоген! — крикнув йому вслід Оннода-бабу.— Ще встигнеш. Ти ж нічого не поїв.

Та Джогендро вже не чув батькових слів. Він ускочив до будинку, де мешкав Ромеш, і, збігаючи нагору по сходах, вигукував:

— Ромеш, Ромеш!

Але Ромеш не озивався. Джогендро не знайшов його ні в спальні, ні в кабінеті, ні на даху, ні на першому поверсі. Він ще довго кликав друга, але нарешті замість нього побачив слугу.

— Де пан? — запитав Джогендро.

— Пішов кудись ще вранці.

— А коли вернеться?

Слуга відповів, що пан пішов з дому вранці, взявши з собою деякі речі. Він сказав, що повернеться днів через п'ять. Куди він поїхав, слуга не знає. Пригнічений Джогендро повернувся додому.

— Що сталося? — запитав Оннода-бабу.

— Хлопець не сьогодні-завтра стане чоловіком твоєї доньки, а ти нічогісінько не знаєш про нього: ні що він робить, ні куди їздить. А живете ж поруч. Що ж тепер буде? — роздратовано промовив Джогендро.

— Та що ти кажеш! Адже ще вчора ввечері Ромеш був удома.

— Ось бачиш! Ти навіть не знав, що він збирається кудись їхати,— злісно промовив Джогендро.— Його слуга теж не знає, де він зараз. Ця гра у хованки добром не кінчиться. Я цього так не залишу. Не розумію, тату, як ти можеш бути такий безтурботний.

Оннода-бабу спробував прибрати заклопотаного вигляду.

— А й справді,— промовив він поважно,— що це все означає?

Напередодні увечері Оннода-бабу справді не запідозрив ні в чому Ромеша, але легковажний юнак вважав це чимсь само собою зрозумілим. Ромеш гадав, що слів «важлива справа» цілком досить, щоб виправдати будь-який вчинок. Тому він вирішив не гаючись взятися до справи, уладнати яку вважав своїм святим обов'язком.

— Де Хемноліні? — запитав Джогендро.

— Сьогодні вранці вона пила зі мною чай, а потім пішла до себе нагору,— відповів Оннода-бабу.

— Сердешна, їй, мабуть, дуже соромно за таку дивну поведінку Ромеша, і вона сховалася, бо їй ніяково зустрічатися зі мною,— сказав Джогендро і пішов нагору, щоб заспокоїти засмучену, нещасну сестру.

Хемноліні сиділа у вітальні сама. Зачувши кроки Джогендро, вона квапливо схопила якусь книгу й удала, ніби читає. Тільки-но брат увійшов до кімнати, як вона відклала книжку і, усміхаючись, пішла йому назустріч.

— Ой дада, коли ж ти приїхав? Знаєш, ти щось погано виглядаєш.

— Можливо, що у мене справді поганий вигляд,— відказав Джогендро, сідаючи в крісло.— Я вже все знаю, Хем. Але ти не турбуйся. Це трапилося тому, що мене не було вдома. Тепер я сам усе владнаю. Скажи, Хем, Ромеш пояснив тобі, з якої причини відклав весілля?

Хемноліні опинилася в скрутному становищі. Для неї було нестерпно, що всі підозрюють Ромеша в чомусь поганому. Дівчина не хотіла казати Джогендро, що Ромеш і справді нічого не пояснив їй, але вона не вміла говорити неправди.

— Він хотів пояснити мені все,— відповіла вона,— та я вирішила, що в цьому немає потреби.

«Це вона каже так од непомірних гордощів,— подумав Джогендро.— Така вже в неї вдача».

А вголос промовив:

— Ти, Хем, ні про що не турбуйся. Я сьогодні ж з'ясую причину.

— Дада, я зовсім не турбуюся,— сказала Хемноліні, неуважно перегортаючи сторінки книжки, що лежала у неї на колінах.— І взагалі я не хочу, щоб ти надокучав йому своїми розпитуваннями.

«Знову гордощі»,— подумав Джогендро.

— Це вже не твій клопіт,— сказав він і пішов до дверей.

Хемноліні, швидко схопившись з крісла, кинулась за братом.

— Ні, ні, дада, не треба з ним розмовляти про це. Що б ви про нього не думали, я завжди буду йому вірити!

І Джогендро зрештою зрозумів, що не гордість змушує сестру говорити так. Хвиля ніжності і співчуття до неї залила йому серце, і, посміхнувшись, він подумав про себе:

«Яка ж бо ти ще недосвідчена. Стільки вчилася, стільки знаєш, а не розумієш, коли тебе обдурюють». Порівнюючи це безмежне довір'я дівчини з нещирістю її обранця, Джогендро ще більше розлютився на Ромеша і твердо вирішив за всяку ціну з'ясувати, чому той відклав весілля. Джогендро знову рушив до дверей, але Хемноліні підбігла до нього і, схопивши за руку, сказала:

— Дада, пообіцяй мені, що ніколи не заведеш з ним про це розмови.

— Там видно буде.

— Ні, дада, не кажи так, а дай мені слово, інакше я не пущу тебе. Запевняю тебе, що тут зовсім немає чого непокоїтися. Ну, дай мені слово.

Бачачи таку наполегливість Хемноліні, Джогендро вирішив, що Ромеш, напевне, пояснив їй усе. Але ж Хем так легко обманути, їй можна сказати що завгодно, і вона все одно повірить.

— Послухай, Хем,— промовив він.— Тут ідеться зовсім не про недовір'я. Просто у рідних дівчини, яка має вийти заміж, є по відношенню до неї певні обов'язки, про які вони не повинні забувати. Можливо, ви добре порозумілись одне з одним, це ваша справа. Але ж цього замало, треба, щоб і ми теж порозумілися з женихом. І зараз це, щиро кажучи, для нас дуже важливо, ще важливіше, ніж для тебе. От по весіллі нам вже не буде про що з вами говорити.

З цими словами Джогендро квапливо вийшов.

Хемноліні лишилася в кімнаті сама. Покрови, які ховали од сторонніх поглядів її кохання до Ромеша, в одну мить упали. Ті палкі взаємні почуття, які що день, то все більше зближували юнака й дівчину, незабаром мали створити для них окремий світ, що існуватиме тільки для двох сердець. А тепер ці страшні підозріння завдавали коханню удару за ударом. Усі ці неприємні розмови так пригнічували Хемноліні, що вона не хотіла бачити навіть своїх рідних і друзів. І коли Джогендро вийшов, вона продовжувала сидіти сама у кімнаті.

Надворі Джогендро одразу ж зустрівся з Окхоєм.

— Кого я бачу! Джоген, ти, мабуть, уже все чув? Що ти про це думаєш?

— Думати в таких випадках можна багато чого. Та й яка користь обвинувачувати даремно людину, нічого певного не знаючи. А абстрактні психологічні дискусії краще вести за чайним столом.

— Ти ж знаєш, що я не люблю суперечок, якою б назвою це не прикривалось: чи то психологією, чи філософією, чи поезією. Я людина ділова. І зараз у мене до тебе ділова розмова.

— Гаразд,— нетерпляче промовив Джогендро,— в такому разі поговоримо з тобою про діло. Ти можеш мені сказати, де зараз Ромеш?

— Можу.

— Де ж він?

— Зараз я тобі цього не скажу. Але сьогодні рівно о третій годині ти його побачиш.

— Та в чому ж тут справа? —запально вигукнув Джогендро.— Що це ви всі розмовляєте зі мною якимись загадками? Мене тут не було усього кілька днів, але за цей час у вас з'явилася ціла купа страшних таємниць. Ні, Окхой! Так діла не буде. Досить з мене цих таємниць.

— Я радий чути це від тебе. Саме тому, що я людина відверта, у мене стільки ворогів: твоя сестра відвертається в інший бік, тільки-но забачить мене, батько лає за те, що я такий недовірливий до людей, та й Ромеш-бабу не дуже радіє зустрічам зі мною. Зостався тільки ти. Але за тебе я боюся: ти не любиш даремно ляпати язиком, ти одразу ж берешся до діла. Я слабка людина і тремчу від думки, що й ти будеш сліпо вірити Ромешу.

— Ой Окхой, щось мені не подобається оце твоє ухиляння від прямої відповіді. Я ж бачу, що ти щось знаєш. Навіщо ж криєшся передо мною? Хочеш набити собі ціну, чи що? Розкажи про все відверто. Ну, я слухаю.

— Ну, добре,— промовив Окхой.— Розкажу тобі все з самого початку. Тут багато такого, чого ти навіть уявити собі не можеш.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Квартира, яку Ромеш найняв у Дорджіпарі, ще залишалася за ним, але він навіть не подумав про те, що можна було б на який час відступити її комусь іншому. Останні кілька місяців він витав десь у надхмарних краях, і гроші зовсім не цікавили його.

Приїхавши на цю квартиру сьогодні вранці, Ромеш наказав прибрати у кімнатах, заслати ліжко, а також купи-

ти сякі-такі харчі. Сьогодні із школи на канікули мала приїхати Комола.

Але дівчина чомусь не з'являлась. Чекаючи на неї, Ромеш ліг на краєчок ліжка і почав мріяти про майбутнє. Він ніколи не був у Етойї, але уявити собі пейзаж на заході країни не так уже й важко. Ось будиночок на околиці міста, великий сад; повз сад проходить широкий шлях, обсаджений розлогими деревами, а далі, скільки сягає око, тягнуться поля з водоймищами і колодязями, з вишками для сторожів, які охороняють посіви від тварин та птахів. Цілісінький день звідти долинає пронизливо-жалібний скрип колодязних коліс, які приводять у рух воли. Зрідка у розпеченому повітрі пролунає срібний дзвін бубонців одноколки, що котиться по дорозі у хмарах куряви.

Ромешу стає жаль Хемноліні, коли він уявляє собі, як вона сидить цілісінький день сама у щільно зачиненому від спеки будиночку, сумна, зажурена, одірвана від рідних і близьких. Він заспокоюється тільки тоді, коли уявляє собі поряд з Хемноліні її вірну подругу. Цією подругою стане Комола.

Комолі Ромеш вирішив поки що нічого не розказувати. По весіллі Хемноліні пригорне дівчину до свого серця і дуже обережно, ласкаво розповість їй її справжню історію, розповість так, щоб не завдати Комолі болю, і звільнить нарешті бідолашну дівчину з тенет фатальної таємниці. А потім, спокійно живучи в далекій, незнаній стороні, серед нових людей, Комола скоро забуде своє горе і знайде своє місце в житті.

Настав полудень. Провулок збезлюдів. Ті, хто працюють, розійшлися по конторах, а ті, кому й так є за що жити, полягали трохи поспати. Стояв чудовий сонячний день золотої осені. Здавалося, що навіть в прохолодному повітрі вчувається наближення радісного свята.

У цей тихий полудень Ромеш, не шкодуючи барв, малював у своїй уяві картини щасливого майбутнього.

Нарешті почувся голосний гуркіт коліс екіпажа, який зупинився біля дверей квартири Ромеша. Ромеш здогадався, що це приїхала Комола. Він почав хвилюватися. «Як зустріти Комолу, як з нею розмовляти і як поставиться до мене сама Комола?» — занепокоєно питав себе Ромеш.

Двоє його слуг зійшли вниз. Спочатку вони внесли чемодани Комоли й поставили їх на веранді, потім з'явилась і сама дівчина й зупинилась на порозі.

— Заходь до кімнати, Комоло,— промовив Ромеш.

Подолавши вагання, Комола увійшла. Дізнавшись, що Ромеш вирішив залишити її на канікули у школі, Комола кілька днів гірко плакала. Образа на Ромеша й довгі місяці розлуки трохи охолодили почуття Комоли до нього. Тому, увійшовши до кімнати, вона навіть не підвела на Ромеша очей, а, відвернувшись, почала дивитися у відчинене вікно.

Вигляд Комоли вразив Ромеша. Йому здавалось, що це зовсім не та дівчина, яку він колись одвіз у пансіон. Комола дуже змінилася за ці кілька місяців. Вона підросла і стала струнка, мов молода ліана. Це вже була не колишня повненька сільська дівчина, від якої так і пашіло здоров'ям. Її округле личко схудло і витяглося і стало ще принаднішим. Зі щік зійшов темний загар, і тепер вони набрали ніжного відтінку слонової кістки. Рухи її були вільні й невимушені. Дівчина стояла біля вікна, і Ромеш не міг одірвати очей від її граціозної постаті та злегка схиленої голови. Промені осіннього полуденного сонця заливали обличчя дівчини. Голова її була непокрита, перев'язане червоною стрічкою волосся красиво спадало на спину, блідо-жовте мериносове сарі щільно облягало її молоде тіло.

За останні кілька місяців Ромеш майже забув про вроду Комоли. Але тепер, ставши ще більш яскравою, краса дівчини знову вразила його. До цього він зовсім не був підготовлений.

— Сідай, Комоло,— сказав він.

Комола слухняно опустилася у крісло.

— Як твої заняття у школі?

— Добре,— коротко відповіла дівчина.

Ромеш гарячково думав, про що б таке запитати її ще, і нарешті в голову йому прийшла рятівна ідея.

— Ти, мабуть, хочеш їсти. Для тебе все вже приготовлене. Я зараз же скажу, щоб тобі принесли що-небудь.

— Я не голодна. Я їла перед тим, як виїхала сюди.

— Зовсім нічого не хочеш? Може, з'їси чогось солодкого? Я загадав купити фруктів — яблук, гранатів, груш.

Комола мовчки похитала головою.

Ромеш знову запитливо глянув на неї. Схиливши набік голову, дівчина роздивлялася малюнки в англійському підручнику.

Красиве обличчя, немов та чарівна золота паличка, пробуджує до життя і ту красу, яка була в усьому навкруги, але котру ніхто досі не помічав. Здавалося, обличчя Комо-

ли оживило і сонячні промені, і цей осінній день. Подібно до того, як будь-який центр керує усім тим, що лежить неподалік від нього, так і ця дівчина, здавалось, підкоряла своїм чарам усе, що було навколо,— небо, вітер, світло, хоч сама вона про це й гадки не мала, а тільки мовчки роздивлялася малюнки в підручникові.

Ромеш устав, швидко вийшов з кімнати і невдовзі приніс на таці яблука, груші й гранати.

— Я бачу, що ти справді не хочеш їсти,— промовив він.— А я голодний, і мені вже несила більше чекати.

Комола посміхнулася, і світло цієї нежданої посмішки наче зігріло їх обох.

Ромеш узяв ніж і почав обчищати яблуко. Але він так кумедно і невправно орудував ножем, що Комола зрештою не витримала й розсміялася.

Ромеш зрадів, почувши її сміх.

— Ти, мабуть, смієшся з того, що я не вмію обчищати фрукти?— сказав він.— Ану лишень спробуй сама. Побачимо, як це вийде у тебе.

— З охотою, якщо є спеціальний ніж, щоб чистити фрукти, а цим, звичайно, я не можу.

— Ти думаєш, що тут нема навіть такої дрібниці, як такий ніж? — засміявся Ромеш і, гукнувши слугу, спитав, чи є у них ніж для фруктів.

— Є,— увійшовши, відповів слуга.— Вчора ми купили все необхідне.

— Почисть його гарненько й принеси сюди.

За кілька хвилин ніж лежав перед ними.

Комола скинула туфлі, сіла на підлогу, відкрила ніж, і, посміхаючись, спритно обчистила з яблука шкірочку, а потім розрізала його на часточки. Ромеш, що теж сів на підлогу напроти неї, складав часточки на тацю.

— Ти теж їстимеш? — запитав він Комолу.

— Ні,— відповіла вона.

— Тоді й я не буду.

Комола глянула на Ромеша й промовила:

— Добре, тільки спочатку поїж ти, а я їстиму потім.

— А ти часом не обманеш мене?

— Ні,— з серйозним виглядом похитала головою Комола.— Їстиму, справді їстиму.

Заспокоєний цим запевненням, Ромеш узяв одну часточку і поклав собі в рот.

Та він не встиг навіть проковтнути її, бо на дверях, просто перед ним, з'явилися Джогендро і Окхой.

— Просимо пробачення,— промовив Окхой.— Я думав, що ви тут самі. Джоген, нам, мабуть, не слід було вдиратися сюди, не постукавши в двері. Ходімо посидимо унизу.

Комола кинула ніж і, схопившись, метнулась до дверей, але там стояли двоє незнайомих чоловіків. Ступивши трохи набік, Джогендро дав їй дорогу, але не одвернувся, а, навпаки, пильно подивився на неї.

Злякана Комола вибігла у сусідню кімнату.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

— Ромеш, що це за дівчина? — запитав Джогендро.

— Моя родичка.

— Яка така родичка? У тебе ж з близьких зовсім нікого немає. Ти мені розказував про всіх своїх родичів, але про цю дівчину я нічого од тебе не чув. Сподіваюсь, вона не твоя кохана?

— Ти неправий, Джоген,— втрутився у розмову Окхой.— Хіба у людини не може бути таємниці, яку вона ховає навіть від своїх друзів?

— Чуєш, Ромеш! У тебе справді є така таємниця?

— Так, є,— почервонівши, відповів Ромеш.— І взагалі я не хочу розмовляти з вами про цю дівчину.

— А я, на жаль, навпаки, маю велику охоту поговорити з тобою про неї. Якби ти не збирався одружитись із Хем, я ніколи б не розпочав з тобою цієї розмови, мені було б байдуже до того, скільки і які в тебе родичі і в яких ти з ними стосунках. Ти міг би спокійнісінько приховувати од мене свої таємниці.

— Я можу сказати вам тільки одне,— промовив Ромеш.— У цілому світі немає жодної людини, мої стосунки з якою могли б перешкодити мені одружитися з Хемноліні.

— Для тебе, може, перешкод тут і немає,— заперечив Джогендро,— а от родичі Хемноліні мають право думати інакше. І взагалі цікаво було б почути од тебе, нащо ти приховуєш од нас свої родинні зв'язки, які б там вони не були.

— Якщо я зараз відповім тобі на це запитання, то розкрию свою таємницю,— відповів Ромеш.— Ти знаєш мене з дитинства; я прошу тебе, не запитуй мене про це, повір просто на слово.

— Цю дівчину звуть Комола? — спитав Джогендро, немовби не чуючи останніх слів Ромеша.

— Так.

— І ти видаєш її за свою дружину!

— Так.

— І після цього ти хочеш, щоб ми тобі вірили? Ти хочеш запевнити нас, що ця дівчина тобі не дружина, а тим часом усім іншим кажеш зовсім протилежне. Знаєш, Ромеш, усе це виглядає не дуже гарно.

— Ти хочеш сказати,— зауважив Оккой,— що поведінка Ромеша суперечить прописній моралі. Але, брате Джоген, не забувай, що в житті інколи бувають такі обставини, які вимагають од тебе казати одним одне, а другим — зовсім інше. Та все-таки щось одне з двох повинно ж бути правдою. Може, те, що сказав нам Ромеш-бабу, саме і є правда...

— Я більше нічого не можу вам сказати,— промовив Ромеш.— Я тільки ще раз повторюю, що нічим не погрішу проти своєї совісті, коли одружуся з Хемноліні. А розповісти вам все про Комолу я не можу, бо маю на це серйозну причину. І я мовчатиму, навіть якщо ви не відкинете своєї підозри. Якби тут ішлося про мої особисті неприємності та образи, я нічого не приховував би од вас. Але тут мова йде про іншу людину, і я не маю ніякого права кидати тінь на її репутацію.

— А Хемноліні ти розказав? — спитав Джогендро.

— Ні, я вирішив, що зроблю це після весілля. Проте, якщо вона забажає, я розповім їй все сьогодні ж.

— Що ж, це добре. А тепер ще одне: чи можна мені задати Комолі кілька запитань?

— Ні, ні! Ні в якому разі! — схвильовано заперечив Ромеш.— Якщо ви в чомусь обвинувачуєте мене, то мене і карайте, а допитувати зовсім безневинну дівчину я вам нізащо не дозволю.

— В допиті, як я бачу, вже нема ніякої потреби,— відповів Джогендро.— Те, про що ми хотіли дізнатись, ми дізнались. Доказів маємо більш, ніж навіть треба. Мені залишається сказати тобі одне: якщо ти після цього насмілишся прийти до нас, тебе виженуть геть.

Ромеш зблід як стіна.

— І не подумай написати Хем листа,— провадив далі Джогендро,— ніяких стосунків з нею, ні явних, ні потаємних, тобі не вдасться підтримувати. Якщо ж ти все-таки

напишеш їй, то жалкуй потім сам на себе: я усім розповім про твою таємницю, котру ти так старанно приховуєш, і наведу беззаперечні докази. А поки що, коли хто-небудь запитає, чому не відбулося весілля, я відповім, що сам не дав згоди на ваш шлюб; про дійсну причину ніхто не дізнається. Але май на увазі — досить тобі у чомусь схибнути, і я одразу ж про все розповім. Так і знай. Ти повівся дуже підло, Ромеш, і не думай, ніби те, що я так гуманно обійшовся з тобою,— вияв якоїсь поблажливості з мого боку. Якби до цієї історії не була причетна моя сестра, ти б так дешево не відбувся. А тепер моє останнє слово — щоб ти ніколи жодним словом не прохопився про те, що був колись близьким другом Хем. Зрозуміла річ, що я не можу тепер покластися на твою обіцянку, бо ти остаточно скомпрометував себе в моїх очах. Але коли в тобі є ще хоч трохи сорому, коли ти дбаєш про свою честь,— добре затям собі мої слова!

— Послухай, Джоген, чи не досить уже? — промовив Оккой.— Хіба не бачиш, як Ромеш-бабу покірливо все слухає? Невже тобі анітрохи не жаль його? Ходімо. Заспокойтесь, Ромеш-бабу, ми вже йдемо.

Нарешті Джогендро та Оккой пішли. Ромеш немов закам'янів і якусь мить не міг зворухнутися з місця. Коли він опам'ятався, йому захотілося піти з дому, поблукати по вулицях і обміркувати усе, що трапилося. Але в цю мить він згадав про Комолу: не можна ж кинути її тут саму.

Ромеш увійшов до сусідньої кімнати і побачив, що Комола стоїть біля вікна і, піднявши штору, дивиться кудись вдалину. Зачувши кроки Ромеша, вона опустила штору і обернулася. Ромеш підійшов до столу і сів у крісло.

— Хто були ці двоє? — запитала Комола.— Сьогодні вранці вони приходили до нас у школу.

— У школу? — здивувався Ромеш.

— Так. А що вони тобі казали?

— Запитували, ким ти мені доводишся.

Комолу не вчили, як слід поводитись у домі свекра, в яких випадках треба виявляти сором'язливість, але при цих словах Ромеша вона зашарілася, бо була сором'язлива з дитинства.

— Я їм відповів, що ти мені зовсім чужа,— сказав Ромеш.

Комола подумала, що Ромеш просто хоче подратувати її цією образливою нісенітницею.

— Залиш мене саму,— сердито промовила вона і відвернулася.

А Ромеш сушив собі голову над тим, як їй усе пояснити.

— Диви-но, ворони їдять твої фрукти! — раптом вигукнула Комола і, миттю вибігши в сусідню кімнату, відігнала ворон і повернулася з тацею в руках.

— З'їж що-небудь,— сказала вона, ставлячи фрукти перед Ромешем.

Ромешу зовсім розхотілося їсти, але турботливість Комоли зворушила його.

— А ти? — спитав він.

— Я їстиму потім.

Це була дрібниця, справжнісінька дрібниця, але в теперішньому стані Ромеша цей ніжний порив Комоли завдав йому такого болю, що в нього защеміло серце. Не промовивши ні слова, він над силу почав їсти.

Коли вони обоє поїли, Ромеш сказав:

— Комоло, сьогодні ввечері ми поїдемо додому, у село.

— Мені там не подобається,— опустивши очі, засмучено промовила Комола.

— Значить, ти хочеш залишитися у школі?

— Ні, ні, не хочу, не відсилай мене туди знову! Мені дуже соромно. Дівчата весь час розпитують про тебе.

— Ну й що ж ти їм відповідаєш?

— А що я можу їм відповісти? Вони, приміром, страшенно цікавились, чому ти хотів залишити мене на канікули у школі. А я...

Комола не скінчила. Згадка про цю кривду знову роз'ятрила рану в її серці.

— Чому ж ти не сказала їм, що ти мені чужа?

Тепер уже Комола зовсім розгнівалася і, глянувши на Ромеша спідлоба, вигукнула: — Вийди!

І Ромеш знову й знову запитував себе, що ж йому тепер робити. Від цієї думки страшна безнадія стискала його душу, мов хробак, точила серце. Що сказав Джогендро Хемноліні, і що вона про нього подумала? Як їй пояснити всю правду і як жити далі, не бачачи її? Ці болючі питання навіть на мить не переставали мучити його, і відповіді на них він не міг знайти. Ромеш розумів одне: у Калькутті серед друзів та знайомих його стосунки з Комолою і досі викликали багато розмов. А тепер підуть плітки, що Комола його дружина. Тепер ні Ромешу, ні Комолі не можна залишатися в Калькутті ані на один день.

Комола раптом урвала думки Ромеша. Помітивши, який він замислений, вона спитала:

— Про що ти думаєш? Якщо тобі дуже хочеться жити у селі, то я поїду з тобою туди.

Покірливість Комоли знову болем відгукнулась у серці Ромеша. І він знову в котрий уже раз запитав себе: «Що ж робити далі?» Поринувши у свої думки, Ромеш знову нічого не відповів дівчині й дивився на неї невидющим поглядом.

— Ти, мабуть, гніваєшся на мене за те, що я не залишилася на канікули у школі? Скажи правду, гніваєшся? — запитала Комола.

— Якщо вже бути одвертим, то я серджуся, Комоло, не на тебе, а на самого себе.

І насилу відігнавши від себе тяжкі думи, Ромеш спробував змінити тему розмови.

— Годі вже про це, Комоло,— промовив він.— Розкажи мені краще, чого ти навчилася за цей час у школі.

Комола з радістю почала розповідати Ромешеві про все, чого її навчали в пансіоні. Бажаючи здивувати його, вона перш за все заявила, що земля має форму кулі.

— Як же це може так бути? — вдаючи з себе дуже здивованого, спитав Ромеш з серйозним виразом обличчя.

Комола широко розкрила очі.

— Та про це ж написано у книзі, ми так учили.

— Невже справді? — здивувався Ромеш.— Написано навіть у книзі? І велика ця книга?

Комола трохи подумала і потім сказала:

— Книга ця не дуже велика, зате друкована. В ній навіть малюнки є.

Після такого переконливого доказу Ромеш мусив повірити. А Комола, розказавши про все, чого вона навчилася у пансіоні, почала розповідати про вчителів та учениць, про те, як вони проводили там дні. Ромеш слухав неуважно, весь час думав про своє і лише зрідка щось відповідав дівчині або, не збагнувши як слід змісту її слів, ставив дуже недоречні запитання.

— Ти ж мене зовсім не слухаєш!— нарешті не стрималася Комола і, розгнівавшись, схопилася з місця.

— Не сердься, Комоло,— почав її заспокоювати Ромеш.— Я щось себе сьогодні погано почуваю.

Почувши це, Комола швидко підійшла до нього.

— Що трапилося? Ти захворів?

— Та ні ж, ні, я не хворий. Нічого особливого. Зі мною іноді таке буває. Скоро все пройде.

— Хочеш, я покажу тобі малюнки в підручнику з географії? — промовила Комола, прагнучи ще більше порадувати Ромеша своїми знаннями.

Ромеш охоче погодився. Комола швидко принесла книжку і розгорнула її перед Ромешем.

— Ось ці дві кулі, які ти тут бачиш,— почала вона пояснювати,— насправді — одна, бо у кулястого предмета не можна бачити одразу обох його боків.

Ромеш удав, ніби дуже цим зацікавлений.

— Але й у плоских предметів теж не видно зразу обох боків,— зауважив він.

— Ось тому тут і зображено обидві половини земної кулі окремо.

За такими розмовами минув у Ромеша й Комоли цей вечір.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Оннода-бабу сподівався, що Джогендро принесе добрі вісті і всі неприємності залишаться позаду. Коли Оккой і Джогендро увійшли до кімнати, він злякано подивився на них.

— Хто б міг подумати, тату, що ти даси змогу Ромешу зайти так далеко. Коли б я був знав про це, я б не дозволив тобі навіть розмовляти з ним.

— Але ж ти сам хотів, щоб Хемноліні й Ромеш побралися. Скільки разів ти казав мені про це. Коли б ти був проти, то я...

— Зрозуміла річ, бути проти цього шлюбу мені і на думку не спадало, проте...

— Ось бачиш, і ти теж кажеш «проте». Хіба так можна? Або ти згоден, або ні — ніякої середини тут бути не може.

— Проте ти не повинен був йому дозволяти заходити так далеко,— не вгамовувався Джогендро.

Оккой, сміючись, урвав його.

— Для багатьох справ досить тільки невеличкого поштовху, а далі вони вже самі розвиватимуться так швидко, що ніхто їх не зможе спинити. Але яка користь від суперечки про те, що вже сталося? Тепер треба думати, що робити далі.

Оннода-бабу, тривожно прислухаючись до слів Оккоя, нарешті запитав:

— То ви бачили Ромеша?

— Звичайно, бачили, та ще й як бачили,— відповів Джогендро.— Зустріч з ним перевершила усі наші сподівання. Ми навіть з його дружиною познайомилися.

Оннода-бабу занімів від здивування. А коли до нього вернувся дар мови, він прошепотів:

— З чиєю дружиною ви познайомились?

— З дружиною Ромеша,— промовив Джогендро, підкреслюючи кожне слово.

— Щось ніяк не втямлю, про що ти балакаєш,— простогнав Оннода-бабу.— Дружина якого Ромеша?

— Нашого Ромеша. Кілька місяців тому він їздив до себе в село і там одружився.

— Та не міг він одружитися, бо тоді саме загинув його батько.

— Весілля відбулося перед самою смертю Броджмохана-бабу.

Оннода-бабу заціпенів, схопившись руками за голову. За якусь мить він з тривогою промовив:

— Значить, тепер і думати нічого про його одруження з нашою Хем?

— Та про це ж ми тобі й кажемо,— зауважив Джогендро.

— Кажемо, кажемо! — роздратовано промовив Оннода-бабу.— А що ж тепер робити, коли всі приготування до весілля уже майже закінчені? Листи, в яких ми повідомили, що весілля переноситься на наступну неділю, також уже розіслані. Виходить, тепер треба посилати нові листи з повідомленням про те, що весілля не буде зовсім?

— Ні, чому ж зовсім,— заперечив Джогендро.— Доведеться тільки зробити деяку заміну.

— Заміну, яку заміну? — здивувався Оннода-бабу.

— Та так, невелику заміну, тату. Звичайно, заміну роблять тільки там, де вона можлива. На місце Ромеша ми повинні знайти іншого жениха, і тоді в неділю, як і було домовлено, весілля відбудеться. Інакше ж нам хоч на люди не з'являйся.

І Джогендро промовисто подивився на Оккоя. Той скромно опустив очі.

— Де ж ми так скоро знайдемо жениха? — запитав Оннода-бабу.

— Про це ти вже не турбуйся.

— Але ж треба, щоб і Хем теж була згодна.

— Я впевнений, що вона, коли почує все про Ромеша, погодиться.

— Ну, добре, роби як знаєш. А все-таки жаль: Ромеш і багатий, і розуму, і знань він теж ні до кого не піде позичати. Подумати тільки! Ще позавчора ми з ним домовилися, що переїдемо в Етойю, де він займеться адвокатурою, а сьогодні раптом ось що виходить.

— І чого ти турбуєшся про нього, тату? Ромеш і зараз може їхати в Етойю. Піду-но я покличу Хем. Часу залишилося зовсім мало, не можна гаяти ні хвилини.

Через кілька хвилин Джогендро повернувся до кімнати разом з Хемноліні. Окхой сидів у кутку, за книжковою шафою. Хемноліні не бачила його.

— Сідай, Хемноліні,— сказав Джогендро.— Я маю тобі щось сказати.

Збентежена Хемноліні мовчки сіла в крісло. Вона здогадувалась, що її чекає якесь велике випробування.

— Тобі не здається підозрілою поведінка Ромеша? — почав Джогендро.

Хемноліні мовчки похитала головою.

— Він відклав весілля на наступний тиждень і нікому з нас не пояснив чому. Ти часом не знаєш, яка цьому причина?

— Не знаю, але думаю, що якась причина є,— опустивши очі, відповіла Хемноліні.

— Звичайно, що є. І хіба вже саме те, що є якась причина, не викликає у тебе підозри?

Хемноліні знову заперечливо похитала головою.

Те, що Хемноліні так непохитно вірила Ромешеві, вірила йому більше, ніж усім іншим, розлютило Джогендро. Обережні натяки тут не допоможуть, тільки марно гається час. І Джогендро сердито казав далі:

— Ти, мабуть, пам'ятаєш, як кілька місяців тому Ромеш разом з батьком їздив до себе додому. І ми ще дивувалися, що він довгий час не писав нам ані слова. Ти, напевно, не забула і того, що той самий Ромеш, який заходив до нас по два рази на день, той самий Ромеш, який уже кілька років наймав квартиру у сусідньому з нами будиночку, повернувшись цього разу до Калькутти, зовсім перестав заходити до нас і, щоб не потрапляти нікому з нас на очі, оселився в іншому районі міста. А ви, незважаючи на все це, вірили йому, як і раніше, і далі запрошували його до себе. Якби я був у той час у Калькутті, цього б не трапилося.

Хемноліні мовчала.

— Чи намагалися ви хоч як-небудь пояснити собі таку поведінку Ромеша? Чи ви над цим навіть не задумувались? Чому ви йому так твердо вірили?

Хемноліні й на це нічого не відповіла.

— Ну, добре. Очевидно, ви, як чесні люди, завжди всім вірите. Отже, сподіваюсь, ви хоч трохи вірите й мені. Так от, я сам пішов до школи і дізнався, що Ромеш віддав туди свою дружину Комолу, причому домовився, що вона зостанеться там і під час канікул. Але кілька днів тому він раптом одержав від начальниці школи листа, в якому та просила забрати Комолу на канікули додому. Сьогодні вже почалися канікули, і шкільний екіпаж привіз Комолу на стару квартиру Ромеша в Дорджіпарі. Я був там. Коли ми прийшли туди з Окхоєм, Комола обчищала яблука і розрізала їх на часточки, а Ромеш сидів напроти неї і клав собі один за одним ці шматочки в рот. «Що це все означає?» — запитав я Ромеша. Він відповів, що зараз поки що розказати нічого не може. А якби він був сказав лише кілька слів, що Комола йому не дружина, ми б одразу повірили йому і постаралися б навіть якнайскоріше забути усі наші підозри. Але він не захотів нічого відповісти — ні «так», ні «ні». Ну, то як же тепер? Ви навіть тепер, коли я вам усе це розповів, теж будете вірити Ромешу? — закінчив Джогендро і пильно подивився на сестру, чекаючи на її відповідь.

Обличчя Хемноліні побіліло мов крейда. Вона міцно вхопилася за бильця крісла, намагаючись зберегти спокій, але за мить нахилилася вперед і, знепритомнівши, впала на підлогу.

Зляканий Оннода-бабу кинувся до дочки й обома руками пригорнув до себе її голову, весь час примовляючи:

— Хем, рідненька, що з тобою, чуєш, Хем? Не вір їм, не вір. Усе неправда! Хем, Хем!

Джогендро, відсторонивши батька, поклав Хемноліні на диван і почав бризкати на неї водою із глечика, що стояв поряд. Окхой старанно обмахував її віялом.

Незабаром Хемноліні розплющила очі і, здригнувшись, простогнала:

— Тату, скажіть, щоб Окхой-бабу негайно пішов звідси...

Поклавши віяло, Окхой вийшов з кімнати і став біля дверей. Оннода-бабу сів на диван коло Хемноліні і почав гладити її по голові. Гірко зітхнувши, він вимовив:

— Рідненька, заспокойся, прошу тебе...

У дівчини з очей полилися сльози, груди судорожно здіймалися від ридань; схилившись батькові на коліна, вона з усіх сил намагалася стриматись. Пекучий біль страшного горя краяв їй серце.

— Заспокойся, Хем, рідненька, не плач,— благав Оннода-бабу тремтячим від сліз голосом.— Я добре знаю Ромеша, він не може так підло повестися з тобою. Джоген, звичайно, помилився.

— Тату,— не стримався Джогендро.— Навіщо ці марні запевняння? Полегшуючи цим страждання Хем сьогодні, ти готуєш їй ще більші муки в майбутньому. Хай вона усе сама як слід обміркує.

Хемноліні випросталася у кріслі і, обернувшись до Джогендро, промовила:

— Усе, що треба, я вже обміркувала. І знай, що поки я не почую про все від нього самого, доти я нічому не повірю.

Сказавши це, Хемноліні встала.

— Обережно, не впади,— занепокоєно промовив Оннода-бабу, підтримуючи її.

Спираючись на батькову руку, Хемноліні пішла до себе в спальню і лягла у ліжко.

— Тату,— сказала вона,— залиш мене саму. Може, я трохи засну.

— Я покличу Хорі, хай посидить коло тебе з віялом.

— Не треба, тату.

Оннода-бабу вийшов у сусідню кімнату. Він думав про матір Хем, яка померла, коли дівчинка була ще зовсім маленька. Згадав про її вірність, лагідну вдачу, терпеливість. І Хем, яка зросла без матері, стала її живою подобою. Серце Онноди-бабу обкипало кров'ю, коли він думав про нещастя, яке впало на його доньку. Сидячи за стіною спальні Хемноліні, Оннода-бабу в думці звертався до неї:

— Дитино моя, хай тобі дасть всевишній, щоб ти ніколи не знала горя, щоб тобі завжди у всьому щастило. Як би я хотів побачити тебе радісною та веселою, побачити мою Хем у домі коханого чоловіка, перш ніж покину цей світ і з'єднаюся з твоєю матір'ю.

Він витер з очей сльози краєчком своєї одежі.

Джогендро й раніше був досить невисокої думки про розум жінки, а тепер переконався в цьому ще більше. Ну що ти з ними вдієш, коли вони не вірять навіть незапереч-

ним доказам! Вони можуть цілком свідомо запевняти, що два рази по два зовсім не чотири, або, всупереч здоровому глуздові, казати, що чорне є біле. Таку поведінку їм підказує кохання, і вони гнівно відкидають будь-які доводи. І Джогендро ніяк не міг збагнути, як це з ними, цими жінками, взагалі існує світ.

Нарешті він урвав свої думки і покликав Окхоя. Той зніяковіло увійшов до кімнати.

— Ну, ти, звичайно, усе чув? Що ж нам тепер робити? — запитав Джогендро.

— Даремно, друже, ти вплутуєш мене в усі ці справи. Я був до цього зовсім не причетний, а ти тільки-но приїхав, одразу ж втягнув мене в цю неприємну історію.

— Ну, годі. Жалітися будеш потім. А зараз я бачу лише один вихід: треба примусити Ромеша, щоб він сам признався у всьому Хемноліні.

— Ти що, з глузду з'їхав? Щоб він сам признався!

— Або ще краще,— урвав Джогендро Окхоя,— хай напише їй про все у листі. І це повинен влаштувати ти. Отже, не гайся, Окхой, часу в нас обмаль.

— Добре,— відповів Окхой.— Подивлюся, що тут можна зробити.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

О дев'ятій годині вечора Ромеш разом з Комолою вирушили на вокзал Шіялдохо. Їхали круговим шляхом. Візникові Ромеш наказав, щоб він вибирав глухі провулки. Коли вони в'їхали в Колутолу і екіпаж порівнявся з одним із знайомих нам будиночків, Ромеш вп'явся в нього жадібними очима. Усе там було, як і раніше. Ромеш зітхнув так тяжко, що розбудив Комолу, яка була задрімала.

— Що з тобою? — запитала вона.

— Нічого,— відповів Ромеш.

В темряві екіпажа запала тиша. Більше Комола не почула від нього ані слова. Вмостившись у куточку, вона знову заснула. А для Ромеша присутність Комоли в ці хвилини, коли вони проїжджали по Колутолі, стала просто нестерпною.

На вокзал вони приїхали вчасно і зайняли свої місця у вагоні другого класу, які Ромеш замовив заздалегідь. Розіславши на лаві постіль для Комоли і спустивши нижче абажур на лампі, Ромеш звернувся до дівчини:

— Лягай, Комоло, тобі вже давно пора спати.

— Добре, я ляжу, як тільки рушить поїзд. А поки що я посиджу трохи біля вікна,— попросила вона.

Ромеш погодився. Напнувши на голову кінець сарі, Комола сіла на краєчку лави біля вікна і почала дивитися на платформу, по якій заклопотано снували люди. Ромеш сів на середнє місце й неуважно дивився навколо себе. Нарешті поїзд рушив і почав набирати швидкість. Раптом Ромеш здригнувся — чоловік, який біг по платформі, видався йому знайомим.

Комола теж помітила цього чоловіка і весело розсміялася. Визирнувши з вікна, Ромеш побачив, що чоловік, незважаючи на протести залізничника, який намагався затримати його, стрибнув на ходу у вагон, залишивши у руках супротивника свій чадор. Коли незнайомець висунувся з вікна й простяг руку за чадором, Ромеш впізнав його: це був Окхой.

А Комола ще довго не могла втриматися від сміху, згадуючи, як залізничник вхопив пасажира за чадор, а той намагався вирватися з його рук.

— Вже пів на одинадцяту,— звернувся до неї Ромеш.— Ми вже давно їдемо. Лягай-но спати.

Дівчина лягла, але все ще тихо сміялась, аж поки не заснула.

Та Ромешу було не до сміху. Він добре знав, що у Окхоя нема на селі ніяких родичів,— увесь його рід з покоління в покоління жив у Калькутті. Куди ж він тоді їде сьогодні вночі, чому він так поспішав на цей поїзд. Невже він женеться за ним, Ромешем? І бідний юнак аж похолонув від думки, що Окхой їде в його село, щоб там про нього усе розвідати. Він знав, що розпити Окхоя неодмінно насторожать і друзів його, і ворогів, і взагалі вся ця історія може набрати дуже неприємного вигляду. Ромеш уявив собі, які балачки почнуться на селі, які підуть про нього плітки. Невеличке село — мов те мілке озерце, і досить незначного поштовху, щоб там зірвалася справжня буря. Інша річ таке велике, багатолюдне місто, як Калькутта, де, що б там не трапилося, завжди можна знайти затишне містечко і сховатися в ньому. І чим більше думав про це Ромеш, тим тяжче ставало в нього на серці.

Коли поїзд зупинився в Баракпурі, Ромеш припав до вікна і побачив, що Окхой тут не зійшов. В Нойхоті сходило і сідало багато людей, але Окхой і тут не з'являвся на

платформі. Даремно Ромеш виглядав з вікна й пильно придивлявся до пасажирів, що виходили й на станції Богула. Оккоя серед них не було. Тепер уже годі було сподіватися, що він вийде на наступній станції.

Ромеш довго не міг заснути цієї ночі. Другого ранку, коли поїзд зупинився в Гойялондо, Ромеш побачив Оккоя, закутаного у чадор, який з чемоданчиком у руці поспішав до пристані — очевидно, на пароплав.

Пароплав, на якому мав їхати далі Ромеш, відходив лише за якийсь час. Але коло другого причалу сигналив іще один пароплав, який от-от мав відчалити.

— Куди іде цей пароплав? — запитав Ромеш.

— На захід.

— А куди саме?

— Якщо вода не спаде, допливемо до Бенареса.

Почувши це, Ромеш, не довго думаючи, сів на цей пароплав, влаштував Комолу в одній з кают, а сам ще встиг купити на дорогу молока, рису та в'язку бананів.

Тим часом Оккой швидко піднявся на перший пароплав і, щоб його не помітив Ромеш, зайняв на палубі таке містечко, звідкіля йому було зручно стежити за усіма пасажирами, що сідатимуть на пароплав. Але пасажири не дуже поспішали. Пароплав запізнювався з відходом, і люди, скориставшись з цієї нагоди, сиділи на березі, вмивалися, купались, а деякі навіть почали готувати їжу і снідати. Оккой вирішив, що Ромеш з Комолою пішли, мабуть, в якийсь готель поснідати. А що він у Гойялондо був уперше, то шукати їх не пішов.

Нарешті пролунав гудок, пароплав ось-ось мав відплисти, а Ромеша все ще ніде не було видно.

По хистких східцях на палубу швидко почали підніматися пасажири. Безперервні гудки примушували поспішати, і людський потік дедалі збільшувався. Але ні серед пасажирів, що вже сіли на пароплав, ні серед тих, що сідали на нього зараз, Ромеша не було.

Нарешті усі пасажири сіли, східці забрали, і капітан дав команду зніматися з якоря.

— Я хочу зійти! — вигукнув у цю мить Оккой, але матроси не звернули на нього ніякої уваги. До берега було ще недалеко, і Оккой стрибнув з пароплава.

Опинившись на березі, він продовжував розшуки, але марно: ні Ромеша, ні Комоли ніде не було.

Дізнавшись, що кілька хвилин тому з Гойялондо до Калькутти відійшов пасажирський поїзд, Окхой подумав, що Ромеш, мабуть, учора ввечері помітив його на платформі, коли він сперечався з залізничником, і, розгадавши його лихий намір, вирішив не їхати у село, а ранковим поїздом знову повернутися до Калькутти. А коли людина вирішила замести свої сліди у Калькутті, то знайти її там дуже важко.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Пробувши в Гойялондо цілий день, Окхой нарешті лише ввечері сів у калькуттський поїзд. Вранці, як тільки поїзд прибув до Калькутти, він прямо з вокзалу помчав на квартиру Ромеша у Дорджіпарі, але побачив, що двері замкнені. Окхой зрозумів, що сюди ніхто не повертався.

Тоді він швидко поїхав на другу квартиру Ромеша, в Колутолу, але й тут нікого не було. Прийшовши нарешті до Онноди-бабу, Окхой сказав Джогендро:

— Утік... Догнати не вдалося.

— Не може бути! — вигукнув Джогендро.

Окхой розповів про свою подорож.

Значить, побачивши Окхоя, Ромеш і Комола втекли. Почувши це, Джогендро більше не сумнівався, тепер він був упевнений, що Ромеш справді винен.

— Бачиш, Окхой,— сказав він,— усі твої докази зовсім не переконливі. Не тільки Хемноліні, а навіть і батько тільки те й робить, що весь час повторює: він віритиме Ромешу доти, аж поки сам не почує про все з його власних уст. І якби Ромеш зараз прийшов і сказав, що поки що нічого не може пояснити, батько, не вагаючись ні хвилини, погодився б на його шлюб з Хемноліні. Я зараз у дуже скрутному становищі. Батько не може дивитися на муки Хемноліні, і якщо вона капризно заявить: «Я все одно вийду заміж тільки за Ромеша, хай навіть у нього і є вже дружина»,— батько, мабуть, погодиться й на це. Нам тепер залишився тільки один вихід: треба якнайшвидше примусити Ромеша признатися у всьому. Тобі, Окхой, не можна кидати цієї справи. Я б і сам доклав рук, але щось не можу придумати жодного плану, як і що нам робити. Найохочіше я пішов би і добре його набив. А тепер, Окхой, умийся і ходімо пити чай.

Окхой умився і сів за стіл. Він про щось напружено ду-

мав. У цей час до їдальні, ведучи за руку Хемноліні, увійшов Оннода-бабу. Та тільки-но дівчина угледіла Окхоя, як одразу ж повернулася і вийшла.

— Це дуже негарно з боку Хем,— розсердився Джогендро.— Ти не повинен, тату, потурати її нечемній поведінці. Треба примусити її повернутися сюди. Хем, Хем! — покликав він.

Але Хемноліні була вже нагорі.

— Джоген, ти лише псуєш усю справу,— промовив Окхой.— Не говори їй про мене ані слова. Час усе вилікує. Якщо ж вдаватися до сили, то можна все втратити.

Сказавши це, Окхой допив свій чай і вийшов. Окхоя не можна було звинувачувати в тому, що йому бракує терпіння. Якщо вже він щось задумав, то ніколи не кидав недокінчену справу, навіть коли йому уперто не щастило. Його аж ніяк не можна було назвати запальним. Ніколи не набирав він гордовитого і глибокодумного вигляду, не просторікував про високі матерії, не звертав уваги на те, що його хтось незаслужено ображав або зневажливо поводився з ним. Одним словом, він був дуже терплячий і зносив усе, як би з ним не поводилися.

Коли Окхой вийшов, Оннода-бабу знову привів Хемноліні пити чай. Вона була бліда, під очима темніли синці.

Увійшовши до кімнати, Хемноліні опустила очі. Вона не наважувалась подивитися на Джогендро, бо знала, що він сердиться і на неї, і на Ромеша, суворо осуджує їх. Тому вона і боялася зустрітися поглядом з братом.

Її кохання до Ромеша ще підтримувало в ній до нього віру, а голос розуму, навпаки, безжалісно запевняв у цілком протилежному. Ще позавчора Хемноліні виявила перед Джогендро свою непохитну віру в Ромеша, але, залишившись увечері сама у темній спальні, вона вже не була така спокійна.

Спочатку Хемноліні й справді не бачила нічого підозрілого в поведінці Ромеша. Її віра у нього була міцна, мов фортеця, до якої вона не допускала ніяких сумнівів. Але що більше вона опиралася їм, то болячіше ранили вони її серце. Як мати, котра, захищаючи свою дитину від смертельної небезпеки, притискує її до своїх грудей, так і Хемноліні з усіх сил намагалась зберегти в серці віру в Ромеша. Та перед лицем часу безсила іноді навіть найбільша відвага.

Ту ніч Оннода-бабу перебув у кімнаті, сусідній зі спальнею Хемноліні. Він розумів, що зараз на серці у доньо-

ки, чув, як вона неспокійно перевертається на постелі, і час од часу заходив до неї й питав:

— Ніяк не заснеш, рідненька?

Хемноліні відповідала:

— Не турбуйся, тату. Я вже засинаю... ось-ось засну.

На світанку Хемноліні встала й вийшла на дах. Усі двері й вікна в квартирі Ромеша були зачинені.

На сході, з-за білосніжних гірських верховин, вставало сонце. Але Хемноліні цей юний день здався таким непривітним, безнадійним і безрадісним, що вона присіла в куточку на даху і, закривши обличчя руками, гірко заплакала. Ніхто тепер вже не приходитиме до неї, нікого вже їй чекати до чаю, минулося її щастя. Відтепер вона вже не прокидатиметься з радісною думкою про те, що поряд, у сусідньому будиночку, живе її коханий.

— Хем, Хем!

Хемноліні квапливо встала, витерла очі.

— Що, тату? — обізвалась вона.

Оннода-бабу вийшов на дах.

— Сьогодні я пізно прокинувся,— сказав він й почав ласкаво гладити дочку по голові.

Тривога за Хемноліні цілу ніч одганяла від Оннодибабу сон, і він заснув тільки над ранок. Але як тільки сонячне проміння торкнулося його повік, він одразу ж прокинувся, швидко вмився і пішов провідати Хемноліні. Увійшовши до спальні, побачив, що там нікого немає. Тоді він піднявся на дах. Коли він побачив Хемноліні, яка самотньо ходила по даху, у нього з грудей вихопилось болісне зітхання.

— Хем, донечко, ходімо пити чай,— сказав Оннода-бабу.

Хемноліні не хотілося сидіти за столом напроти Джогендро, але вона знала, що навіть найменше порушення усталеного порядку завжди боляче вражає батька. До того ж, вона кожного дня сама наливала батькові чай і не хотіла позбавляти його цієї невеликої послуги.

Зійшовши униз і підходячи до дверей, що вели до їдальні, Хемноліні почула, що Джогендро з кимось розмовляє. Серце її шалено забилося, вона подумала, що, може, це прийшов Ромеш. Хто ж іще міг би прийти так рано?

Непевною ходою дівчина увійшла до кімнати і побачила... Окхоя. Неспроможна опанувати себе, вона тієї ж миті вибігла геть.

Коли Оннода-бабу привів Хемноліні до їдальні вдруге,

вона присунулася якнайближче до батькового крісла і, похнюпивши голову, почала наливати чай.

Така поведінка Хемноліні страшенно дратувала Джогендро. Він не міг спокійно дивитися, як Хемноліні побивається за Ромешем. Побачивши, що Оннода-бабу співчуває її горю і сестра шукає собі у нього захисту від усього світу, Джогендро ще більше обурився.

«Можна подумати, що всі ми якісь нелюди! — думав він.— Ми намагаємося виконати свій обов'язок тільки з любові до неї, дбаємо про її щастя, не маємо за це ані крихти подяки, а залишаємось ще й винні. Батько зовсім нічого не розуміє у цій справі. Зараз треба не втішати, а завдати сильного удару, а батько цього не робить: з жалю до Хемноліні він намагається приховати від неї гірку правду».

— Тату, ти знаєш, що трапилося? — звернувся Джогендро до Онноди-бабу.

— Ні,— стривожено відповів батько.— А що таке?

— Учора Ромеш разом з дружиною виїхав гойялондським поїздом до свого села, але, побачивши, що у той самий поїзд сів і Окхой, повернувся назад до Калькутти.

У Хемноліні затремтіли руки, чай розхлюпався, і дівчина безсило опустилася в крісло.

Глянувши на неї скоса, Джогендро провадив далі:

— Ніяк не можу зрозуміти, нащо йому було тікати. Адже Окхоєві вже давно все відомо. Про колишню поведінку Ромеша теж не можна нічого хорошого сказати, але це боягузтво, цю втечу, до якої може вдатися тільки злодій, я вважаю просто підлотою. Не знаю, що думає про це Хем, а для мене ця втеча — незаперечний доказ вини Ромеша.

Тремтячи всім тілом, Хемноліні встала з крісла.

— Я не шукаю ніяких доказів, дада,— сказала вона.— Ви всі хочете його судити — що ж, судіть, а я йому не суддя.

— Та хіба ми можемо байдуже ставитись до чоловіка, за котрого ти збираєшся вийти заміж? — вигукнув Джогендро.

— Нащо говорити тепер про одруження! Ви будь-що хочете не допустити його, ну що ж, на те ваша воля, але мого рішення змінити вам не вдасться.

Голос дівчини урвався, і вона розплакалася. Оннода-бабу кинувся до неї і пригорнув до своїх грудей її мокре від сліз обличчя.

— Ходімо, Хем, ходімо нагору...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Пароплав відчалив. У каютах першого і другого класу пасажирів не було зовсім. Ромеш розташувався у одній з них і розстелив собі постіль. Вранці, випивши молока, Комола відчинила двері з своєї каюти і почала милуватися річкою й берегами, що поволі пропливали мимо.

— Знаєш, Комоло, куди ми їдемо? — запитав Ромеш.

— До тебе у село.

— Але ж тобі село не подобається, й тому ми туди не поїдемо.

— Це ти заради мене вирішив не їхати у село?

— Так, тільки заради тебе.

— Навіщо ти так зробив? — серйозно запитала Комола.— Мало чого я можу намолоти, а ти до всього будеш дослухатися? Через таку дрібницю уже й розсердився.

— Та ні, я зовсім не розсердився,— засміявся Ромеш.— Просто я теж якось не дуже хочу в село.

— То куди ж тоді ми їдемо? — зацікавлено спитала Комола.

— На захід.

Почувши слово «захід», Комола широко розкрила очі. Захід! Чого тільки не уявляє собі при цьому слові людина, яка все своє життя прожила на одному місці. Захід! Чудесна, незнайома країна, святі місця, величні храми, цілющий клімат, стародавня слава раджів і царів. А скільки древніх сказань, скільки легенд про героїчні подвиги!

— А куди саме ми їдемо? — не тямлячись від захвату, запитала Комола.

— Остаточно ще не вирішив. Мунгер, Патна, Данапур, Боксар, Гаджіпур, Бенарес... Можемо зійти в будь-якому з цих міст.

Почувши з уст Ромеша стільки відомих і невідомих назв, Комола ще більше зраділа.

— Ой, як цікаво! — заплескала вона в долоні.

— Цікаво буде потім. А от що ми будемо їсти ці кілька днів? Ти ж не їстимеш того, що готують на пароплаві матроси?

— О ні, ні! Звичайно, ні! — вигукнула Комола і бридливо скривилася.

— Що ж в такому разі ми будемо робити?

— Як що? Я сама буду куховарити.

— А ти хіба вмієш?

— За кого ж ти мене вважаєш? — розсміялася Комола.— Як же цього можна не вміти? Що я, мале дівчисько, чи що? В домі у дядька для всієї родини тільки я й варила.

Ромеш одразу ж покаявся:

— Моє запитання справді було недоречне. Отже, треба влаштувати кухню. Як ти гадаєш?

З цими словами Ромеш пішов і незабаром повернувся з маленькою залізною пічкою. Він також домовився з хлопчиком із касти каястха [1] на ім'я Умеш, щоб той за невелику плату і квиток до Бенареса носив їм воду, чистив посуд та виконував усіляку іншу роботу.

— Комоло, що ж ти сьогодні готуватимеш? — запитав Ромеш.

— Небагато приготуєш з того, що ти приніс. Тільки рис та боби. Значить, у нас сьогодні буде кхічурі [2].

Комола попросила Ромеша, щоб він дістав у матросів прянощів.

Побачивши, що він приніс, Комола весело розсміялася з його недосвідченості.

— Ну який же бо ти недогадливий! Приніс тільки прянощі. Що ж я буду з ними робити? Де ж шіл-нора [3], щоб розтерти їх?

Покірно вислухавши докори Комоли, Ромеш пішов шукати шіл-нору, але дістати її йому так і не пощастило, і він позичив у матросів металеву ступку з товкачиком.

Комолі ніколи не доводилося товкти прянощі у ступці, і вона трохи розгубилася.

— Може, попросимо когось, щоб розтер нам їх? — промовив Ромеш, але Комола нічого не відповіла на те й заходилася робити це сама. Труднощі, які виникали там, де вона стикалася з незвичайними для неї речами, здавалось, навіть тішили її. Прянощі підскакували, розліталися на всі боки, і дівчина пирскала зі сміху. Дивлячись на неї, Ромеш і собі сміявся.

Закінчивши нарешті розтирати прянощі, Комола, обмотавши навколо стану кінець сарі, почала куховарити. Їй став у пригоді полив'яний горщик, у якому вони взяли на дорогу з Калькутти шондеш [4].

---

[1] Каястха — каста писарів.

[2] Кхічурі — страва з рису та бобів, приправлена різними спеціями.

[3] Шіл-нора — два плоских камені для розтирання прянощів.

[4] Шондеш — солодка страва.

Розпаливши вогонь, Комола сказала Ромешу:

— Піди й швиденько скупайся, скоро все буде готове.

Ромеш вернувся саме вчас: страва вже поспіла. Але тут постало питання, з чого ж їсти, бо тарілок у них не було.

Ромеш несміливо запропонував:

— Можна взяти у матросів полив'яні тарілки.

Комола жахнулась, почувши таке. Ромеш винувато признався, що він уже не раз вчинив такий гріх [1].

— Ну, що було, те вже минуло,— сказала Комола.— Більше цього вже не повториться. Я такого не можу терпіти.

З цими словами вона зняла покришку з горщика, гарненько її вимила й поставила перед Ромешем.

— Поїж сьогодні з цього, а там буде видно.

Коли місце на палубі, де вони мали їсти, було прибране й вимите, задоволений Ромеш почав їсти. Покуштувавши страву, він вигукнув:

— Чудово! Дуже смачно!

— Не насміхайся,— засоромилася Комола.

— Ні, Комоло, я кажу правду. Ось зараз ти сама переконаєшся.— Він швидко з'їв усе, що було на покришці, і попросив ще. Комола цього разу поклала йому значно більше.

— Що ти робиш? — запротестував Ромеш.— Тобі зовсім нічого не залишиться!

— Вистачить ще й мені, не турбуйся.

Дівчина дуже зраділа, що Ромешу так сподобалося те, що вона приготувала.

— З чого ж їстимеш ти? — запитав Ромеш.

— Як це з чого? З цієї ж покришки.

— Ні, так не можна,— заперечив Ромеш.

— Чому? Чому не можна? — здивувалася Комола.

— Ні, ні, не можна!

— Нічого зі мною не станеться,— сказала дівчина.— Умеш,— крикнула вона,— а ти з чого їстимеш?

— Там унизу,— відповів Умеш,— торгують солодощами. От я й візьму у продавця листок шалового дерева.

— А ти, Комоло, якщо неодмінно хочеш їсти з цієї ж самої покришки, дай її мені, я її хоч добре вимию.

— Ат, вигадав! — обурено вигукнула Комола, а за якусь мить додала: — Приготувати тобі бетель я не можу, ти мені для цього нічого не приніс.

---

[1] Людині, що сповідує ідуїзм, не дозволяється користуватися посудом, який належить представникам нижчих каст чи людям іншої віри.

— Я бачив, що бетель продають унизу,— відповів Ромеш.

Таким був початок їхнього хатнього господарства. Та на серці у Ромеша було дуже неспокійно: він весь час думав, як йому зробити так, щоб Комола не виявляла до нього подружніх почуттів.

Щоб бути доброю господинею, Комола не потребувала ані якогось навчання, ані допомоги. Коли вона жила у дядька, їй доводилось і куховарити, і доглядати дітей, і вести все хатнє господарство. Ромешу було дуже приємно, що вона така спритна, моторна й працьовита, але все-таки він думав про те, як складуться у майбутньому їхні відносини. «Я не можу залишати її надалі коло себе, але й покинути також не можу»,— думав юнак. І де він повинен провести грань у відносинах з нею? От якби з ними була Хемноліні, все чудово владналося б. Та про це тепер годі було й думати, а розв'язати цю проблему удвох з Комолою здавалося йому майже неможливим. І Ромеш зрештою вирішив, що треба розказати Комолі усю правду: тоді сумління його буде чисте.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Уже вечоріло, як пароплав раптом наскочив на мілину. У той день стягнути його так і не вдалося, хоч команда намагалася зробити це кілька разів. Від високого берега тягнулася піщана обмілина, всіяна слідами водяних птахів. Незабаром мало вже зайти сонце, і сюди прийшли з села жінки набрати води в глечики. Вони з цікавістю розглядали пароплав,— ті, що були сміливіші,— з відкритими обличчями, а більш боязкі — крадькома, з-під покривала. Сільські хлопчаки аж підстрибували на березі з радощів, побачивши, що пароплав, з зухвало піднятим догори носом, сидить на мілині.

За безлюдним протилежним берегом сховалося сонце. Ромеш, тримаючись за поруччя, мовчки дивився на західний край неба, звідки швидко насувалися сутінки. Комола вийшла із своєї відгородженої кухні і стала на дверях каюти. Не знаючи, як звернути на себе увагу Ромеша [1], вона тихенько кашлянула, але він не обернувся. Тоді Комола почала постукувати об двері в'язкою ключів. Зачувши дзень-

[1] За індійським звичаєм, жінка не повинна називати свого чоловіка на ім'я, щоб не накликати на нього якого лиха.

кіт, Ромеш обернувся й побачив Комолу. Він підійшов до неї й промовив:

— Що це в тебе за дивний спосіб кликати мене?

— А як же я повина, по-твоєму, кликати?

— Як це як? — здивувався Ромеш.— Навіщо ж тоді мати й батько дали мені ім'я? Щоб ним ніхто ніколи не користувався? Якщо я тобі потрібний, клич мене «Ромеш-бабу». Що ж тут поганого?

— Ти знову насміхаєшся наді мною,— промовила Комола. Вона спалахнула, як жар,— здавалось, на її обличчя лягли останні багряні відблиски дня. Похнюпивши голову, дівчина промовила:

— Ти говориш зовсім не те, що треба. Вечеря вже готова. Поїж сьогодні трохи раніше, бо ти майже не обідав.

Свіже вечірнє повітря викликало в Ромеша страшенний апетит, але Комолі він про це нічого не казав, бо не хотів, щоб вона зайвий раз турбувалася через нестачу продуктів. Тепер же її несподівана пропозиція і обрадувала його, і водночас трохи здивувала. Обрадувала не тільки тому, що він зараз заспокоїть свій голод; йому було приємно, що на світі є людина, яка піклується про нього й намагається всіляко йому догодити. Але він ніяк не міг позбутися гнітючої думки, що Комола так піклується про нього, бо гадає, що він її чоловік. Бідна дівчина навіть не здогадується, яка тут сталася страшна помилка. Важко зітхнувши й похиливши голову, Ромеш увійшов до каюти.

Побачивши, що Ромеш чогось задуманий, Комола здивовано запитала:

— Ти, здається, зовсім не хочеш їсти? Невже іще не зголоднів? Що ж, як знаєш, силувати не буду.

— Навіщо тобі мене силувати? — швидко відповів Ромеш, надавши своєму обличчю веселого виразу.— Ще непогано робить мій шлунок. Я от боюся, щоб наступного разу, коли ти будеш кликати мене їсти, видзвонюючи ключами, до столу не з'явився сам Мадхусудон[1].— Ромеш оглянувся на всі боки й продовжував: — Проте я щось не бачу тут нічого їстівного. А ці речі, хоч я і дуже голодний, мій шлунок не перетравить.— Ромеш показав на постіль й інші речі, що були в каюті.— Я з самого дитинства звик до зовсім іншої їжі.

Комола весело розсміялася з цього жарту.

---

[1] Мадхусудон — епітет бога Вішну.

— Ось бачиш. Тепер і тебе вже взяла нетерплячка,— промовила вона, ледве стримуючи сміх.— Коли стояв і дивився на небо, то і не відчував ні голоду, ні спраги. А тільки-но я тебе гукнула, як одразу ж згадав, що вже давно хочеш їсти. Ну, добре, добре. Посидь тут хвилинку, я зараз усе принесу.

— Тільки не барись, бо може статись, що повернешся і не застанеш тут нічого, навіть постелі — усе з'їм, і тоді на мене не жалкуй.

Цей жарт, який Ромеш повторив знову, ще дужче розвеселив Комолу, і її мелодійний сміх сповнив усю каюту. Та не встигла Комола зникнути за дверима, як Ромеш одразу ж спохмурнів.

Комола скоро повернулася назад, несучи в руках кошик, накритий листками шалового дерева. Поставивши його на ліжко, дівчина почала витирати підлогу краєм сарі.

— Що ти робиш? — здивовано спитав Ромеш.

— Та я ж все одно зараз передягнуся.

З цими словами вона розстелила на підлозі листя шала і спритно виклала на них лучі [1] та різні овочі.

— Справжнє чудо! Де ти дістала лучі? — вигукнув Ромеш.

— Ану вгадай,— з таємничим виглядом відповіла Комола; їй зовсім не хотілося одразу ж відкривати свій секрет.

Ромеш удав, ніби ніяк не може вгадати.

— Мабуть, узяла з запасів матросів?

— Та що ти! Ні за що в світі! — обурено вигукнула Комола.

А Ромеш, уминаючи лучі, продовжував дражнити Комолу, роблячи найнеймовірніші припущення щодо того, як вона їх роздобула. Та коли він сказав, що це, мабуть, Аладін — володар чарівної лампи, герой арабських казок — приготував лучі в Белуджістані і наказав джінові однести їх їй у подарунок,— Комолі, зрештою, урвався терпець.

— Відтепер я тобі вже нічого не розказуватиму,— відвернувшись, промовила вона.

— Ні, ні! — вигукнув Ромеш.— Мовчу, мовчу. Визнаю свою провину. Звичайно, я не можу собі уявити, як можна спекти лучі посередині річки, проте вони дуже смачні.

І він з апетитом накинувся на лучі, доказуючи цим, наскільки голод у ньому сильніший за бажання з'ясувати істину.

---

[1] Лучі — коржики, спечені на топленому маслі.

Як тільки пароплав наскочив на мілину, Комола послала Умеша в село, щоб він купив там трохи харчів. У неї ще залишилася дещиця грошей з тих кількох рупій [1], що їх Ромеш дав їй на дрібні витрати, коли віз її до школи. За цей дріб'язок хлопчик і купив борошна та топленого масла.

— Умеш, а що б тобі хотілося попоїсти? — запитала його Комола.

— Я бачив у селі в торговця молоком дуже добрий сир, а в нас є банани. Коли б ще купити на кілька пайс [2] меленого рису, то я б приготував чудовий пфолар [3]. Якщо ваша ласка, то я побіжу куплю.

Комола й сама дуже любила цю страву і вирішила задовольнити прохання хлопчика.

— Залишилося в тебе хоч трохи грошей, Умеш? — запитала вона.

— Ні, матінко, зовсім нічого.

Комола на якусь мить розгубилася. Попросити грошей у Ромеша вона не насмілювалася. Трохи згодом вона сказала:

— Сьогодні пфолар ми не будемо готувати. Та ти не сумуй, у нас є лучі. Ходім замісимо тісто.

— Але ж, матінко, я бачив чудовий сир. Як же нам бути?

— Слухай, Умеш. Коли пан сяде їсти, ти візьми й попроси у нього грошей.

Ромеш уже сидів і їв, коли до нього підійшов Умеш, зніяковіло чухаючи потилицю. Як тільки Ромеш підвів на нього очі, він ледь чутко пробелькотів:

— Матінка... гроші... на покупки...

Тільки тепер Ромешеві спало на думку, що для того, щоб приготувати якусь страву, потрібні гроші, а лампа Аладіна тут не допоможе.

— Комоло,— з винуватим виглядом звернувся він до дівчини.— У тебе ж зовсім немає грошей. Чому ти мені сама не нагадала про це?

Дівчина мовчки визнала свою вину.

Після вечері Ромеш дав Комолі невеличку шкатулку.

— Від сьогодні зберігатимеш тут свої гроші й коштовності.

---

[1] Рупія — основна грошова одиниця в Індії.
[2] Пайса — дрібна монета, 1/64 рупії.
[3] Пфолар — страва із фруктів.

Переклавши таким чином усю відповідальність за хатнє господарство на плечі Комоли, Ромеш знову вийшов на палубу і, спершись на поруччя, почав дивитися на захід, де з кожною хвилиною все більше густішали вечірні сутінки.

Умеш нарешті приготував собі з бананів, сиру та рисового борошна смачний пфолар; Комола стояла біля хлопчика і докладно розпитувала про його життя.

Умеш розказав, що втік з дому, де всім верховодила мачуха, і тепер їде до Бенареса; там живе його бабуся, материна мати.

— Матінко, якщо ти залишиш мене коло себе,— прошепотів він,— я нікуди не поїду.

Материнський інстинкт, що таївся десь глибоко в ніжному серці дівчини, одразу ж відгукнувся на прохання хлопчика, що вже давно залишився без матері.

— Добре, Умеш,— ласкаво відповіла вона,— ти поїдеш з нами.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Темна смуга густих чагарів на березі здавалася темною каймою на гаптованому золотом весільному вбранні, в який одягли землю останні промені призахідного сонця. Осяяні його червонявим світлом, на ночівлю до тихих озер і піщаних обмілин потяглися табунці диких качок, що паслися вдень на болоті біля села. Затихло крякання ворон, які вже вмостилися у своїх гніздах. На річці не лишилося жодного човна, і на золотисто-зеленому плесі води виділялися лише темні обриси великого парусника, що його поволі тягли кодолами.

Ромеш пересунув своє плетене крісло на ніс пароплава, залитий ніжним сяйвом молодого місяця.

З західного краю неба зникли останні золотаво-багряні відблиски вечірньої заграви, і весь світ, такий великий і жорстокий, немов розтанув, огорнений чарівним місячним сяйвом.

«Хем, Хем»,— тужливо повторював в думці Ромеш. Це ім'я, таке дороге й миле його серцю, звучало для нього, мов ніжна, чудова мелодія. Від самої згадки про це ім'я йому здавалося, що сяючі безмежною добротою, обведені тінню очі немов зазирали в його обличчя, повні невимовного страждання. Серце Ромеша стиснулося, на очі набігли

сльози. Перед ним раптом постало все його життя за останні два роки. Згадався перший день знайомства з Хемноліні... Він і не думав тоді, що цей день стане таким знаменним у його житті. Джогендро запросив його якось до себе додому: за чайним столом сиділа Хемноліні: побачивши її, сором'язливий юнак страшенно розгубився. Але поступово ніяковість його пройшла, і вони з Хемноліні звикли одне до одного. Минув якийсь час, і дівчина цілком заполонила думки Ромеша. Усі романи та поеми про кохання, які читав перед тим Ромеш, здавалися йому гімнами на честь Хемноліні. «Я кохаю»,— гордо повторював він у думці. Його товариші перед іспитами мучилися, визубрюючи напам'ять сюжети поем про кохання, а він, Ромеш, кохав насправді, і тому вважав себе незрівнянно багатшим за них. Перебираючи зараз усе це в своїй пам'яті, Ромеш зрозумів, що в той час він стояв тільки біля порога кохання. І тільки тоді, коли так несподівано з'явилася Комола і так непоправно ускладнила його життя, його кохання до Хемноліні, загартувавшись у боротьбі з мінливістю долі, прокинулося, ожило, зміцніло.

Схиливши голову на руки, Ромеш думав про те, що попереду ще ціле життя, життя людини, яка заплуталася у тенетах безвихідного становища. Невже у нього не вистачить сили розірвати їх?

У пориві твердої рішучості Ромеш рвучко підвів голову і раптом побачив Комолу, яка стояла поруч, спершись руками на спинку сусіднього крісла.

— Ти спав? Я, мабуть, розбудила тебе? — злякано спитала вона.

Бачачи, що Комола хоче йти, Ромеш квапливо промовив:

— Ні, ні, Комоло, я не спав. Сідай, я розкажу тобі одну казку.

Почувши слово «казка», Комола зраділа й швиденько присунула до нього своє крісло.

Ромеш вирішив, що вже настав час розказати все Комолі. Але він не хотів завдавати дівчині такого тяжкого удару зненацька, тому сказав їй:

— Сідай. Я розкажу тобі казку. Жило колись одне войовниче плем'я,— почав Ромеш.— Люди цього племені...

— А коли саме воно жило? — перебила його розповідь Комола.— Ду-у-же давно?

— Так, дуже давно. Тебе тоді й на світі не було.

— А ти, звичайно, був! Теж мені дід обізвався! Ну, а далі?

— У людей цього племені був такий звичай: коли хтось з чоловіків одружувався, то сам на весілля не їхав, а посилав нареченій замість себе свій меч. Дівчина заручалася з мечем, потім її везли в дім до молодого і тільки тоді справляли весілля.

— Що ж це за заручини? Дивина якась.

— Мені теж не подобається такий звичай, але що ж тут удієш. Воїни, про яких я розказую, вважали принизливим для себе приїжджати на заручини в дім до нареченої. До цього племені воїнів і належав раджа, про якого я зараз почну розповідь. Одного разу раджа...

— Але ти не сказав, де він правив.

— Він правив у Мадурі [1]. І ось одного разу цей раджа...

— Скажи спочатку, як його звали,— знову перебила Ромеша Комола.

Вона хотіла знати усе і боялася пропустити навіть найменшу дрібничку. Якби Ромеш був знав про це раніше, він підготувався б до розповіді набагато старанніше. Тепер він упевнився, що як би Комола не захоплювалася його оповіддю, вона ні в чому не стерпить ніякої неточності. Трохи подумавши, яку дати відповідь на це несподіване запитання, Ромеш вів далі:

— Раджу звали Ранджіт Сінг.

— Ранджіт Сінг, раджа Мадури,— повторила Комола.— Що ж далі?

— А далі було так: одного разу раджа почув від одного мандрівного співака, що у другого раджі з їхнього ж племені є дуже гарна донька.

— А де він правив, той другий раджа?

— Ну, припустімо, у Канчі.

— А чому «припустімо»? Хіба насправді він там не правив?

— Ні, ні, він був раджею саме в Канчі. Ти, певно, хочеш знати, як його звали? Його ім'я було Амар Сінг.

— Але ти ще не назвав імені його доньки, тієї красуні.

— Так, так, я зовсім забув про це! Ім'я цієї дівчини... Її ім'я... ага, згадав. Її звали Чандра.

---

[1] Мадура — древнє місто на півдні Індії, колишня столиця древньоіндійської держави Пандія.

— Дивно, який ти забудькуватий. Одного разу ти забув навіть моє ім'я!

— Так от слухай далі. Як тільки раджа Аудху[1] почув від співака про красуню...

— Звідкіля ж раптом узявся раджа Аудху? Адже ти розповідав про раджу Мадури!

— Ти думаєш, що він був раджею тільки Мадури? Ні, він правив також і Аудхом.

— То ці дві країни, мабуть, межували одна з одною?

— Звичайно, межували.

Так, допускаючись однієї помилки за другою і сяк-так виправляючи їх за допомогою запитань уважливої Комоли, Ромеш, зрештою, розповів їй таке:

— Правитель Мадури Ранджіт Сінг послав до правителя Канчі гінця, щоб той віддав за нього свою доньку. Раджа Канчі, Амар Сінг, дуже зрадів і погодився на цей шлюб.

Тоді молодший брат Ранджіт Сінга Індраджіт Сінг скликав своє військо, і, розгорнувши прапори, під звуки барабанів та литавр вирушив до Канчі і став там табором. У місті Канчі почалося торжество.

Астрологи раджі вибрали щасливий день для весілля, яке мало відбутися в дванадцяту ніч безмісячної половини місяця.

У цю ніч всі будинки в місті були прикрашені гірляндами, усюди горіли світильники на честь весілля дочки раджі, Чандри.

Але за кого її віддають, красуня Чандра не знала, бо в день, коли вона з'явилася на світ, мудрий Парамананда Свамі сказав раджі: «Твоя донька народилася під нещасливою зіркою. Пам'ятай, вона не повинна знати імені свого нареченого, коли віддаватимеш її заміж».

У призначений час Чандру заручили з мечем, як вимагав звичай.

Індраджіт Сінг підніс їй подарунки й привітав як дружину свого брата. Він був відданий Ранджіту, раджі Мадури, як Лакшман Рамі[2], не насмілився ні разу підвести очей

---

[1] Аудх — князівство на північному сході країни, в долині ріки Ганг.

[2] Рама — сьоме втілення бога Вішну. Він народився як син царя Айодх'ї Дашаматхи. На вимогу мачухи, Рама разом з своєю дружиною Сітою пішов у ліс у вигнання на 14 років. Разом з ними пішов добровільно і брат Рами — Лакшман.

на обличчя благородної Чандри, що зашарілося під покривалом, і дивився тільки на її маленькі ніжки, прикрашені зап'ястями з дзвіночками і розмальовані червоною фарбою.

Другого дня після весілля Індраджіт посадив молоду в розкішний, оздоблений перлами паланкін, і вирушив у дорогу до своєї країни. Пам'ятаючи пророцтво Парамананди Свамі, раджа Канчі з тяжким серцем благословив доньку, поклавши їй на голову праву руку, а мати, цілуючи Чандру, не могла стримати сліз. В усіх храмах жерці справляли обряди, щоб відвернути від неї нещастя.

Дорога від Канчі до Мадури далека, їхати треба мало не цілий місяць. На другу ніч подорожі Індраджіт з військом і молодою зупинилися на березі річки Ветасі, щоб трохи відпочити, як раптом в лісі замиготіли вогні факелів. Індраджіт послав загін воїнів дізнатись, у чому річ.

Незабаром один з воїнів під'їхав до Індраджіта і сказав:

— О принце! Це ще один весільний караван. Вони також з нашого племені — озброєний почет супроводжує молоду в дім її чоловіка. Дорога тут дуже небезпечна, і вони просять взяти їх під захист. Якщо буде на те ваша воля, вони приєднаються до нас і пройдуть разом з нами частину дороги.

— Захищати тих, хто цього потребує,— наш обов'язок,— відповів принц Індраджіт.— Охороняйте їх якнайкраще.

І обидва каравани з'єдналися.

На третю ніч їхньої подорожі на небі зійшов молодий місяць. Перед табором розкинулись невисокі горби, а позаду лежав ліс. Під сюрчання цикад та мелодійний плюскіт близького водоспаду стомлені воїни міцно поснули.

Раптом усі попрокидалися від страшного шуму і побачили, що по табору мадурців мечуться ошалілі коні,— очевидно, хтось повідв'язував їх з припонів; освітлюючи темну ніч кривавою загравою, палали намети.

Усі зрозуміли, що на табір напали розбійники. Почалася боротьба, в якій через темряву важко було розібрати, хто свій, хто ворог.

Скориставшись з цього сум'яття, розбійники пограбували табір і зникли у лісі, що вкривав горби.

Коли все затихло, виявилося, що принцеса зникла. Охоплена страхом, вона втекла з табору і пристала до групи утікачів, яких прийняла за мадурців. Але ці втікачі були

якраз із другого весільного каравану. Вони подумали, що принцеса Чандра — та молода, яку вони супроводжували, і разом з нею квапливо рушили в дорогу до своєї країни. Насправді ж їхню молоду викрали розбійники.

Воїни з цього каравану були із зубожілого роду. Жили вони у Калінзі [1], на березі моря. Ось там і зустрілася принцеса Чандра з нареченим дівчини, яку вкрали розбійники. Його звали Чет Сінг.

Мати Чета Сінга вийшла Чандрі назустріч, привітала її і ввела у дім. Родичі, які всі зібралися тут, дуже зраділи: такої краси вони ще ніколи не бачили.

Щасливий Чет Сінг дуже шанував Чандру і вважав її Лакшмі свого дому. Принцеса — вірна, віддана дружина, вважала Чета Сінга своїм чоловіком і вирішила присвятити йому все своє життя.

Минуло чимало днів, поки молодята трохи звикли одне до одного. І от тоді з розмови з Чандрою Чет Сінг зрозумів, що та, котру він вважав своєю дружиною, була насправді принцесою Чандрою.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

— Що ж було потім? — прошепотіла Комола. Вона слухала Ромеша, затамувавши подих.

— А далі про цю історію я нічого не знаю. Що сталося потім — мені невідомо. Ану, спробуй розкажи ти, що було далі.

— Ні, ні! Так не годиться! Розкажи сам, що було потім!

— Та кажу ж тобі, що останні розділи цієї казки ще не надруковані, і хто зна, коли їх можна буде прочитати.

— Не жартуй,— зовсім розсердилась Комола.— Який бо ти недобрий. Це просто негарно з твого боку.

— Лай краще того, хто написав цю книгу. А я все-таки хочу тебе запитати: як ти гадаєш, що тепер має робити з Чандрою Чет Сінг?

Комола довго замислено дивилася на річку.

— Не знаю,— нарешті промовила вона,— нічого не можу придумати.

---

[1] Калінга — древньоіндійське царство на сході Індії (на березі Бенгальської затоки).

— Може, Чет Сінг повинен усе розказати Чандрі? — трохи помовчавши, спитав Ромеш.

— О, так буде, мабуть, найкраще. Бо коли він цього не зробить, може вийти страшне непорозуміння. Ох, як це буде жахливо! Ні, треба про все чесно розказати.

— Треба розказати,— машинально повторив Ромеш.— Слухай, Комоло,— промовив він через кілька хвилин.— А що, якби...

— Що «якби»?

— От уяви собі, якби я був Четом Сінгом, а ти Чандрою...

— Не говори такого! — вигукнула Комола.— Мені це не подобається.

— Ні, а от ти все-таки скажи: якби таке лихо трапилось з нами, що повинен був би робити я і що ти?

Комола нічого не відповіла і, рвучко підвівшись з крісла, швидко пішла до каюти. На порозі дверей, що вели до їх каюти, сидів Умеш і мовчки дивився на ріку.

— Умеш, ти бачив коли-небудь привидів? — звернулася до нього Комола.

— Бачив, матінко.

Почувши це, Комола присунула до нього плетений ослінчик, сіла й сказала:

— Розкажи мені, які вони.

Коли розгнівана Комола втекла з палуби, Ромеш не став кликати її, щоб вона повернулася.

Тонкий серп молодого місяця сховався за густим бамбуковим лісом. Світло на палубі погасили, капітан і матроси спустилися вниз, щоб повечеряти і лягти трохи відпочити. У каютах першого та другого класу інших пасажирів не було, а більша частина тих, що їхали в третьому класі, зійшли на берег і там готували вечерю. У просвітах темних берегових заростей блимали вогники,— це світилось у крамничках на базарному майдані, що був недалеко од берега. Швидка течія повноводної ріки хитала залізним ланцюгом якоря, і від ударів серця могутнього священного Гангу здригався увесь пароплав.

Поринувши в споглядання незнайомих просторів, які губилися в далечині, огорнені нічною темрявою, Ромеш намагався знайти якусь відповідь на питання: що ж йому робити далі? Він розумів, що йому обов'язково доведеться розлучитися з одною з них — з Хемноліні або з Комолою. Зберегти їх обох? Ні, такий компроміс неможливий. У Хем-

ноліні є ще якийсь вихід: вона може забути Ромеша і вийти заміж за когось іншого. А Комола — якщо покинути її, то де ж вона подінеться? У неї на цілому світі ніде голови прихилити.

Але егоїзмові мужчини нема кінця-краю. Ромеша зовсім не тішила думка, що Хемноліні може його забути, що про неї є кому потурбуватися, що вона може обійтись і без нього. Усе це, навпаки, ще збільшувало його тривогу. Йому ввижалося, ніби Хемноліні сидить поруч нього. Але, благально простягаючи до нього руки, вона зникає з його очей, зникає назавжди.

Похнюпивши голову, Ромеш гірко замислився. Десь удалині завили шакали, у відповідь в селі почувся гавкіт невгамовних собак. Отямившись від цих звуків, Ромеш підвів голову і побачив Комолу, що стояла, тримаючись за поруччя, на темній, безлюдній палубі. Підвівшись з крісла, Ромеш підійшов до неї й промовив:

— Комоло, чому ти ще не лягла спати? Уже пізно.

— А ти хіба ще не йдеш спати? — запитала дівчина.

— Зараз піду. Я спатиму в каюті праворуч, ти не чекай мене.

Не промовивши більше ні слова, Комола повільно пішла до своєї каюти. В неї не вистачило сміливості сказати Ромешу, що вона щойно наслухалася розповідей про привидів і тепер боїться лишитись в каюті сама.

Її повільні, нерішучі кроки болем відгукнулися в серці Ромеша.

— Не бійся, Комоло! — гукнув він їй услід.— Адже твоя каюта поряд з моєю, і я залишу двері між ними відчиненими.

— Мені нема чого боятися! — відповіла Комола й гордо труснула головою.

Увійшовши до себе в каюту, Ромеш загасив світло і ліг.

«Ні, покинути Комолу ніяк не можна,— продовжував він свої роздуми.— А це означає, що до Хемноліні вороття вже нема. Так, це вже вирішено... і ніяких вагань».

Але Ромеш відчував, що розстатися з Хемноліні для нього все одно, що розстатися з життям. Неспроможний далі лежати, він устав і вийшов на палубу. Стоячи у темряві ночі, він раптом відчув, що його муки, його особисте горе не заповнюють собою всього безмежного простору й нескінченного часу. На небі спокійно мерехтять незліченні зірки — яке їм діло до якоїсь там незначної історії Роме-

ша й Хемноліні! Вона їх зовсім не обходить. Скільки ще буде таких зоряних ночей, як сьогодні, і ця ріка вічно котитиме свої води проз безлюдні піщані обмілини, серед густого очерету, у тіні дерев, що схилили свої крони над сонними селами. Вона тектиме й тоді, коли всі життєві прикрощі Ромеша обернуться у жменьку попелу від похоронного вогнища і, змішавшись з вічною землею, зникнуть назавжди!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Комола прокинулась, коли ще не розвиднілось. Оглянувшись навколо, вона побачила, що коло неї нікого нема, і раптом згадала, що ночувала на пароплаві. Дівчина тихенько встала і, відхиливши двері, визирнула назовні. Над водою слався легкий білий туман, темрява швидко розвіювалась; на сході, за лісом, розцвітала зоря, і незабаром сіроголуба поверхня ріки вкрилася білими вітрилами рибальських човнів.

Серце Комоли стислося від болю. Чому зоря не відкрила сьогодні свого сяючого радістю обличчя, а була немов затуманена сльозами? І чому до горла підступають ридання, а на очі набігають сльози? Ще вчора вона зовсім не думала про те, що в неї нема ні свекра, ні свекрухи, ні подруг, ні знайомих. Що ж сталося сьогодні, чому їй раптом спало на думку, що вона в цьому світі сама-самісінька, як палець, що не може покладатися вже навіть й на Ромеша? Чому подумала вона про те, що світ такий неосяжний, безкраїй, а вона мов та малесенька порошинка в ньому?

Комола довго стояла нерухомо біля дверей. Вода вже заіскрилася, наче потік розплавленого золота. На палубу висипали матроси. Застукотіла машина. На берег збіглися дітлахи з села, розбуджені спозарана гуркотом якірних ланцюгів та криками команди.

Ромеш прокинувся від цього шуму, підійшов до дверей каюти, в якій спала Комола, щоб спитати, як вона себе почуває. Побачивши його, дівчина здригнулася і щільніше загорнулася в покривало, наче хотіла сховатися від Ромеша.

— Ти вже вмилася, Комоло? — запитав юнак.

Комола, якби її спитали, чому її так розсердило це запитання Ромеша, не могла б нічого на це відповісти, але вона справді розсердилася і, замість відповіді, лише похитала головою й одвернулася в другий бік.

— Скоро всі встануть, а ти ще досі не готова,— зауважив Ромеш.

Комола нічого не відповіла, і, взявши з крісла сарі та рушник, швидко пройшла повз Ромеша у ванну.

Не можна сказати, щоб прихід Ромеша та деяку увагу до неї вона вважала зайвими. Але дівчина почувала, що в цих відвідинах було щось образливе: вона ясно бачила, що Ромеш не бажає переступати з нею певної межі. У домі свекра вона не жила, її не повчали, що треба бути сором'язливою, і вона не знала, в яких випадках повинна закривати обличчя покривалом. Але сьогодні, коли до каюти увійшов Ромеш, дівчина раптом відчула, що все в ній немов завмерло від сорому.

Викупавшись, Комола повернулась до каюти і заходилася коло своїх звичайних господарських справ. Вона вийняла ключі, які були зав'язані у ріжок сарі, і відімкнула чемодан, де лежав її одяг; погляд її упав на маленьку шкатулку на гроші, котру дав їй Ромеш. Ще вчора Комола раділа цій шкатулці, вона немов вселяла в неї почуття упевненості, незалежності. Замкнувши шкатулку, Комола дбайливо поклала її між одягом. Сьогодні, взявши шкатулку в руки, дівчина не відчула ніякої радості. Їй здавалось, що ця річ не належить їй повністю — це ж шкатулка Ромеша. Подарунок сьогодні вже не свідчив про її незалежність, а, навпаки, робив Комолу ще більш залежною від Ромеша.

— Ти що, привид знайшла у порожній шкатулці? — промовив Ромеш, увійшовши до каюти.— Чому так притихла?

Комола простягла йому шкатулку:

— Візьми, вона твоя.

— Що ж я з нею робитиму?

— Коли тобі буде щось потрібне, даси мені грошей, і я куплю.

— А тобі хіба зовсім нічого не треба?

Комола знизала плечима:

— Навіщо мені гроші?

— Мені здається, що мало хто міг би щиро повторити такі незвичайні слова,— розсміявся Ромеш.— Послухай, Комоло, якщо шкатулка тобі не подобається, можеш віддати її кому хочеш. Мені вона не потрібна.

Комола мовчки поставила шкатулку на підлогу.

— Комоло, скажи мені правду: ти розгнівалася на мене за те, що я не докінчив тобі казки?

— Чого б це я мала гніватись? — похиливши голову, промовила дівчина.

— Якщо не гніваєшся, то візьми назад цю шкатулку. Тоді я повірю, що ти кажеш правду.

— Хоч я і не серджуся на тебе, але навіщо вона мені? Це ж твоя річ, то хай вона й буде в тебе.

— Та зовсім вона не моя! Ти ж знаєш, що той, хто відбирає свої подарунки, після смерті обертається в привид. Гадаєш, це не страшно?

Почувши, що Ромеш боїться стати привидом, Комола дзвінко розсміялася.

— Це неможливо,— усе ще сміючись, сказала вона,— щоб ті, хто відбирає подарунки, оберталися в привиди. Я про це ніколи не чула.

Цей несподіваний сміх дівчини поклав початок її примиренню з Ромешем.

— А від кого ж ти могла про це почути? — запитав Ромеш.— От як побачиш коли-небудь привид, то неодмінно спитай у нього, тоді переконаєшся, правду казав я чи ні.

— Та годі вже жартувати! — нетерпляче вигукнула Комола.— Скажи серйозно: ти дійсно бачив коли-небудь справжній привид?

— Справжній не бачив, а підроблених — чимало. На світі взагалі дуже важко знайти що-небудь справжнє.

— А чому Умеш каже, що...

— Умеш? Хто це?

— Та той хлопчик, що їде з нами. Він каже, що бачив привид на власні очі.

— О, тоді звичайно, де вже мені змагатися з Умешем у таких питаннях. Доведеться погодитися з ним.

Тим часом, завдяки довгим зусиллям матросів, пароплав нарешті зійшов з мілини. І тільки-но він почав набирати швидкість, як на берег вибіг якийсь хлопець з кошиком на голові. Він біг понад річкою, махав руками, благаючи зупинити пароплав. Але капітан не звернув на його прохання ніякої уваги. Тоді хлопець звернувся до Ромеша:

— Бабу, бабу!

— Він приймає мене, мабуть, за головного на пароплаві,— сказав Ромеш і показав йому знаками, що зупинити пароплав він не може.

— Ой, та це ж Умеш! — раптом вигукнула Комола.— Ні, ні, не кидайте його! Візьміть, візьміть його!

— Але ж на моє прохання пароплав не зупинять,— промовив Ромеш.

— Скажи, щоб зупинили,— благала засмучена Комола.— Скажи, ми ж ще недалеко від берега.

Тоді Ромеш підійшов до капітана і попросив зупинити пароплав.

— Це буде порушення правил, бабу,— відповів той.

Тоді підійшла й Комола.

— Його не можна кидати. Ну, зупиніть хоч на хвилиночку. Бідний наш Умеш! — бідкалася вона.

Тоді Ромеш вдався до найбільш простого і надійного засобу, що перемагає закони і долає перешкоди. І капітан, одразу ж подобрішавши від винагороди, зупинив пароплав, та коли Умеш вийшов на палубу, накинувся на нього з страшною лайкою. Але хлопчак навіть бровою не повів. Він, наче й не про нього йшла мова, поставив Комолі біля ніг кошик і весело розсміявся.

Комола ще не заспокоїлась.

— Чого ж ти смієшся? — корила вона Умеша.— А коли б пароплав не зупинили, що б ти тоді робив?

Замість відповіді, Умеш перехилив кошик, і звідти висипалися кетяг недоспілих бананів, листя салату, гарбузи та баклажани.

— Де ти все це узяв? — спитала Комола.

Спосіб, до якого Умеш удався, щоб роздобути ці припаси, аж ніяк не можна було назвати дозволеним. Вирушивши вчора на базар по сир та інші продукти, Умеш примітив по дорозі, у кого з селян були на дахах чи городах ці смачні речі. А сьогодні вранці, перед самим відплиттям пароплава, він зійшов на берег і, не питаючи дозволу в хазяїв, забрав те, що йому вчора сподобалося.

— То, значить, ти все це вкрав з чужих городів? — розгнівано закричав Ромеш.

— Чому ж це я вкрав? — здивувався Умеш.— На городах усього дуже багато було, а я взяв зовсім трошки. Який від цього кому збиток?

— Значить, ти вважаєш, що коли взяти трохи, то це ще не крадіжка? Ах ти негідник! Забирайся зараз же звідси з усім тим, що накрав.

Умеш сумно подивився на Комолу.

— Матінко, цей салат у нас називають пірінг; він дуже смачний, коли його потушкувати. А оце бето...

— Забирайся геть разом з своїм пірінгом! — гримнув на нього Ромеш.— А то я викину все у річку!

Умеш глянув на Комолу, чекаючи, що вона звелить йому робити. Дівчина кивнула хлопчакові, щоб він пішов. Умеш відчув у цьому жесті приховану симпатію та доброзичливість і, зібравши в кошик овочі, повільно пішов геть.

— Яке неподобство! — все ще не міг заспокоїтись Ромеш.— А ти йому в усьому потураєш.

І він пішов до каюти писати листа. Комола пошукала очима Умеша й побачила, що він сидить за палубою другого класу, недалеко від рубки, в закапелку, де їм дозволили готувати їжу.

У другому класі пасажирів не було, і Комола, щільніше закутавшись у покривало, підійшла до хлопчика.

— Невже ти все викинув? — спитала вона.

— Ні, навіщо викидати? Я все склав ось у цій комірчині.

— Твій вчинок дуже негарний,— удавано сердитим голосом сказала Комола.— Більше ніколи так не роби, Умеш. І що б ти робив, якби пароплав не зупинився?

Сказавши це, Комола увійшла до комірчини й крикнула звідти:

— Принеси-но мені ніж!

Умеш приніс ніж, і Комола почала швидко різати на шматочки овочі.

— Ото, матінко, було б смачно, якби до цього салату та ще терта гірчиця! — зауважив хлопчик.

— Ну то візьми й розітри її,— суворим голосом відказала Комола.

Вона говорила таким тоном навмисно, боячись, щоб Умеш не подумав, ніби вона його підтримує. І дівчина з сердитим виразом на обличчі почала готувати страву з крадених овочів.

Але хіба Комола могла не співчувати цьому безпритульному хлопчикові? Вона не зовсім ясно уявляла собі, який це тяжкий злочин — украсти трохи овочів, проте добре розуміла, як щиро вдячний їй за її піклування цей безпритульний хлопчик. Адже Умеш утік з пароплава і вкрав овочі тільки для того, щоб догодити їй, зовсім не думаючи про те, що пароплав може відійти. Хіба ж могла вона лишитися байдужою!

— Умеш,— промовила вона.— Тут є для тебе трохи

вчорашнього сиру. З'їж його. Але пам'ятай: ніколи більше не роби нічого такого.

— То ти не з'їла сиру учора, матінко? — зажурено спитав Умеш.

— Я не так люблю сир, як ти,— відказала Комола.— А де б нам, Умеш, дістати риби? Нам зовсім нема чого дати хазяїну.

— Та рибу можна б дістати, але потрібні гроші.

Комола знову почала навчати хлопчика на добрий розум. Нахмуривши свої гарні брови, вона сказала:

— Умеш, я ще не бачила такого нетямущого хлопця, як ти. Хіба я наказую тобі приносити що-небудь без грошей?

Умеш уже впевнився в тому, що просити у Ромеша грошей для Комоли не легка справа. Крім того, Ромеш йому взагалі чомусь не подобався. Тому він зовсім не брав його до уваги і думав лише, як допомогти викрутитись Комолі й самому собі. Салатом, баклажанами, бананами вони тепер забезпечені, але як дістати риби,— цього він ніяк не міг придумати. На цьому світі самою тільки безкорисливою пошаною не заробиш ні краплинки молока, ні шматочка риби — на все потрібні гроші. І тому неімущому шанувальникові Комоли світ здавався дуже суворим.

— Матінко,— зніяковіло промовив він,— якби ти попросила в хазяїна хоча б п'ять пайс, я б приніс тобі отакенного коропа.

— Ні, ні,— заперечила Комола.— Я більше не дозволю тобі сходити з пароплава. Якщо ти знову залишишся на березі, тебе вже ніхто не чекатиме.

— Навіщо сходити на берег? Сьогодні вранці матроси спіймали величезну рибину. Вони, напевно, погодяться продати нам хоча б половину.

Почувши це, Комола швидко принесла рупію і дала її Умешу.

— Що залишиться — віддаси мені.

Умеш незабаром приніс рибину, але грошей ніяких у нього не лишилося.

— Матроси не хотіли віддати коропа менш як за рупію,— сказав він.

Комола зрозуміла, що він каже неправду, і промовила з посмішкою:

— На наступній зупинці обов'язково треба буде розміняти гроші.

— Так, без цього не обійтися,— серйозно підтвердив Умеш.— Якщо покажеш цілу рупію, то здачі вже годі чекати.

— Ой, як смачно! — вигукнув Ромеш, покуштувавши страву.— Але звідки ти все це дістала? Якщо не помиляюсь, то це голова коропа.— І, взявши рибу, урочисто підняв її.— Ні, це не сон, не міраж,— продовжував він,— не гра уявлення. Це дійсно голова риби, її найкраща частина.

Таким чином, обід пройшов дуже приємно.

Пообідавши, Ромеш вийшов на палубу і вмостився у кріслі трохи відпочити. А Комола тим часом дала їсти Умешу. Хлопчикові так сподобалася тушкована риба, що Комолу навіть почав непокоїти його аж надто хороший апетит.

— Умеш, може, годі вже? — нарешті промовила вона стурбовано.— Я залишила тобі ще трохи на вечір.

Отак пораючись, сміючись та жартуючи, Комола навіть не помітила, як з серця у неї спав тягар, що так гнітив її вранці.

Надходив вечір. Сонце поволі сідало, і його скісні промені забралися з західного боку палуби під тент. На поверхні річки вигравали бліки призахідного сонця. Вузькими стежками, що бігли понад обома берегами поміж ніжною зеленню осінніх полів, до річки поспішали жінки з глеками під рукою, щоб набрати води для вечірнього омивання.

Сонце вже опустилось за бамбуковий ліс, що бовванів за селом, коли Комола скінчила готувати бетель; вона умилася, переодяглася і була готова до вечері. Пароплав, як і напередодні, кинув якір біля якоїсь пристані.

Вечерю Комола приготувала хутко, оскільки в неї ще зранку залишилося чимало овочів. До неї раптом підійшов Ромеш і сказав, що він дуже добре пообідав і вечеряти не буде.

— Зовсім нічого не хочеш? — засмучено спитала Комола.— Може, хоч шматочок смаженої риби...

— Ні, не хочу,— відповів Ромеш і пішов до себе в каюту.

Тоді Комола поставила усі страви перед Умешем.

— Чому ти собі зовсім нічого не залишила? — спитав хлопчик.

— Я вже повечеряла.

Отже, на сьогодні усі справи її маленького плавучого господарства були закінчені.

Місячне світло сріблило своїм сяйвом землю і відбивалося у воді. Сіл понад річкою у цьому місці зовсім не було. Над широкими безлюдними ніжно-зеленими просторами рисових полів завмерла, наче жінка, що чекає на свого коханого, тиха світла ніч.

На березі в пароплавній конторі, що містилася в маленькій халупі під бляхою, на стільці за столом сидів сухорлявий писар і при світлі гасової лампи записував щось у конторську книгу. Ромеш добре бачив його крізь відчинені двері халупи. «Якби доля призначила мені таке скромне і просте життя, як у цього конторника, що спокійно виконує свою роботу, дістає прочухана від хазяїна за помилки, а пізно ввечері, закінчивши роботу, йде додому,— я б, здається, і горя не знав»,— тяжко зітхнувши, подумав він.

Нарешті світло в конторі загасили. Конторник замкнув двері, закутався у ряпар[1], очевидно, боячись нічної прохолоди, і тихо пішов безлюдними ланами. Невдовзі постать його зникла з очей.

Ромеш не помітив, що за його спиною, тримаючись за поруччя, вже досить довго мовчки стоїть Комола. Дівчина сподівалась, що Ромеш покличе її увечері. Проте вона вже давно з усім упоралась, а Ромеш і не думав приходити по неї. Тоді Комола сама тихенько вийшла на палубу. Та раптом вона стала як укопана, не маючи сил підійти ближче до Ромеша. Вона побачила його обличчя, на яке падало яскраве місячне сяйво. З його виразу видно було, що думками він полинув кудись дуже далеко звідси і що в них для неї зовсім нема місця. Немов між заглибленим у свої думи Ромешем і цією самотньою дівчиною стала ніч, закутана з голови до ніг в шати з місячного сяйва, і, приклавши до уст палець, наказала їм мовчати.

Коли Ромеш затулив обличчя руками і схилив на стіл голову, Комола тихо пішла до себе в каюту. Дівчина ступала майже зовсім нечутно, боячись, щоб Ромеш не здогадався, що вона виходила до нього на палубу.

Увійшовши до каюти, порожньої і темної, Комола відчула, як у грудях у неї немов щось обірвалось. Вона здалася собі такою самотньою на цьому світі і всіма покину-

---

[1] Ряпар — верхній одяг із довгого прямого куска тканини.

тою, а тісна комірчина темніла перед нею, наче роззявлена паща якогось страшного, невідомого звіра. Куди їй подітися? Хіба є десь такий куточок, де вона могла б прихилити свою нещасну голову і, заплющивши очі, сказати: «Я у себе вдома».

Постоявши якусь мить у каюті, Комола хотіла була знову вийти, але раптом ненароком зачепила парасольку Ромеша, яка з гуркотом впала на залізну скриню. Здригнувшись від цього шуму, Ромеш підвів голову і, підвівшись з крісла, побачив Комолу, що стояла біля дверей своєї каюти.

— Це ти, Комоло? Я гадав, що ти вже давно спиш. Тобі, мабуть, страшно самій. Ну добре, я більше не сидітиму тут, а піду в свою каюту і залишу двері відчиненими.

— Ні, мені не страшно,— сміливо відповіла Комола і, швидко увійшовши до темної каюти, зачинила двері, які Ромеш був відчинив. Потім кинулася на постіль і натягла на голову покривало. Нікого, нікого нема в неї на цьому світі! Сама, як палець. Від усвідомлення цієї страшної істини серце її збунтувалося: нема ні від кого захисту, нема волі, то нащо ж їй жити?

Ніч тяглася для дівчини нестерпно довго. У сусідній каюті вже давно заснув Ромеш.

Залишатися далі в каюті Комола не могла і тихенько вийшла на палубу. Спершись ліктями на поруччя, вона довго дивилася на берег. Ніде ані душі, не чути ані звука. Місяць уже почав бліднути, густа темрява поволі огортала все навкруги, не видно було вже й вузеньких стежечок, що вилися полями до берегів. А Комола все ще дивилася в той бік і думала, скільки дівчат вертаються з водою тими стежечками додому. Дім! Коли вона згадувала це слово, її серце мало не вискакувало з грудей. Хоча б який-небудь маленький дім, та де ж він у неї? Скільки сягало око, в невідому далечінь тягнувся безлюдний берег, застигло мовчазне небо. Не потрібне небо, не потрібний світ! Навіщо всі ці безкраї простори бідолашній дівчині! Адже в неї немає навіть малесенької хатинки!

Раптом Комола здригнулася: вона відчула, що хтось стоїть коло неї.

— Не бійся, матінко, це я,— почувся голос Умеша.— Уже так пізно, а ти ще не спиш?

Досі у Комоли і сліз не було, щоб плакати, а тепер вони раптом потекли з очей, одна по одній, великі, мов гороши-

ни, і дівчина не могла їх стримати. Вона схилила голову і відвернулася від Умеша. Пливе по небу дощова хмара, і тільки-но торкнеться до неї такий же самотній, як і вона, вітерець, як миттю починають литися її сльози. Так і Комола: тільки-но вона почула ласкаве слово від цього безпритульного, бідолашного хлопчика, як не могла вже стримати сліз, що тяжким каменем лежали в неї на серці. Вона хотіла щось сказати, та гірке ридання здавило їй горло.

Нещасний Умеш не знав, як утішити Комолу. Довго він стояв мовчки. Нарешті промовив:

— Матінко, з тієї рупії, яку ти дала мені, залишилося сім анн[1].

Комола вже виплакала всі сльози, і при цій несподіваній заяві Умеша легка усмішка засяяла на її обличчі.

— Добре, Умеш. Залиш їх собі,— ласкаво промовила вона.— А тепер іди спати.

Місяць сховався за деревами. Комола вернулася до каюти і тільки-но лягла, як її стомлені очі одразу ж склепились; коли промені ранкового сонця зазирнули до неї в каюту, вона міцно спала.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Прокинувшись другого ранку, Комола не відчула себе бадьорішою. Її тіло було немов налите втомою. Усе навкруги здавалося їй блідим і млявим — і сонце, і річка, навіть дерева понад берегом схожі були на зморених довгою дорогою подорожніх.

Коли Умеш прийшов, щоб допомогти їй готувати сніданок, вона стомлено сказала:

— Умеш, не надокучай мені сьогодні.

— Хіба я тобі надокучаю, матінко? — спокійнісінько відповів хлопець.— Я прийшов розтерти гірчицю.

Помітивши, що в Комоли пригнічений вигляд, Ромеш спитав її:

— Комоло, ти часом не захворіла?

Дівчина мовчки похитала головою і пішла у кухню. Було зрозуміло й без слів, що вона вважала це питання недоречним і зайвим.

Ромеш бачив, що скрутне становище, в якому він опи-

---

[1] Анна — нікельова монета, 1/16 рупії.

нився, ускладнюється з кожним днем. Треба було якнайшвидше прийняти остаточне рішення, і Ромеш вирішив, що треба розказати все Хемноліні, відкрити їй своє серце, тоді, можливо, йому стане легше знайти вихід, зрозуміти, що він має далі робити.

І після довгих роздумів Ромеш сів писати Хемноліні листа. Написав один і розірвав, почав писати другий, як раптом почув:

— Як ваше ім'я, пане?

Ромеш здивовано підвів голову і побачив перед собою поважного чоловіка похилого віку. У незнайомця були сиві вуса, і крізь рідке волосся над лобом уже поблискувала лисина. Йому було трохи ніяково, що він так зненацька відірвав Ромеша від листа,— хлопець, здавалось, цілком поринув у писання.

Потім він знову спитав:

— Ви брахман [1]? Доброго ранку. Ваше ім'я — Ромеш-бабу, я вже знаю. Бачите, у нас такий звичай — питати під час знайомства ім'я, цього вимагають правила ввічливості. Правда, тепер це вже декого дратує. Якщо і ви розсердились, то можете відплатити мені тим же: запитайте, як мене звуть, і я назву вам своє ім'я, ім'я мого батька і навіть можу сказати ім'я мого діда.

Ромеш посміхнувся:

— Ну, мій гнів не такий вже й великий, мені досить і вашого імені, я буду радий почути його.

— Моє ім'я Тройлок'я Чокроборті. Але в нас, у західних провінціях, мене звуть усі просто «дядько». Ви ж, мабуть, читали історію і пам'ятаєте, що правителем стародавньої Індії був Бхарата і називався раджа Чокроборті. Так от, Бхарата був царем древньої Індії, а я — дядько Чокроборті усіх західних провінцій. Якщо ви їдете на захід, то там обов'язково почуєте про мене. До речі, куди саме ви прямуєте?

— Ще точно не вирішив,— відповів Ромеш.

— Ну, де зійти, можна ще вирішити, часу вистачить. Інша справа, коли сідаєте; тоді треба поспішати.

— Так, ваша правда,— погодився Ромеш.— Якось я зійшов з поїзда у Гойялондо і побачив, що пароплав вже ось-ось має відчалити. Я зрозумів, що якщо почну зараз розмірковувати, сідати мені чи ні, то пароплав піде без

---

[1] Брахмани — каста жерців, одна з чотирьох вищих каст.

мене. От я й сів — виявив свою прудкість там, де вона була потрібна.

— Похвально, похвально, добродію. Я просто в захопленні від вас,— жартував Чокроборті.— У нас з вами зовсім протилежні характери. Я все вирішу наперед, а вже потім сяду на пароплав. Це тому, що я дуже несміливий з природи. Легко сказати! Ви вирішили поїхати, а куди — самі не знаєте. Ви їдете з дружиною?

Ромеш засовався на кріслі, не знаючи, що йому відповісти на це запитання.

— Прошу пробачення,— спохватився Чокроборті, бачачи, що Ромеш мовчить.— Ну звичайно, ви їдете з дружиною, я знаю це з цілком вірогідних джерел. Вона зараз куховарить он у тій комірчині. Я вже там був. По правді кажучи, я трохи зголоднів, тому ходив шукати кухні. Ось тоді я й побачив її. «Матінко,— звернувся я до вашої дружини,— не лякайся мене — я тільки дядько Чокроборті західних провінцій». Мені здалося, ніби я зустрів Оннопурну [1]. «Ти володієш кухнею і вчиниш великий гріх, якщо не нагодуєш мене, бо з самого ранку я й ріски у роті не мав». Вона ласкаво посміхнулась, я зрозумів, що вона не відмовить, і перестав хвилюватися. Знаєте, я, перш ніж кудись йду чи їду, завжди вибираю у календарі сприятливий день, але така удача, як цього разу, ще ніколи не траплялася мені. Ви, я бачу, зайняті, не буду вам більш заважати. Якщо дозволите, я піду допоможу вашій дружині. Нащо їй втомлювати свої ніжні ручки? Ні, ні, ви пишіть, чого вам вставати? Я знаю, як з нею познайомитися.

І дядько Чокроборті, попрощавшись з Ромешем, пішов у кухню.

— Ох, як тут у вас смачно пахне! — промовив він ще на порозі.— Одразу можна вгадати, що тушкується риба з овочами. А я, матінко, якщо дозволиш, приготую тамариндовий[2] соус. Той, хто не жив під пекучим сонцем заходу, ніколи не зможе його як слід приготувати. Ти, мабуть, зараз думаєш собі: «І що той старий каже, адже тамаринду тут немає, з чого ж він приготує соус?» Але якщо я тут, то про тамаринд можеш не турбуватись. Трошки потерпи — і я все роздобуду.

---

[1] Оннопурна — одне із втілень богині Дурги. Згідно з релігійними віруваннями, Дурга годує весь світ.

[2] Тамаринд — дерево з сімейства бобових; з м'якоті плодів тамаринду готують прохолодні напої, цукерки тощо.

Незабаром він приніс загорнений в папір горщик з тертою гірчицею.

— Зараз все приготуємо, і ти візьмеш скільки тобі треба на сьогодні, а решту поставимо, хай настоюється днів чотири. Тоді покуштуєш і скажеш: «Хоч дядько Чокроборті і хвалько, а соус зробив такий, що не кожен зможе». А тепер, матінко, іди і вмийся. Уже нерано, скоро полудень. Я сам доварю, що там залишилося. Та ти не бійся, покладись на мене — я з усім цим добре обізнаний. У мене дружина дуже кволого здоров'я, то я їй весь час готую сироп для кращого апетиту. Ось так я й став майстром цього діла. О, ти, я бачу, смієшся з старого, але я не жартую, матінко, це все правда!

— Ну, то навчіть і мене готувати такий соус,— сказала посміхаючись Комола.

— Бач, яка нетерпляча! Хіба знання здобувають так легко? Якщо я відкрию їх тобі одразу, за один день, вони втратять всю свою силу, і богиня Сарасваті розгнівається на мене. Ні, тобі спочатку доведеться кілька днів задобрювати старого. А як найкраще мені догодити — можеш не сушити собі голови, я і сам все скажу. По-перше, я дуже люблю бетель. Але треба, щоб він був добре приготовлений, щоб горіхи в ньому були як слід розтовчені. Бачиш, який я вередливий? Догодити мені не так уже й легко. Але ти вже майже скорила мене своєю ласкавою усмішкою. Ого, а це хто? Як тебе звати?

Умеш мовчав, він сердився на старого. Хлопчикові здавалося, що Комола відтепер з такою самою добросердою прихильністю, яка досі належала тільки йому, ставитиметься і до старого. Бачачи, що хлопчик мовчить, Комола сказала:

— Його звуть Умеш.

— Який славний хлопчик! — промовив старий.— Я бачу, що з ним здружитися не так уже й легко. Але побачиш, матінко, ми з ним швидко поладнаємо. А зараз не гай часу і йди вмиватися, я тим часом доварю обід.

Присутність старого трохи заповнила ту порожнечу, яку відчувала в своєму житті Комола. Дівчина дуже болісно переживала відчуженість Ромеша й ту раптову зміну в його поведінці, яка впадала в око тепер в порівнянні з його ще недавнім ставленням до неї, з одвертою щирістю і невимушеністю в ті кілька місяців, коли Ромеш вважав її

своєю дружиною. Та й Ромеш з появою старого трохи заспокоївся, він сподівався, що Чокроборті хоч трохи відверне від нього увагу Комоли, і він зможе спробувати залікувати свої сердечні рани.

Підійшовши до дверей каюти Ромеша, Комола раптом зупинилася. Їй хотілося покликати Чокроборті до себе, щоб провести з ним ці довгі й вільні опівденні години. Угледівши її, старий вигукнув:

— Ні, ні, матінко! Так зовсім не годиться! Ну, як же так можна?

Здивована Комола розгублено дивилася на старого, не розуміючи, у чому річ.

— Та ось, черевики! — пояснив Чокроборті.— Певна річ, це справа ваша, Ромеш-бабу, але, що не кажіть, а це гріх. Не можна оскверняти рідну землю підошвами черевиків. Хіба Лакшман міг би пробути коло Сіти чотирнадцять років у лісі, коли б Рама взув її в даусонівські черевики? Як ви гадаєте? Та ні за що в світі. От Ромеш-бабу посміхається, слухаючи мене, і в душі не згоден зі мною. А даремно. Ну хто так робить, як ви, Ромеш-бабу? Ще не встигли як слід зачути гудки пароплава і вже не мали сил вдержатися, щоб не сісти на нього? А тепер ніяк не можете вирішити, де вам зійти?

— А чому б вам, дядечку,— пожвавішав Ромеш,— не порадити, де нам висадитись? Ваша порада буде обґрунтованою, не те що якийсь там заклик пароплавного гудка.

— Овва! — розсміявся Чокроборті.— Я бачу, що хоч ви тільки-но встигли сяк-так познайомитися зі мною — а як вже зросла ваша розсудливість. Ну, тоді ось що: висідайте в Гаджіпурі. Хочеш, матінко, в Гаджіпур? Там цілі плантації троянд, і там живе ось цей твій старий шанувальник. Ну, що ти на це скажеш?

Ромеш і собі запитливо подивився на Комолу, чекаючи її відповіді. Вона кивнула головою.

Після цього Чокроборті і Умеш влаштували у каюті засоромленої Комоли цілу нараду, а Ромеш, тяжко зітхнувши, залишився на палубі. Було полуднє. Пароплав, погойдуючись на хвилях, поволі плив уперед. Перед очима в Ромеша, змінюючись, мов уві сні, пропливали мирні, осяяні променями осіннього сонця пейзажі: то рисові поля, то пристань з прив'язаними до неї човнами, то піщана обмілина, то одинокий хлів. Промайне бляшана покрівля на

крамниці, або раптом вирине група подорожніх, що чекають на пором у тіні столітнього баньяну. У цій сповненій ніжності тиші осіннього полудня до вух Ромеша час від часу із сусідньої каюти долинав сріблистий сміх Комоли, і щоразу у його грудях болісно завмирало серце. Яка навкруги краса, але яка вона далека від нього! Який безжалісний удар відсік його скалічене життя від усього цього!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Потік, що зустрічає на своєму шляху перепону, плюскоче і крутиться навколо неї; так і спокійні думки Комоли, зненацька наштовхнувшись на дивне ставлення до неї Ромеша, завирували, мов у коловороті. Та Комола була молода, тому різні сумніви, підозра, страждання не довго обтяжували її серце. За останніх кілька днів у неї просто не було ніякої можливості обміркувати як слід поведінку Ромеша. Веселі жарти старого Чокроборті, розмови з ним, дрібні господарські турботи — все це відвернуло від Ромеша думки дівчини, і вони, мов той швидкоплинний потік, обминули цю перепону і, заспокоївшись, тихо побігли далі. Усі сумніви, вагання зникли, мов від помаху чарівної палички, і Комола перестала вже й думати про це.

В ці чудові осінні дні з пароплава відкривалися чарівні річкові пейзажі, розплавленим золотом іскрилася вода, і на фоні такої краси дні Комоли, заповнені приємними господарськими турботами, мелькали як сторінки немудрої поеми.

День звичайно розпочинався ретельною роботою. Умеш більше не запізнювався на пароплав, але завжди повертався з повним кошиком. У маленькій кухні його прихід зустрічали веселими вигуками.

— Що це? Ой, невже лаудога[1]?! Боже мій! А ось шоджін[2]! Де ти все це взяв? Дивіться, дивіться, дядечку, квашений щавель! Я й не знала, що його можна дістати у такій глушині.

Таке радісне здивування й веселі вигуки поява кошика викликала щоранку. Якщо несподівано в цей час приходив Ромеш, атмосфера дружелюбності одразу тьмарилася: він кожного разу висловлював думку, що все це, мабуть, крадене.

---

[1] Лаудога — молоді пагінці гарбуза, які смажать на маслі.
[2] Шоджін — бобова рослина.

— Господи! — обурювалася Комола.— Та я ж йому своїми руками дала гроші.

— Значить, ти даєш йому можливість мати подвійну користь: і гроші привласнює, і овочі краде.

І звертаючись до Умеша, Ромеш казав:

— Ану, підрахуй, скільки ти сьогодні витратив.

Умеш починав підраховувати, але цифри кожного разу були різні. Та якби навіть і підрахувати точно, його витрати завжди перевищували суму тих грошей, що їх видавала йому Комола. Але хлопця це не бентежило анітрохи.

— Коли б я вмів вірно рахувати,— казав він,— то хіба я був би тим, чим я є зараз? Я був би принаймні збирачем податків. Правда, дідусю?

— Ромеш-бабу,— втручався до розмови Чокроборті,— відкладіть свій суд на після обіду, тоді розберетесь у всьому, як належиться. Проте я не можу не похвалити цього хлопчину. Уміння здобувати, любий Ромеш,— не легка справа, вона дається далеко не всім. Звичайно, оволодіти цим мистецтвом прагнуть усі, та успіху досягають тільки одиниці. Я трохи розуміюся на цьому, Ромеш-бабу. От, приміром, зараз не сезон шоджіна, і дістати його у незнайомій місцевості, та ще так рано, мало хто зміг би, правда ж? Підозрівати вміють усі, а от придбавати — один із тисячі.

— Ні, дядечку, все-таки ви не праві, що захищаєте хлопця,— упирався Ромеш.

— Та в хлопця і так мало здібностей, і буде дуже прикро, якщо без підтримки загине й те, що в ньому є. Ні, цього не повинно статись, в усякому разі, поки ми ще на пароплаві. Слухай-но, Умеш. Дістань мені завтра трохи листя з нім[1]. Було б добре, якби ти нарвав трохи учче[2]. Знаєш, матінко, нам треба приготувати суктуні[3],— звернувся старий до Комоли.— Її радить наша Аюрведа[4]. Та годі про Аюрведу. Ми і так забалакалися. Ану, Умеш, вимий-но добре овочі й неси їх сюди!

Що більше Ромеш запідозрював Умеша, що частіше лаяв його, то сильніше хлопчик горнувся до Комоли. З ча-

---

[1] Нім — назва дерева. Листя його використовується в народній медицині.

[2] Учче — запашна рослина.

[3] Суктуні — гостра приправа з прянощами.

[4] Аюрведа—древньоіндійський збірник відомостей з медицини.

сом на бік Комоли й Умеша став Чокроборті, і тепер група Комоли стала зовсім незалежною від Ромеша. Ромеш зі своїм критичним ставленням до всього був на одному боці, а Комола, Умеш і Чокроборті, міцно зв'язані між собою спільними господарськими турботами, симпатією одне до одного, розвагами,— на другому. Коли Ромеш побачив, з якою теплотою і щирою повагою ставиться до Комоли старий, він і сам трохи змінив своє ставлення до неї, але все-таки до її групи не приєднався. Своєю поведінкою Ромеш нагадував великий пароплав, який хоче причалити до берега, але через те, що вода дуже мілка, не може зробити цього, і, кинувши якір на деякій відстані від берега, звідти дивиться на нього, а невеличкі човни у той час легко підходять до самого берега.

Наближалися місячні ночі. Прокинувшись одного разу вранці, наші подорожні побачили, що все небо вкрите чорними хмарами; вітер весь час змінював свій напрямок; кілька разів починав періщити дощ, а коли він переставав, з-за хмари визирало тьмяне сонце. На середині Гангу вже не залишилося жодного човна; два чи три човни, щоб уникнути небезпеки, квапливо завертали до берега. Дівчата, що приходили до річки по воду, сьогодні не затримувалися біля пристані. На воду час від часу падали зловісні тіні хмар, а хвилі раз у раз з гуркотом набігали то на один берег, то на другий.

Пароплав плив усе вперед і вперед.

За такої погоди Комолі було дуже важко готувати страви.

— Матінко, ти тушкуй овочі, а я замішу тісто на хліб,— звернувся до неї Чокроборті, подивившись на небо.

Комола в цей день дуже довго готувала обід. Вітер усе скаженів. Річка вирувала, здіймалася великими хвилями. Важко було навіть розібрати, зайшло вже сонце чи ні. Пароплав кинув якір набагато раніше, ніж завжди.

Почало смеркати. Зрідка з-за хмар випливав блідий місяць, і світло його скидалося на посмішку хворого. Вітер не вщухав. Нарешті почалася злива.

Комола одного разу вже тонула і тепер, коли почався ураган, тремтіла від страху. До неї зайшов Ромеш і почав її заспокоювати:

— На пароплаві ти в повній безпеці, Комоло. Можеш спокійнісінько спати. Та й я ж поруч з тобою, у сусідній каюті сидітиму.

В цей час до дверей підійшов Чокроборті.

— Не бійся, люба, цар ураганів не наважиться зачепити тебе.

Про силу царя ураганів Комола не могла сказати нічого певного, а от яка сила самого урагану, вона знала добре і тому, хутко підбігши до дверей, злякано промовила:

— Дядечку, будьте ласкаві, зайдіть до мене і посидьте трошки.

— Та вам уже, напевне, пора спати. Я от...— зніяковіло сказав Чокроборті.

Але, увійшовши до каюти, він побачив, що Ромеша там нема.

— А де ж Ромеш-бабу? Чи не пішов куди у такий ураган? — спитав він здивовано.— Красти овочі — у нього такої звички немає.

— Хто там? Це ви, дядечку? Я тут, у сусідній каюті.

Чокроборті зазирнув туди і побачив, що Ромеш, напівлежачи на постелі, читає при світлі лампи якусь книжку.

— Як же це ви залишили дружину саму? Вона ж дуже боїться. Все одно книгою урагану не злякаєте, а тому краще відкладіть її та ходіть сюди.

— Ні, ні, дядечку, не треба, не треба! — вигукнула тремтячим голосом Комола і, не тямлячи себе від страшного хвилювання, міцно схопила старого за руку.

Ревіння урагану заглушило її слова, але Чокроборті здивовано обернувся.

Ромеш відклав книгу і тієї ж миті увійшов до каюти Комоли.

— Що таке, дядечку Чокроборті? В чому річ? Здається, Комола вас...

— Ні, ні! — урвала Ромеша дівчина, не дивлячись на нього.— Я покликала його, щоб просто трохи побалакати.

Комола й сама не знала, чому в неї вихопилося це «ні»,— адже їй ніхто не перечив. Цим «ні» вона немов говорила: «Не думай, що я потребую, щоб ти заспокоював мене, не думай, що мені потрібна твоя присутність. Зовсім ні!»

— Дядечку,— звернулася дівчина до Чокроборті.— Уже пізно. Ідіть спати й подивіться, що робить Умеш. Він, мабуть, боїться.

— Я зовсім нічого не боюся, матінко,— почувся раптом з-за дверей голос.

Виявилося, що Умеш, сяк-так прикрившись, сидить у Комоли під дверима. Розчулена дівчина вийшла до нього.

— Боже мій, Умеш! Чого це ти мокнеш тут під такою зливою? Який же бо ти неслухняний! І де ти тільки такий узявся? Іди зараз же з дядечком до каюти й лягай спати.

Нагороджений за своє старання титулом «неслуха», Умеш, цілком задоволений цим, пішов за Чокроборті.

— Хочеш, я посиджу тут і розкажу тобі що-небудь, поки ти не заснеш? — звернувся Ромеш до Комоли.

— Не треба,— відповіла вона,— я вже засинаю.

Не можна сказати, щоб Ромеш не зрозумів того, що діється зараз у серці Комоли, але наполягати не став і, ще раз поглянувши на її ображене й сумне обличчя, тихо пішов у свою каюту.

Комола була дуже схвильована і не могла спокійно лежати в постелі, чекаючи, поки засне, але все-таки примусила себе лягти. Ураган тим часом не вщухав, хвилі здіймались дедалі вище й вище. На пароплаві лунали стурбовані голоси, метушилися матроси. У машинному відділенні раз по раз дзеленчали дзвінки,— це передавали накази капітана. При такому штормі вдержати пароплав на якорі було неможливо, довелося розвести пару.

Комола підвелася й вийшла на палубу. Дощ на хвилину вщух, але шалений вітер ревів і метався на всі боки, наче поранений звір. Крізь завісу хмар просочувалось тьмяне світло місяця. Берегів майже не видно було, річка тонула в хвилях імли. Куди не глянь, усе — небо й земля, далеке й близьке, видиме й невидиме,— злилося в страшному вихорі. Здавалося, що це чорний буйвол бога Ями [1], виставивши роги і мотаючи головою, метається, охоплений сліпою люттю.

Комола вдивлялася в неспокійне небо й у цю знавіснілу ніч, груди її схвильовано здіймалися, і невідомо, було це від страху чи від радості. Безмежна воля, всеперемагаюча сила розбурханої стихії будили в її серці якесь не відоме їй досі почуття. Вигляд розбурханої стихії сколихнув їй душу. Проти кого цей бунт природи? Але хіба почуєш відповідь у реві урагану? Він такий же невиразний, як і та тривога, що закралася в серце Комоли. Проте вона усвідомлювала одне: лютування, страшний гуркіт, що ними сповнені зараз і земля, і небо,— то намагання природи розірвати тенета неправди, невідання, мороку й вихопитися на волю.

---

[1] Яма — бог смерті.

Звідкись з неосяжних, невідомих просторів мчить вітер, кидаючи в темряву ночі моторошне «ні-і-і!»

«Ні» — відчайдушний протест, але проти чого? Невідомо. Чулося тільки: «Ні, ні, нізащо!»

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Другого ранку буря трохи вщухла. Проте капітан довго вагався: зніматися з якоря чи ні, і занепокоєно вдивлявся у небо.

Рано-вранці Чокроборті, увійшовши до каюти Ромеша, побачив, що той лежить на постелі. Ромеш похапцем підвівся. Побачивши юнака у цій каюті, Чокроборті згадав події останньої ночі й запитав:

— Ви, здається, ночували сьогодні в цій каюті?

— Яка негода надворі! — Ромеш ухилився од відповіді.— Як вам, дядечку, спалося сьогодні?

— Ромеш-бабу,— промовив Чокроборті,— Ви, бачу, вважаєте мене за дурня, а слова мої — теж за дурне базікання. Але я все-таки скажу вам: в своєму житті мені доводилося сушити голову над багатьма загадковими справами, проте більшість з них я розплутав. Ви ж, Ромеш-бабу, найважча для мене загадка.

Ромеш на мить розгубився і почервонів, але, швидко опанувавши себе, відповів з посмішкою:

— Хіба бути загадкою для інших — такий вже великий злочин? Я гадаю, що ні, дядечку. Ось вам приклад: найпростіший текст на мові телугу буде для нас не зрозумілим, а от для хлопця з Телінгани він не являтиме собою нічого складного. Виходить, не треба зопалу осуджувати те, чого ви не розумієте. І не сподівайтесь, що коли ви цілісінькі дні й ночі розгадуватимете якусь літеру, вона стане для вас, нарешті, зрозумілою.

— Вибачте, Ромеш-бабу,— відповів Чокроборті,— я вважаю, що з мого боку було б просто зухвальством, якби я зробив спробу розгадати людину, з якою у мене зовсім нема нічого спільного. Але в житті часто буває так, що зустрічаєш ненароком людину, яка стає тобі близькою з першого ж погляду. От, приміром, ваша дружина. Спитайте хоча б отого бородатого капітана, і він скаже вам, що вона для нього мов рідна. Він запевнить вас, що це так, інакше я не скажу, що він правовірний мусульманин. Звичайно,

зіткнувшись раптом за таких обставин з чимось подібним до мови телугу, можна опинитись у дуже скрутному становищі. Ви не гнівайтесь, Ромеш-бабу, а спочатку подумайте добре над моїми словами.

— Я вже подумав,— відповів Ромеш,— і бачу, що гніватися нема за що. Проте гніватимусь я чи ні, будете ви прикро вражені чи не будете — все одно мова телугу залишиться мовою телугу, такий уже жорстокий закон природи.— І Ромеш тяжко зітхнув.

Тепер він уже почав вагатися, чи слід йому їхати до Гаджіпура. Спочатку він вважав, що знайомство з старим допоможе йому влаштуватись у чужому місті. Однак тепер зрозумів, що це знайомство дало б небажані результати: почалися б розпитування й розмови про його відносини з Комолою, а це, безперечно, завдало б дівчині чимало горя. Ні, найкраще поселитися там, де всі незнайомі, де ніхто не буде ні про що питати.

За день до того, як пароплав мав прибути до Гаджіпура, Ромеш сказав Чокроборті:

— Знаєте, дядечку, я гадаю, що Гаджіпур — не зовсім підхоже місце для адвокатської практики. Я вирішив, що краще їхати до Бенареса.

В словах Ромеша звучали рішучі нотки; старий посміхнувся й промовив:

— Ну хіба ж можна щохвилини міняти свої рішення? Це просто звичайнісінька нерішучість! То як: ви остаточно вирішили їхати до Бенареса?

— Так,— коротко відповів Ромеш.

Не промовивши більше ні слова, старий пішов до себе в каюту й почав складати речі.

— Дядечку, ви гніваєтесь на мене? — запитала Комола, увійшовши до нього.

— Сварки тут бувають мало не двічі на день, але я ні разу ще не вийшов переможцем з них.

— Чому ви з самого ранку тікаєте від нас?

— Ви, матінко, задумали втекти значно далі, ніж я, то навіщо ж осуджуєте мене й називаєте втікачем?

Комола дивилася на старого, нічого не розуміючи.

— Значить, Ромеш-бабу тобі ще нічого не сказав? — промовив Чокроборті.— Адже вирішено, що ви їдете до Бенареса.

Комола не вимовила ні слова.

За мить вона сказала:

— Дядечку, дайте я складу вам валізу. Ви ж це не так робите.

Чокроборті страшенно вразила та байдужість, з якою Комола зустріла звістку про те, що Ромеш вирішив їхати до Бенареса.

«Може, так і краще,— подумав він,— навіщо мені в такі літа заплутуватися у тенетах нової прихильності».

У цей час до каюти увійшов Ромеш, щоб сказати Комолі, що вони їдуть до Бенареса.

— Я тебе шукав,— звернувся він до дівчини. Комола продовжувала складати речі Чокроборті.— Комоло, ми не поїдемо до Гаджіпура,— провадив далі Ромеш,— я вирішив, що практикуватиму в Бенаресі. Що ти скажеш на це?

Не підводячи очей від валізи, Комола відповіла:

— Я поїду до Гаджіпура. Я вже й речі зібрала.

Ромеша вразив її рішучий тон.

— То ти що, сама поїдеш? — запитав він.

— Чому сама? Там же живе дядечко,— відповіла Комола й лагідно глянула на Чокроборті.

Почувши ці слова, Чокроборті розгубився.

— Якщо ти, матінко, виявлятимеш до старого таку прихильність, Ромеш-бабу почне скоса дивитись на мене.

Однак Комола повторила:

— Я їду до Гаджіпура.

Такого, щоб Комола приймала сама якесь рішення, ще не бувало.

— Ну що ж, хай буде Гаджіпур, дядечку,— промовив нарешті Ромеш.

Вночі після урагану на небі зійшов ясний місяць. Ромеш сидів у кріслі на палубі і думав про те, що так далі жити не можна. Комола збунтувалася, і з часом його життя може стати зовсім нестерпним. Адже важко жити разом і залишатись чужими одне одному. Ні, з цим треба покінчити. Адже Комола — його дружина, і він її прийняв як свою дружину. Хіба має якесь значення те, що ні він, ні вона не проказали мантри. Сам Яма з'єднав їх шлюбними узами, віддавши йому Комолу на тому безлюдному піщаному острові. Хіба ж є на світі жрець, який може зрівнятися з богом Ямою?

Між Ромешем і Хемноліні лягло поле бою. Тепер він зможе не соромлячись з'явитися їй на очі тільки в тому разі, якщо подолає перепони, переможе зневагу, недовір'я. Але про цей бій він боявся навіть подумати — на перемогу

в нього не було ніякої надії. Ну як він докаже, що ні в чому не винен? А якщо й доказав би, то страшно навіть подумати, якою брудною здасться вся ця історія людям і якого тяжкого удару завдасть це Комолі.

Ні, з того, що трапилося, є тільки один вихід: відкинути всі сумніви, всю нерішучість і зробити Комолу своєю дружиною. Так буде найкраще. Правда, Хемноліні поставиться до нього з презирством, але це презирство допоможе їй віддати своє серце іншому, більш гідному обранцеві. Подумавши про це, Ромеш тяжко зітхнув: він поховав останню надію на повернення до Хемноліні.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

— Що це означає? Куди ти йдеш? — запитав Ромеш Умеша.

— А йду з пані.

— Я ж дав тобі квиток до Бенареса, а це Гаджіпурська пристань. Ми ж не їдемо у Бенарес.

— І я не поїду.

Ромешеві й на думку не спадало, що Умеш може назавжди зостатися з ними, і тому його дуже здивувала така непохитна рішучість хлопця.

— Значить, і Умеша нам доведеться взяти? — спитав він Комолу.

— А куди ж він дінеться, якщо ми не візьмемо його з собою?

— Як куди? У нього ж є родичі в Бенаресі.

— Ну то й що? А він сказав, що хоче бути тільки з нами. Умеш! Гляди, не відставай від дядечка, місце незнайоме, ще загубишся в натовпі.

Куди їхати, кого з собою брати — Комола ні на що не питала згоди в Ромеша, немов вирішила більше не бути його покірною рабинею.

Саме тому Умеш, несучи маленький вузлик з одежею, йшов з ними, і про це не варто було більше починати розмови.

Невеличкий будиночок дядька стояв на межі міста і європейського кварталу. За будинком був манговий садок, попереду — ставочок, а ще далі — огороджений невисокою огорожею город, на якому зеленіли капуста, боби та інші овочі. Город зрошувався водою із ставка.

Тимчасово Комола й Ромеш оселилися в цьому будиночку. Дядько Чокроборті любив розказувати всім про кволе здоров'я своєї дружини Харібхабіні, але ніхто не міг помітити в неї жодних ознак якоїсь недуги. Літ їй було вже чимало, але обличчя в неї було ще свіже, а сивина ледь торкнулася її скронь — здавалось, старість підвела над нею свою руку, але ще не наважувалась опустити її.

Насправді ж усе було так. Замолоду Харібхабіні мучили жорстокі приступи пропасниці. Не бачачи іншого виходу для вилікування дружини, крім переміни клімату, Чокроборті переїхав до Гаджіпура й став навчати дітей у місцевій школі. Харібхабіні давно вже була цілком здорова, але Чокроборті ніяк не міг забути про її хворобу.

Залишивши гостей у зовнішній половині будинку, Чокроборті прийшов до онтохпура [1] й гукнув:

— Жінко!

Його жінка була в цей час на огородженому подвір'ї, де щойно закінчила молоти пшеницю і тепер розставляла на сонці цілу батарею маленьких і великих горщиків і глечиків з всілякими приправами, спеціями й маринадами.

Чокроборті вийшов на подвір'я й одразу ж вигукнув:

— Боже мій, уже ж холодно! Може, тобі дати щось накинути на плечі?

— Ну й дивак же ти! — відповіла Харібхабіні.— Де ж той холод, коли сонце спину пече?

— Це теж погано. Хіба так дорого коштує парасолька, щоб не можна було її купити?

— Гаразд, куплю, а зараз краще скажи, чому це ти так пізно приїхав?

— Довго розповідати. В нас у домі гості, треба їх як слід прийняти.— І він розповів їй про своїх нових знайомих.

Такі несподівані появи гостей здалеку траплялися в домі Чокроборті досить часто, але прийняти подружжя Харібхабіні зовсім не була готова.

— О боже, де ж ми їх помістимо? — заклопотано витукнула вона.

— Спочатку познайомся, а потім вже будеш думати, куди їх помістити. Де Шойла?

---

[1] Онтохпур — жіноча половина в домі.

— Купає дитину.

Чокроборті тут же привів до онтохпура Комолу. Тільки-но дівчина наблизилась й вклонилася Харібхабіні, як та на знак щирого захоплення торкнулася підборіддя Комоли і поцілувала кінчики своїх пальців.

— Поглянь лишень, як вона схожа на нашу Бідху! — сказала вона чоловікові.

Бідху, їх старша дочка, жила в домі чоловіка в Аллахабаді. Чокроборті тільки посміхнувся про себе на це зауваження, бо Комола зовсім не схожа була на Бідху. Але Харібхабіні ніяк не могла погодитись з думкою про те, що її дочки поступаються красою перед цією дівчиною. Шойлоджа жила тут, і коли б її поставити поруч Комоли, то безперечно, таке порівняння не було б на користь її дочці, тому Харібхабіні порівняла дівчину з своєю старшою дочкою, котрої тут не було і, таким чином, втримала прапор перемоги в своєму домі.

— Я дуже рада вашому приїзду, — промовила господиня, — але у нашому новому будиночку ще не закінчили ремонт. Ми поки що живемо тут, тому вам, очевидячки, буде в нас трохи незручно.

У маленькому будиночку Чокроборті, що стояв біля базару, зараз дійсно провадився ремонт, але там ще містилася невелика крамничка, тому про якісь вигоди не могло бути й мови.

Чокроборті не став заперечувати цієї вигадки дружини, а тільки усміхнувся й сказав:

— Коли б я знав, що Комола боїться труднощів, то хіба б я привів їх сюди? — Потім він звернувся до Харібхабіні: — Осіннє сонце дуже шкідливе, йди краще в дім.

З цими словами Чокроборті пішов до Ромеша, а Харібхабіні вирішила ближче познайомитися з Комолою.

— Твій чоловік, здається, адвокат? Він давно вже практикує? А скільки заробляє? Що? Він ще не почав практикувати? Як же ж ви тоді живете? У тебе, мабуть, багатий свекор? Не знаєш? О всевишній! Яка дивна дівчина! Нічого не знати про дім свекра! А скільки тобі дає чоловік щомісяця на витрати? Адже коли нема свекрухи, усе в домі доводиться робити самій. Ну нічого, ти ж не дитина! Чоловік моєї старшої дочки віддає їй весь заробіток.

Такими запитаннями й зауваженнями Харібхабіні в одну мить довела Комолі, яка вона ще недосвідчена. Лише тепер, слухаючи Харібхабіні, дівчина думала, що вона справді майже нічого не знає про справи Ромеша, про його минуле. Як це неприродно, як їй соромно перед людьми! А коли до цього ще задуматись над їх відносинами... Вона подумала, що досі їй жодного разу не випадало нагоди щиро поговорити з чоловіком. Вона була його дружиною — і нічого, зовсім нічого не знала про нього! Тепер їй самій це здалося протиприродним і було страшенно соромно за свою необізнаність.

— А покажи-но мені свої браслети, — провадила далі Харібхабіні.— Не дуже якісне золото. Хіба батько не дав тобі ніяких прикрас? У тебе нема батька? Але все-таки, як ти можеш ходити без прикрас? Мабуть, чоловік тобі зовсім нічого не дарує? А от мій старший зять кожних два місяці приносить Бідху які-небудь прикраси...

В самий розпал цієї розмови до кімнати увійшла Шойлоджа, ведучи за руку дворічну дівчинку. Це була смуглява молода жінка, з дрібними рисами обличчя, блискучими очима, високим чолом. Досить було одного погляду, щоб помітити в ній розум і спокійну вдачу.

Дівчинка підійшла до Комоли і якусь мить уважно розглядала її. Потім раптом сказала: «Тьотю», але зовсім не тому, що Комола здалася їй схожою до Бідху: вона називала так усіх молодих жінок, якщо вони їй чимось подобалися. Комола відразу ж посадила дівчинку собі на коліна.

Знайомлячи Шойлоджу з Комолою, Харібхабіні сказала:

— Її чоловік — адвокат. Він приїхав сюди практикувати. Батько зустрівся з ними в дорозі і привіз у Гаджіпур.

Шойлоджа й Комола уважно глянули одна на одну, і їх відразу ж з'єднало почуття міцної дружби.

Харібхабіні пішла приготувати постелі для гостей, а Шойлоджа взяла Комолу за руку й щиро сказала:

— Ходімо, сестро, ходімо до мене в кімнату.

Минуло кілька хвилин, і вони вже розмовляли, як давні подруги. Шойлоджа й Комола були майже одного віку. Але Шойлоджа була трохи обмежена, а Комола була її цілковитою протилежністю: своїм світоглядом, інтересами, поведінкою вона набагато випередила свої літа. Може, тому, що по весіллі над нею не тяжіла влада свекра, свекру-

хи й інших родичів, а може, і з якоїсь іншої причини. Свобода світилася навіть у виразі її обличчя. Якщо вона бачила щось незрозуміле, то не заспокоювалась доти, аж поки не знаходила на все відповіді. Досі їй ще не доводилося чути таких слів, як: «Мовчи!», «Роби те, що тобі наказують!», «Жінка не повинна відповідати своєму чоловікові «ні»!» Тому Комола високо тримала голову: в щиросердості була її сила.

Умі, донька Шойлоджі, з усіх сил намагалася звернути на себе увагу обох жінок, але її зусилля були марні: нові подруги цілком захопилися розмовою. З цієї розмови Комола дуже скоро зрозуміла, яке убоге і одноманітне її особисте життя. Шойлоджа мала багато чого розказати, а вона нічого. На картині її життя заміжжя було невиразним, розпливчастим малюнком олівцем, на якому ледь виднілися тільки контури і на котрім до сьогоднішнього дня не грала жодна барва. Досі Комола ні разу не усвідомлювала порожнечі свого життя. Дівчина відчувала якесь гнітюче невдоволення, а іноді в її душі, здавалось, здіймався протест — але проти чого й чому — вона не знала. Шойлоджа з першої ж хвилини знайомства почала розказувати про свого чоловіка. Ним було сповнено її серце, про нього воно співало, досить тільки було доторкнутися до його струн. Комола зрозуміла, що в її серці ті струни мовчать. Що вона може розповісти про свого чоловіка, та й навіщо розповідати? У неї не було ніякого бажання говорити про нього. Коли розказувала Шойлоджа, здавалося, що по річці мчить човен, повний щастя, а порожній човен Комоли черкався днищем об пісок на мілині, поки не зупинився зовсім.

Чокроборті мав лише двох дочок. Старша жила в домі свекра. З молодшою батько ніяк не хотів розлучитися і тому вибрав їй за чоловіка юнака з бідної сім'ї і, скориставшись своїми зв'язками, влаштував його на роботу в опіумну контору тут-таки, у Гаджіпурі. І Біпін з Шойлоджею залишилися в домі Чокроборті.

Раптом Шойлоджа обірвала свою розповідь і сказала:

— Посидь хвилиночку, сестро, я зараз вернуся. — І, всміхаючись, пояснила: — Він повернувся з купання. Попоїсть і піде до контори.

— Як ти догадалася, що це він прийшов? — з щирим здивуванням запитала Комола.

— Ти що, жартуєш? Як усі догадуються, так і я. А хіба ти не впізнаєш ходи свого чоловіка? — І Шойлод-

жа, сміючись, легенько вщипнула Комолу за підборіддя. Потім перекинула за спину кінець сарі, в якому були зав'язані ключі, і, взявши на руки дівчинку, вийшла з кімнати. Комола досі й не уявляла собі, що можна розуміти мову ходи. Мовчки дивлячись у вікно, вона замислилася. За вікном стояло усе в цвіту дерево гуава, і бджоли заклопотано снували від квітки до квітки.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Ромеш нагледів собі будиночок, що стояв на березі Гангу, у безлюдному місці. Ромешу треба було поїхати до Калькутти, щоб влаштуватися на роботу в гаджіпурський суд, а також привезти речі. Та здійснити це рішення у нього не вистачало сміливості. Тільки-но в пам'яті юнака поставав знайомий провулок, як серце його стискувалося від болю. Так, почуття кохання до Хемноліні в ньому ще не замовкло, але він повинен нарешті визнати Комолу своєю дружиною, бо іншого виходу в нього нема... Через ці вагання Ромеш весь час відкладав день від'їзду до Калькутти.

Комола оселилася в онтохпурі Чокроборті, а що кімнатки в будиночку були дуже маленькі, то Ромешу довелося оселитися у зовнішній половині — отже, можливість зустрічей з Комолою відпадала сама собою.

Шойлоджа не раз бідкалася з приводу тяжкої розлуки, що випала на долю Комоли та Ромеша, але Комола здивовано відповідала:

— І чого, сестро, ти так хвилюєшся? Що тут такого жахливого?

— От тобі й маєш! — сміялася Шойлоджа.— Можна подумати, що в тебе камінь замість серця. Але мене не обдуриш. Гадаєш, я не знаю, що в тебе діється в душі?

— Ну добре, сестро, а от ти скажи мені по правді, якби Біпін-бабу не бачив тебе днів зо два, він би теж...

— Та що ти! Він не зможе прожити без мене і двох днів,— з гордістю заявила Шойлоджа і тут же почала розказувати про те, яким невгамовним був її Біпін, як він у перші дні після заручин вдавався до різних хитрощів, щоб обдурити старших і зустрітися з нею, своєю нареченою, як це йому іноді вдавалося, а іноді ні, як Біпін, після того як їм заборонили зустрічатися удень, щоб полегшити

біль розлуки, знайшов вихід і під час обіду обмінювався з нею поглядами у дзеркалі, а старші і не здогадувалися про це. При цих дорогих для неї спогадах з уст Шойлоджі не сходила щаслива посмішка. А як вона страждала, коли настав час Біпіну служити в конторі, і як він тікав звідти додому,— це теж ціла історія. А якось одного разу, коли Біпіну треба було поїхати в справах тестя на кілька днів до Патни, Шойлоджа запитала його: «Ти зможеш прожити там без мене?» Коли ж чоловік зухвало відповів: «А чому б і ні? Ще й як!» — Шойлоджа тоді дуже образилася на нього за ці слова й поклялася собі спересердя, що навіть не подумає жалкувати за ним. Але ця клятва потонула в потоці її сліз, і коли другого дня все було готове до відїзду, в Біпіна раптом розболілася голова, і він так занедужав, що поїздку мусили відкласти; прийшов лікар і приписав ліки, а Біпін тихенько вилив їх у канаву й видужав, наче в казці... Шойлоджа розказувала, забувши, здавалось, про все на світі, але коли раптом біля надвірних дверей почулися легкі кроки, вона враз стрепенулася:

— Це вернувся з контори чоловік.

Хоч Шойлоджа була захоплена веселими спогадами про щасливе подружнє життя, її любляче серце не переставало прислухатися до кроків на стежці, що вела до будиночка.

Не можна сказати, що все це було зовсім не зрозуміле для Комоли. В перші місяці її життя з Ромешем і в неї в серці, здавалось, теж бриніла така сама мелодія. І навіть тоді, коли вона вирвалася із школи й вернулася до Ромеша, її серце іноді трепетало від захвату, немов вона чула звуки якоїсь неземної музики, дивилась на чарівні танці.

Усі ці почуття Комола вловила сьогодні в розповіді Шойлоджі. Але в неї ці почуття вкрали, розбили, не дали їм розвинутися, поставили їх в певні рамки. Шойлоджу й Біпіна зв'язує палке кохання, а де ж воно між нею й Ромешем? Уже минуло кілька днів, як вона не бачить і не чує Ромеша, а хіба це її турбує? Що ж до Ромеша, то такого не можна й припустити, щоб він вдавався до якихось хитрощів, аби побачити її.

Тим часом настала неділя, і Шойлоджа опинилася в досить-таки скрутному становищі. Їй було незручно залишити на цілий день свою нову подругу саму, а зостатися з нею, пожертвувати заради неї вихідним днем було їй над силу. З другого боку, думка про те, що Ромеш-бабу

зовсім поруч, а Комола ніяк не може з ним зустрітися, псувала їй увесь святковий настрій. Ох, якби влаштувати їм зустріч! Але як? За порадою в таких питаннях до старших не підеш. Та Чокроборті був не з тих, хто сидить склавши руки і чекає, поки до нього прийдуть на пораду. Він спочатку сказав усім, що мусить їхати до міста у дуже важливій справі, потім дав Ромешу на здогад, що в домі сьогодні нікого з сторонніх не буде, що він сам зараз уже йде й зачинить за собою надвірні двері. Особливо Чокроборті старався, щоб це почула його донька, бо добре знав, що вона усе розуміє з півслова.

Викупавшись, Шойлоджа сказала Комолі:

— Ну сестро, тобі треба якнайшвидше висушити волосся.

— Навіщо так спішити? — здивувалась Комола.

— Узнаєш потім. А зараз давай-но я зачешу тобі волосся.

І Шойлоджа почала зачісувати подругу. Заплітала кіску за кіскою і наплела їх набагато більше, ніж у звичайний день. Зачіска вийшла просто-таки чудова.

Потім подруги засперечалися, що Комолі надіти. Шойлоджа хотіла, щоб вона вдягла щось яскраве. Комола не розуміла, навіщо це, але зрештою погодилася, щоб не засмучувати Шойлоджу.

В полудень, по обіді, Шойлоджа щось прошепотіла на вухо своєму чоловікові... і за хвилину він пішов. Після цього вона почала просити Комолу вийти до зовнішніх кімнат.

Раніше в присутності Ромеша Комола почувала себе вільно й невимушено. Їй ще ні разу не траплялося нагоди показати свою сором'язливість. Ромеш з самого початку їх знайомства відкинув усякі умовності, не мала вона й подруги, яка б дорікала їй за таку нескромність.

Але сьогодні дівчині здавалось неможливим виконати прохання Шойлоджі. Вона побачила, яку владу має над своїм чоловіком Шойлоджа, і зрозуміла, що сама вона такої влади над Ромешем не має, тому не хотіла ні про що його просити.

Шойлоджа так і не змогла її умовити й подумала про себе, що, мабуть, Комола образилася на Ромеша. «Та й є, видно, за що: минуло вже кілька днів, а він і не думає побачитися з нею».

Після обіду господиня, зачинившись у другій кімнаті,

лягла відпочити, а Шойлоджа підійшла до Біпіна й сказала йому:

— Піди до Ромеша-бабу й від імені Комоли поклич його у внутрішні кімнати. Тато нічого не скаже, а мати й знати не буде!

Для такої тихої і скромної людини, як Біпін, таке доручення дружини було не дуже приємне, але не виконати його в святковий день він не наважився.

Ромеш у цей час лежав собі на килимку, простеленому на підлозі, і, закинувши ногу на ногу, читав газету. Прочитавши газету, він хотів був знічев'я проглянути в журналі оголошення, як раптом з радістю побачив, що до кімнати увійшов Біпін. Біпін, звичайно, не був дуже цікавим співрозмовником, але Ромеш вирішив, що скоротати пообідні години в незнайомому місці з ним все-таки можна. Тому Ромеш привітно вигукнув:

— Заходьте, Біпін-бабу. Заходьте й сідайте!

Та Біпін не сів, а, почухавши потилицю, промовив:

— Вони кличуть вас до себе.

— Хто, Комола?

— Так.

Ромеш був дещо здивований. Правда, він вже давно вирішив, що вважатиме нарешті Комолу своєю дружиною, але він був дуже нерішучий. У своїй уяві він вже бачив Комолу в ролі господині й намагався підбадьорити себе різноманітними картинами майбутнього щастя, але, як відомо, початок завжди найважчий. Ромеш і уявити собі не міг, як йому подолати відчуженість, яка вже так давно залягла між ним і Комолою. Тому він не дуже й поспішав наймати будиночок.

Почувши, що його кличе Комола, Ромеш подумав, що в неї до нього якась справа. Але він все-таки трохи схвилювався. Відклавши газету, Ромеш пішов до онтохпура. Усе навколо огортала сонна тиша осіннього полудня, яку порушувало лише заколисливе гудіння бджіл; серце Ромеша радісно забилося від думки, що зараз він побачиться з Комолою.

Біпін здалеку показав йому двері кімнати і щез.

Комола гадала, що Шойлоджа відмовилася від свого задуму звести її з Ромешем і пішла до Біпіна. Тому вона сіла на порозі відчинених дверей і почала дивитися в садок. Шойлоджа, сама того не відаючи, настроїла Комолу на ліричний лад.

Легенький вітерець ворушив тремтливе листя дерев, і від його тихого шелестіння завмирало дівоче серце, з грудей виривалося тужливе зітхання.

У цей час до кімнати увійшов Ромеш і, наблизившись ззаду, гукнув:

— Комоло!

Дівчина здригнулася й схопилася на рівні ноги. В скронях застукотіла кров. Вона, що раніше й не думала соромитися Ромеша, тепер, уся зашарівшись, не наважувалася навіть підвести голову й поглянути на нього.

А Ромеш дивися на Комолу, гарно вбрану, якусь незвичайну сьогодні, і думав, що такою він бачить її вперше. Вона здалася йому недавно розквітлою квіткою, і це раптове перетворення здивувало й зачарувало його. Поволі підійшовши до неї і якусь мить помовчавши, він ніжно запитав:

— Комоло, ти кликала мене?

Дівчина здригнулася.

— Ні,— палко вигукнула вона.— Я не кликала тебе. Навіщо мені тебе кликати?

— А якби й покликала, то хіба ж це гріх, Комоло?

— Ні, я не кликала тебе,— іще раз заперечила Комола.

— Ну добре, ти не кликала мене, я сам прийшов. То невже ти хочеш, щоб я пішов геть?

— Усі дізнаються, що ти був тут, і будуть гніватися. Краще йди звідси. Я тебе не кликала!

— Ну, то ходім до мене в кімнату,— сказав Ромеш, схопивши Комолу за руку,— там нема нікого.

Комола вся затремтіла і, висмикнувши руку, кинулась у сусідню кімнату й швидко замкнула за собою двері.

Ромеш зрозумів, що це просто жіноча змова, і радісно схвильований пішов до себе в кімнату. Лігши на килимок і набравши тієї самої пози, взяв газету й почав неуважно пробігати очима оголошення, але не міг нічого в них зрозуміти: у його серці, наче гнані вітром хмарки, зринали одне за одним суперечливі почуття.

Шойлоджа постукала в замкнені двері, але їй ніхто не відчинив. Тоді вона, відслонивши трохи жалюзі, просунула руку і відкинула защіпку. Увійшовши до кімнати, жінка побачила, що Комола лежить ницьма на підлозі і, затуливши обличчя обома руками, гірко ридає.

Шойлоджа була здивована: що могло так засмутити Комолу? І, присівши поруч, вона ласкаво запитала:

— Що з тобою, сестро? Що сталося? Чого ти плачеш?

— Навіщо ти покликала його? Як це негарно з твого боку! — докірливо промовила дівчина.

Самій Комолі, не кажучи вже про інших, важко було розібратися в причинах такого раптового й сильного зворушення. Ніхто і гадки не мав, що її серце вже так давно точить таємний смуток. Сьогодні Комола цілий день перебувала в світі мрій, який сама створила. Якби Ромеш увійшов у цей світ більш обережно, все було б гаразд, але коли Комола дізналася, що його просто покликали до неї,— її мрії враз зникли, мов марево. З дна пам'яті знову випливли болісні спомини про те, як Ромеш намагався залишити її на канікули в школі, про те, яким байдужим він був до неї на пароплаві. Після приїзду до Гаджіпура Комола дуже скоро збагнула, що таке справжнє кохання. Вона зрозуміла, що прийти до коханої на поклик серця — це одне, а прийти просто тому, що тебе покликали,— це зовсім інше.

Але Шойлоджі було важко розібратися у всьому цьому. Їй навіть на думку не спадало, що між Ромешем і Комолою може бути якась серйозна перепона. Вона ніжно пригорнула Комолу до своїх грудей і спитала:

— Сестро, може, Ромеш-бабу наговорив тобі грубощів? Чи, може, він розгнівався, що мій чоловік його покликав? Чому ж ти не сказала, що це все зробила я?

— Ні, ні,— відповіла Комола.— Він нічого не казав, зовсім нічого. Але навіщо ти покликала його?

— Пробач мені, сестро, я винна перед тобою,— засмучено промовила Шойлоджа.

Комола підвелася, оповила її шию руками й сказала:

— Іди, сестро, іди, Біпін-бабу, мабуть, уже чекає не дочекається тебе.

* * *

Ромеш довго сидів сам у своїй кімнаті, пробігаючи невидющими очима рядки газети і, нарешті, відкинув її геть. Потім, підвівшись, промовив:

— Годі, далі так не можна. Завтра ж поїду до Калькутти і влаштую усі справи. Мені треба нарешті визнати Комолу своєю дружиною, так далі не можна, це нечесно по відношенню до неї.

Усвідомлення свого обов'язку раптом прокинулося в Ромеші з такою силою, що він враз подолав усі свої сумніви й вагання.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Ромеш твердо вирішив, що повернеться з Калькутти, тільки-но влаштує свої справи; що ж до знайомого провулка в Колутолі, то він туди навіть не зазирне.

Приїхавши до міста, Ромеш зупинився у Дорджіпарі.

Справи відбирали в нього всього кілька годин на день, а куди подіти решту часу, він не знав. Йому не хотілося бачитися з своїми давніми знайомими, і він всіляко намагався уникнути зустрічей з ними.

Тільки-но Ромеш приїхав до Калькутти, як він одразу ж відчув у собі якусь переміну. Там, на лоні природи, в сільській глушіні, Комола, з її квітучою юністю, здавалася йому принадною красунею, а тут, у Калькутті, вона втратила для нього всю свою чарівність. Тут, в Дорджіпарі, він даремно намагався воскресити в своїй уяві її образ, думати про неї з ніжністю — серце його лишалося холодним. Тепер Комола здавалася йому простою, неосвіченою дівчиною.

Чим більше силувати себе до чогось, тим менше можна сподіватися на успіх. Хоч як намагався Ромеш викинути Хемноліні з свого серця, образ її ні вдень, ні вночі не залишав його. Він уперто намагався забути її, а вона невідступно стояла у нього перед очима.

Коли б Ромеш хоч трохи поспішив, він уже давно закінчив би свої справи і повернувся б до Гаджіпура. Але дрібні справи, якщо не квапитись їх вирішувати, можуть перетворитися на великі. Та зрештою настав день, коли Ромеш з усім покінчив й назавтра готувався до від'їзду. По дорозі він вирішив ще заїхати в Аллахабад і звідти вже вирушити просто до Гаджіпура. Усі ці дні він був певний, що зробить саме так. Але хіба таке самовладання не варте винагороди? І що буде поганого в тому, коли перед від'їздом він завітає потай на часинку до Колутоли?

Вирішивши заїхати в знайомий провулок у Колутолі, Ромеш сів писати листа, де докладно описав свої відносини з Комолою. Написав він і про те, що тепер, як тільки повернеться до Гаджіпура, змушений буде визнати Комо-

лу своєю дружиною. Назавжди прощаючись з Хемноліні, він розкрив перед нею всю правду.

Ромеш вклав листа у конверт, але не надписав ні адреси, ні імені адресата. Ромеш знав, що слуги Онноди-бабу любили його; він завжди був привітний до всіх, хто оточував Хемноліні, і час від часу дарував слугам гроші або що-небудь з одежі. Тому юнак вирішив, коли повечоріє, підійти до будиночка в Колутолі і хоч здалека подивитися на Хемноліні, а потім попросити котрогось із слуг передати їй листа. Так він навіки попрощається зі своєю любов'ю.

Увечері, завмираючи від хвилювання, Ромеш з листом у руці непевною ходою увійшов у знайомий провулок. Наблизився до дверей і побачив, що вони замкнені, глянув угору — всі вікна щільно зачинені. В будиночку було порожньо й темно. Але він все-таки постукав у двері й за хвилину до нього вийшов слуга.

— Це ти, Сукхон? — запитав Ромеш.

— Я, бабу.

— А де хазяїн?

— Вони з панночкою вирушили в подорож на захід.

— Куди саме?

— Цього я вже не знаю.

— З ними ще хто-небудь поїхав?

— Так, Нолін-бабу.

— Нолін-бабу? Хто це?

— Цього я теж не знаю.

Засипавши слугу запитаннями, Ромеш дізнався, що Нолін-бабу — молодий чоловік, який останнім часом майже щодня приходив до Онноди-бабу. Незважаючи на те, що Ромеш вирішив викинути з серця Хемноліні, відвідини Ноліна-бабу йому чомусь не сподобалися.

— Як здоров'я панночки?

— Вона почувала себе чудово.

Слуга Сукхон гадав, що така приємна звістка заспокоїть і обрадує Ромеша. Але тільки всевишньому було відомо, як він помилявся!

— Я хотів би піти нагору,— промовив Ромеш.

Слуга взяв гасову лампу, що трохи чаділа, і повів його нагору. Ромеш, мов той привид, блукав по кімнатах, зрідка сідав то у знайоме крісло, то на диван, з котрими в нього було пов'язано так багато приємних споминів. Речі, меблі — усе було як і раніше, тільки цей Нолін-бабу...

Що він за людина і звідки тут узявся? Але на землі вже так ведеться, що там, де зникає один, невдовзі появляється другий. Ось біля цього вікна стояв він одного разу з Хемноліні, і лиш осіннє вечірнє сонце було свідком безмовного єднання двох сердець. Його ласкаві промені й далі заглядатимуть надвечір у це саме вікно. Але біля нього вже стоятиме хтось інший. І якщо цей інший захоче так само, як Ромеш, з'єднати своє серце з серцем Хемноліні — невже минуле не скаже «ні» і, погрозивши пальцем, не розлучить їх? Образа, уражена гордість краяли Ромешу серце.

Другого дня він, не заїжджаючи до Аллахабада, поїхав просто в Гаджіпур.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Ромеш пробув у Калькутті майже місяць. Для Комоли це був не такий вже й малий строк. За цей час в її житті бурхливим потоком промчала ціла низка несподіваних змін. Як холодне світло зорі на очах розквітає гарячими променями ранкового сонця, так і жіночність Комоли враз прокинулась від сну і вступила в свої права. Важко сказати, скільки часу довелося б ще ждати цього, якби не ніжна дружба Шойлоджі і відблиск її кохання до чоловіка, що теплим сяйвом зігріли серце Комоли.

Тим часом, бачачи, що Ромеш щось довго не приїжджає і, зваживши, нарешті, на прохання Шойлоджі, Чокроборті підшукав для Комоли й Ромеша будиночок на околиці міста, на самому березі Гангу. Він перевіз туди дещо з меблів, щоб надати будиночкові більш затишного вигляду, і найняв слуг, котрі повинні були навести там порядок.

Коли Ромеш нарешті повернувся до Гаджіпура, вони з Комолою вирішили перебратися у новий будинок. З цього дня Комола вступила в володіння своїм власним господарством.

Навколо їхнього бунгало було досить землі, щоб насадити сад. До будинку вела тініста алея високих дерев шісу. Обмілілий, як завжди під час холодного сезону, Ганг далеко відійшов од берега, і між будиночком та річкою утворилася мулиста мілина. На цій мілині селяни сіяли пшеницю, а також влаштовували баштани для динь та гарбузів. Коло південної, оберненої до Гангу стіни бунгало росло величезне дерево нім. Під ним з його ж гілок зробили невеликий навіс.

Садибу довгий час ніхто не орендував, тому і бунгало, і ділянка були страшенно занедбані: в саду не залишилося жодного дерева, в кімнатах було повно сміття. Але це запустіння навіть подобалося Комолі. Комолі, щасливій від думки, що нарешті вона буде господинею в своєму домі, все здавалося тут чудовим. Вона вже заздалегідь обміркувала, що поставити в кожній кімнаті, де і як посадити дерева. Порадившись з дядьком, вона дуже уважно розпланувала всю ділянку, сама стежила за тим, як складають піч у кухні, навідувалась і до кладової і давала вказівки, що й як зробити. Цілий день замітала, мила, порядкувала, саджала — роботі не було ні кінця ні краю. Не було такого куточка, куди б не зазирнула Комола, такої речі, якої б не торкнулася її дбайлива рука.

Ніде жіноча краса не виявляється більш чарівно, як у хатній роботі. Ромеш побачив Комолу за цією роботою, і вона здалася йому пташкою, що вирвалася з клітки й кружляє в синьому небі. Її сяюче обличчя, вправні рухи викликали в нього великий подив і щире захоплення.

До цього дня йому ще ні разу не доводилося бачити Комолу в такій стихії, і ось тепер вона виступає перед ним у ролі господині — це надає її красі неповторної величі.

— Комоло! Що ти робиш? Ти ж утомишся,— сказав він, підходячи до неї.

Комола на хвилинку відірвалася від роботи, підвела голову, і чарівно посміхнувшись, відповіла:

— Нічого зі мною не станеться!

Сприйнявши слова Ромеша за похвалу, вона з іще більшим запалом знову взялася до роботи.

— А ти вже їла, Комоло? — запитав Ромеш, знову знайшовши привід підійти до неї.

— Аякже, звичайно, їла.

Ромеш, певна річ, знав про це, але все-таки запитав, щоб хоч як-небудь виявити дівчині свою увагу. До того ж, не можна сказати, щоб це запитання не сподобалося самій Комолі.

— Скільки ти вже зробила, і все своїми руками! — знову сказав Ромеш, бажаючи продовжити розмову.— Мені ж не даєш ні до чого й торкнутися. Дай, я допоможу тобі.

У працьовитих людей є одна вада: вони ніяк не хочуть вірити в те, що й інші можуть не гірше за них робити цю саму роботу, вважають, що коли дозволити щось робити

комусь іншому, то він обов'язково все зіпсує. Тому Комола, посміхаючись, відповіла Ромешу:

— Ця робота не для тебе.

— Ми, чоловіки, надзвичайно терплячі люди,— відповів він,— тому спокійно зносимо від вас таке глузування. А от коли б на моєму місці була жінка, вона обов'язково збила б страшну бучу. Ну, а чому ти дозволяєш, щоб тобі допомагав дядечко? Невже тільки я такий нездара?

— Не знаю, але тільки-но я уявляю собі, як ти вимітаєш сажу з кухні, мене аж на сміх бере. Іди звідси, дивись, яка тут пилюка!

Ромеш не хотів кінчати розмови з Комолою.

— Але ж пилюка не перебирає, на кого їй сісти. І ти, і я для неї однакові,— відповів він.

— Так у мене ж робота, тому я мушу терпіти. Для тебе ніякої роботи тут немає, то нащо ж тобі дихати пилюкою?

— Я хочу ділити з тобою все — і роботу, і будь-що інше,— ніжно й пошепки, щоб не почули слуги, промовив Ромеш.

Комола зашарілася і, нічого не відповівши, відійшла набік.

— Умеш,— звернулася вона до хлопчика.— Вилий сюди ще глек води, бачиш, скільки тут бруду! Дай-но мені віника.— І кинулася замітати й прибирати.

Побачивши в руках Комоли віник, Ромеш стурбовано вигукнув:

— Ах, Комоло, що це ти робиш!

Раптом за його спиною почувся голос:

— А що тут такого, Ромеш-бабу? Чим ганебна ця праця? Ви читаєте англійські книжки і просторікуєте про рівність. Навіщо ж ви дозволяєте підмітати слугам, коли вважаєте цю роботу такою принизливою? Та якби хто спитав мене, якої я про це думки, я б відповів, що кожен прутик з віника у руках дбайливої дружини здається мені чудовим і сяючим, наче сонячний промінь. Матінко, я майже закінчив розчищати твої джунглі,— продовжував Чокроборті.— Тепер покажи мені, де ти хочеш садити овочі.

— Почекайте хвилинку, дядечку, зараз упораюся з підмітанням і піду з вами.

Закінчивши прибирати, Комола накинула на голову край сарі й вийшла з Чокроборті в сад. Там вони почали міркувати, де краще зробити город.

За роботою минув непомітно день, але кімнати повністю ще не були опоряджені. В бунгало довгий час ніхто не жив, і воно давно стояло пусткою. Тому тепер, щоб у ньому можна було жити, треба було ще кілька днів мити й скребти кімнати, провітрювати їх.

На ніч Ромешеві й Комолі довелося знову повернутися в будинок Чокроборті. Сьогодні це було Ромешу зовсім не до вподоби: він цілий день тільки й думав про те, як вони зостануться удвох в цьому бунгало, засвітять лампу, і він виливатиме своє серце перед Комолою, що сидітиме, соромливо посміхаючись. Але вони мали перебратися лише через три-чотири дні, і Ромеш другого ранку виїхав до Аллахабада, щоб влаштуватися у місцевому суді.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

На другий день Комола запросила Шойлоджу у гості у своє нове житло. Біпін вранці, як завжди, пішов до контори, а Шойлоджа побігла до подруги. Чокроборті на прохання Комоли не працював у цей день і відпустив дітей з уроків. Подруги розклали під деревом нім продукти й почали куховарити. Умеш ретельно допомагав їм.

Коли все було готове, пообідали. Дядько пішов у бунгало трохи відпочити, а подруги, сховавшись у затінку, почали свої нескінченні розмови. Ці розмови так підбадьорили Комолу, що все навкруги здалося їй чарівним: і берег річки, і теплий, сонячний день, і густа тінь дерева. Усі її тривоги полинули кудись далеко-далеко, мов ті шуліки, що ширяють у блакиті безхмарного неба і здаються з землі ледь помітними цятками.

До вечора було ще далеко, але Шойлоджа раптом захапалася й почала збиратися додому — скоро з контори мав повернутися її чоловік.

— Невже, сестро, ти не можеш хоч раз порушити свою звичку? — запитала її Комола.

Шойла нічого не відповіла; злегка посміхнувшись, вона торкнулася підборіддя Комоли й похитала головою. Потім пішла до бунгало, збудила батька й сказала, що йде додому.

— Ходи й ти з нами, матінко,— звернувся до Комоли Чокроборті.

— Ні, мені треба ще дещо зробити,— відповіла вона.— Я прийду трохи згодом.

Дядько залишив з Комолою Умеша й свого старого слугу, а сам пішов провести Шойлоджу. Він ще хотів тут дещо зробити і сказав, що скоро повернеться.

Сонце ще не зайшло, коли Комола з усім упоралася. Закутавшись у шаль, вона вийшла з бунгало й сіла під деревом нім. Далеко на заході, за тим берегом, під яким на тлі надвечірнього неба вирізнялись великі чорні силуети щогл парусників, сідало сонце.

В цю мить до Комоли тихенько підійшов Умеш.

— Матінко,— промовив він,— ти давно вже не жувала бетелю. Коли ми йшли з дому дядечка, я взяв трохи з собою.

З цими словами хлопчик простяг їй кілька листків бетелю, загорнутих у папір.

Комола тільки тепер помітила, що надворі вже вечір, і квапливо підвелася.

— Матінко, пан Чокроборті прислав по тебе екіпаж,— промовив Умеш.

Перед тим як їхати, Комола увійшла в бунгало, щоб ще раз оглянути кімнати. Ось велика вітальня. Тут поставили на англійський лад камін, щоб грітися в холодний сезон. На камінній дошці горіла гасова лампа. Туди ж Комола поклала й бетель. Вона ще раз окинула поглядом кімнату. Раптом їй в очі впало її ім'я, написане рукою Ромеша на папері, у який був загорнутий бетель.

— Де ти взяв цей папір? — спитала вона Умеша.

— Він валявся в кутку, у кімнаті пана. Я підняв його, коли замітав там.

Комола простягла руку, взяла папірець, і почала читати. Це був той лист, якого Ромеш написав колись Хемноліні. З неуважності він якось упустив його, лист загубився і Ромеш зовсім забув про нього. Комола прочитала все, до останнього слова.

— Матінко, що ж ти стоїш і мовчиш? Уже скоро ніч,— промовив Умеш.

Комола не вимовила ні звуку.

Умеш подивився на неї й злякався.

— Матінко, ти чуєш мене? Ходімо додому, уже справжня ніч.

За хвилину до кімнати увійшов слуга дядька і сказав, що екіпаж уже давно чекає на них. Час їхати.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

— Ти себе сьогодні погано почуваєш, сестро? — запитала Шойлоджа.— Голова болить?

— Ні,— відповіла Комола.— А чому не видно дядечка?

— У школі зараз канікули, і мама послала його до Аллахабада навідати старшу сестру. Вона вже кілька днів нездужає.

— А коли він повернеться?

— Можливо, за тиждень. Ти дуже втомилася за ці дні у бунгало і погано виглядаєш. Повечеряй сьогодні раніше й лягай спати.

Якби Комола наважилася розповісти усе Шойлоджі, їй стало б трохи легше. Але в неї не вистачало на це відваги. «Той, кого я так довго вважала своїм чоловіком, насправді не чоловік мені»,— цього вона не могла сказати Шойлоджі.

Увійшовши до спальні, дівчина замкнула двері й при світлі лампи ще раз перечитала лист Ромеша. Ні адреси, ні імені на ньому не було, але було цілком зрозуміло, що лист адресований жінці, з якою Ромеш хотів одружитися, але через Комолу змушений був з нею порвати. Ромеш відкрито писав, що любить тільки її, любить усім серцем, що Комола звалилася на його голову, як грім з ясного неба, і що лише з жалості до нещасної дівчини він змушений навіки відмовитись від свого кохання.

Комола перебрала в пам'яті всю історію їхніх відносин з Ромешем, починаючи з першої зустрічі на річній мілині й кінчаючи приїздом до Гаджіпура,— і нарешті все зрозуміла.

Ромеш ніколи не вважав її своєю дружиною і взагалі не знав, що з нею робити, а Комола була цілком впевнена, що він — її чоловік, і збиралася прожити з ним ціле життя. Тепер, коли вона думала про це, її мучив пекучий сором. Вона ладна була запастися у землю, коли на пам'ять їй спливали деякі картини їх спільного життя. Цей сором впав на неї незмивною плямою, і тепер від нього не було ніякого рятунку.

Комола ривком розчинила двері і, хитаючись, вийшла в сад. Надворі була темна зимова ніч, чорне небо дихало холодом. Повітря було прозоре, чисте, яскраво палахкотіли зорі.

Попереду чітко вирізнялись обриси темного гаю молодих мангових дерев.

Комола ніяк не могла зібратися з думками. Вона знесилено опустилася на холодну траву й сиділа так, наче задерев'яніла.

Очі її були сухі, з них не покотилася жодна сльозинка.

Важко сказати, як довго просиділа вона так. Раптом різкий холод пронизав її до самого серця, і вона аж затремтіла.

Пізно вночі, коли тонкий серп місяця прорізав край темного неба над пальміровим[1] гаєм, Комола тихо підвелася й замкнулася у спальні.

Вранці, прокинувшись, Комола побачила, що біля її ліжка стоїть Шойлоджа. Подумавши, що вже пізно, засоромлена дівчина похапцем підвелася й сіла на ліжку.

— Ні, ні, сестро, не вставай, поспи ще трохи. Ти, певно, погано себе почуваєш? Лице якесь бліде-бліде, і під очима темні кола. Щось трапилося, сестро? Скажи, не крийся передо мною.— І Шойлоджа сіла поруч з Комолою, обняла її за шию.

Комола раптом схлипнула і зайшлася слізьми. Уткнувшись обличчям в плече Шойлоджі, вона голосно розридалася. Шойла, нічого не промовивши, міцно пригорнула її до себе.

За мить Комола вирвалася з її обіймів, витерла очі й мляво посміхнулася.

— Ні, ні не треба посміхатися! — вигукнула Шойлоджа.— Багато бачила я дівчат, Комоло, але таку потайну, як ти, бачу вперше. Ти гадаєш, що від мене щось затаїш? Ні, мене не обдуриш. Хочеш, я скажу, в чому річ? Ромеш-бабу, відтоді як поїхав до Аллахабада, не прислав тобі жодного листа, от ти й розсердилася, гордовите дівчисько! Але ти зрозумій, він поїхав туди у справах й вернеться не пізніше як за два дні. Соромся! Але знаєш, сестро, ось я даю тобі стільки різних порад, а коли б таке трапилося зі мною, я б мучилася точнісінько, як ти. Жінкам доводиться лити немало таких даремних сліз. Ось висохнуть очі, ти усміхнешся, і на серці уже наче й полегшало,— сказала Шойлоджа й пригорнула до грудей Комолу.— Зараз ти думаєш, що ніколи не простиш цього Ромешеві-бабу? Правда ж? Ану, скажи,— запитала вона.

— Так, так, правда,— відповіла Комола.

Шойлоджа поплескала її по щоці.

---

[1] Пальміра — пальма, що росте в тропічній Азії.

— От бачиш. Я ж усе знаю.

Цього ж ранку, після розмови з Комолою, Шойлоджа послала листа батькові в Аллахабад.

«Комола дуже хвилюється,— писала вона,— що не одержує від Ромеша-бабу листів. Вона ж, бідолашечка, в чужій стороні, а Ромеш-бабу залишає її саму, все кудись їздить, ще й листів не пише. Подумай сам, як їй боляче. Невже він ще не влаштував своїх справ у Аллахабаді? Може, вони і забирають в нього багато часу, але ж хіба не можна знайти вільну хвилинку, щоб написати хоч кілька слів?»

Зустрівши Ромеша, Чокроборті прочитав йому декілька фраз із листа дочки, де говорилося про нього, й добре вичитав йому.

Комола дуже подобалася Ромешу, але захоплення дівчиною тільки збільшувало його нерішучість. Через цю нерішучість він і зволікав з поверненням у Гаджіпур, а тут ще дядько прочитав йому листа Шойлоджі!

З листа Ромеш зрозумів, що Комола дуже нудьгує за ним і не пише про це тільки через свою соромливість.

І Ромеш нарешті відкинув усі вагання. Адже тепер йшлося не лише про його щастя чи нещастя, а й про щастя Комоли — вона ж його кохає. Там, на безлюдному острівці, всевишній не просто привів їх одне до одного, але й злив воєдино їхні серця. Подумавши про це, Ромеш, не бажаючи більше гаяти ні хвилини, сів писати Комолі листа:

«Моя кохана, моя єдина! — писав він.— Не подумай, що я називаю тебе так просто тому, що дотримуюсь існуючої епістолярної манери звертання. Якби я не кохав тебе єдину в цілому світі, то ніколи б не назвав тебе так. Якщо у тебе коли-небудь виникали щодо мене якісь сумніви, якщо я коли-небудь завдав хоч трохи болю твоєму ніжному серденьку, то тепер, коли я щиро називаю тебе своєю єдиною, своєю коханою, ти повинна забути про всі свої жалі, відкинути усі сумніви. Що можу сказати тобі більше? Адже словами «моя кохана» сказано все. Досі багато моїх вчинків, безумовно, завдавали тобі болю. Ти в душі осуджуєш мене, я винен і не буду виправдуватись, але скажу тільки те, що тепер ти для мене найулюбленіша

в цілому світі, дорожчого від тебе в мене нема нікого. Якщо й після цих слів ти не простиш мені моєї провини, не зможеш забути горя, якого я тобі завдав, між нами все буде скінчено.

Отже, Комоло, називаючи тебе своєю коханою, я відкидаю геть наше затьмарене сумнівами минуле й відкриваю першу сторінку нашого нового, сповненого любові й щастя життя. Благаю тебе тільки про одне — вір, що тепер ти моя єдина, моя кохана. Якщо твоє серце відгукнеться на ці слова — ти більше не сумніватимешся в мені, не станеш ні про що мене розпитувати. Не можу насмілитись запитати тебе, чи любиш ти мене. І не питатиму. Але я впевнений в тому, що настане час, коли твоє серце без слів скаже «так» моєму серцю. Це підказує мені моє кохання до тебе. Невже ти знехтуєш моїм почуттям? Я добре розумію, що мій лист здасться тобі трохи дивним. Він скидається на лист з роману, якщо хочеш, можеш порвати його. В листі не можна вилити всього, чим сповнене моє серце, адже розмову ведуть двоє, а коли пише тільки хтось один, він не може висловити усього, що хоче, йому важко знайти потрібні слова. От коли ми порозуміємось між собою і наші серця відкриються назустріч одне одному, тоді я зможу писати тобі справжні листи. Адже вітер тільки тоді вільно гуляє по кімнаті, коли відчинені усі двері. Комоло, кохана, коли нарешті ти відкриєш для мене своє серце?

Усе, про що я тут пишу, прийде з часом, поступово — квапливість може тільки все зіпсувати. Я приїду другого ранку після того, як ти одержиш цей лист. Прошу тебе: зустрінь мене в нашому домі. Ми так довго не мали свого житла. Я більше не хочу чекати. Цього разу я повернуся у власний дім і хочу, щоб володарка мого серця зустріла мене як господиня цього дому. І ця мить буде нашим другим «щасливим поглядом». А чи пам'ятаєш ти перший — в ту місячну ніч, на березі річки, серед безлюдних пісків? Там не було ні даху, ні стін, ні батька, ні матері, ні братів, ні родичів, ні знайомих — ми були самі, просто неба, далеко від дому. Здавалося, це сон, міраж. Тому я так чекаю другого справжнього «щасливого погляду» тихого, ясного світанку в реальному домі. На все життя зостанешся ти в моєму серці такою, якою ти стоятимеш

прохолодного ранку на дверях нашого бунгало з ніжною посмішкою на устах.

З яким нетерпінням чекаю я тієї миті! Кохана моя, я, мов гість, стою біля дверей, що ведуть до твого серця,— тож не проганяй мене!

Покірно чекаю твоєї прихильності. *Ромеш*».

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Щоб трохи розважити засмучену Комолу, Шойлоджа запитала її:

— Ти сьогодні не підеш до вашого бунгало?

— Ні, в цьому нема потреби.

— Ти вже все там закінчила?

— Так, сестро, закінчила.

За кілька хвилин Шойлоджа знову підійшла до Комоли й спитала:

— Якщо я тобі щось дам, що ти мені подаруєш, сестро?

— У мене ж нічого нема, діді [1].

— Зовсім нічого немає?

— Зовсім нічого.

Шойлоджа поплескала дівчину по щоці.

— Он воно як! Мабуть, усе що ти мала, віддала одній людині? А що ти скажеш на це? — З цими словами Шойлоджа вийняла загорнутий у край сарі лист.

Комола аж зблідла, побачивши на конверті почерк Ромеша, і відвернулася.

— Послухай, Комоло,— промовила Шойлоджа,— досить уже показувати свою гордість, годі. Я ж бачу, що тобі кортить якнайскорше прочитати листа. Але поки не посміхнешся — я не віддам його тобі, нізащо не віддам! Подивлюся, скільки ти зможеш витримати.

В цю мить з криком «Тітонько! Тітонько!» на порозі з'явилася Умі, тягнучи на мотузочку коробку з-під мила. Комола схопила її на руки і, цілуючи раз за разом, понесла в спальню. Умі, яку так зненацька розлучили з її візочком, голосно заплакала. Але Комола й не думала відпускати її. Увійшовши до кімнати, вона почала забавляти дівчину, щось весело примовляючи й палко її цілуючи.

---

[1] Діді — звертання до старшої сестри.

— Здаюся, твоя узяла,— мовила Шойла, увійшовши до Комоли.— А я б не змогла так довго чекати! Ну і дівчина! На, візьми, сестро, навіщо мені ні за що ні про що накликати на свою голову прокльони.

Шойла кинула лист на постіль і, взявши з рук Комоли Умі, вийшла.

Взявши листа, Комола довго крутила його в різні боки й нарешті розпечатала. Перебігла очима перші рядки і, вся почервонівши від сорому, шпурнула лист геть. Подолавши в собі приступ огиди, яку в ній викликав початок листа, Комола знову підняла його й дочитала до кінця. Чи все вона зрозуміла, чи ні, не знаю, але їй здалося, що вона тримає в руках щось дуже нечисте. І Комола знову кинула лист геть. Адже це був заклик створити сім'ю з тим, хто не був її чоловіком! Ромеш знав це давно і тепер так образив її. Після приїзду в Гаджіпур серце Комоли трохи прихилилося до нього, але хіба це сталося тому, що він — Ромеш, а не тому, що він — її чоловік? Він, видно, цього не розуміє, тому й написав їй цього любовного листа, жаліючи її, сироту. Але як йому довести, що він глибоко помилився? І за віщо їй такий сором, така ганьба? Хіба вона хоч раз у житті заподіяла кому-небудь якесь зло? Тепер будинок Ромеша здавався їй якоюсь огидною потворою, яка хоче зжерти її. Де ж шукати рятунку? Ще два дні тому їй навіть не снилося, що Ромеш викликатиме в неї такий жах!

У цей час до дверей підійшов Умеш і тихо кахикнув. Не дочекавшись ніякої відповіді, він тихенько гукнув:

— Матінко!

Комола підійшла до дверей. Умеш, почухавши потилицю, промовив:

— Сьогодні в домі Сідху-бабу весілля. Він віддає заміж дочку, запросив з Калькутти артистів.

— От і добре, Умеш. Іди подивися.

— Принести тобі завтра вранці квітів, матінко?

— Ні, ні, квітів не треба.

Умеш уже повернувся, щоб іти, але Комола раптом покликала його:

— Умеш, ти йдеш подивитись на артистів, на ось, візьми п'ять рупій.

Умеш здивувався. Він ніяк не міг второпати, навіщо йому ті п'ять рупій.

— Матінко, ти, мабуть, хочеш, щоб я купив для тебе що-небудь у місті? — запитав він.

— Ні, ні! Мені нічого не треба. Гроші я даю тобі, згодяться.

Зніяковілий Умеш знову рушив до дверей, але Комола ще раз покликала його.

— Умеш,— сказала вона,— невже ти підеш на виставу у такій одежі? Що скажуть люди?

Умеш і на гадці не мав, що люди покладають на його вбрання великі надії й обговорюватимуть недоліки його одежі. Тому його анітрохи не турбувало те, що на ньому не було сорочки, та й дхоті [1] аж ніяк не можна було назвати чистим. Слова Комоли викликали в нього легку посмішку.

Комола витягла двоє сарі й простягла їх Умешу.

— На, візьми й надінь.

Побачивши широкі, гарні сарі, Умеш страшенно зрадів і в пориві вдячності впав Комолі до ніг. Потім, наморщивши обличчя й даремно силкуючись стримати щасливу посмішку, вийшов. Комола витерла сльози й застигла біля вікна.

До кімнати увійшла Шойлоджа.

— Сестричко моя, квіточко, ти не покажеш мені листа? — запитала вона. У неї від Комоли не було ніколи ніяких таємниць, тому вона сьогодні по праву чекала від подруги такої ж відвертості.

— Он він, діді, читай, якщо хочеш.— І Комола показала на лист, що лежав на підлозі.

«Ото вперта, й досі гнівається»,— подумала здивована Шойлоджа і, піднявши з підлоги листа, прочитала його. В листі багато говорилося про кохання, і все-таки він був якийсь дивний. Хіба чоловік пише своїй жінці такі листи? Ні, тут щось не те!

— Твій чоловік, напевне, пише романи, сестро? — запитала вона Комолу.

Почувши слово «чоловік», Комола аж здригнулася.

— Не знаю,— відповіла дівчина.

— Сьогодні ти підеш до свого бунгало?

Комола кивнула головою.

---

[1] Дхоті — чоловічий одяг — кусок тканини, що обмотується навколо стегон.

— Я б хотіла побути там з тобою до вечора, але, знаєш, сьогодні до нас прийде дружина Норсінга-бабу. З тобою, мабуть, піде мати.

— Ні, ні! — схвильовано промовила Комола.— Що вона там робитиме? Адже є слуги.

— І ще твій любимчик Умеш,— сміючись, додала Шойла.— Так що тобі нема чого боятися.

Тим часом Умі знайшла десь олівець і виводила ним скрізь різні закарлючки, голосно примовляючи щось при цьому своєю незрозумілою для дорослих мовою, мабуть, уявляючи собі, що вона пише й читає. Шойла відірвала її від цих вправ, і дівчинка пронизливо заверещала. Тоді Комола сказала їй:

— Ходімо зі мною, я дам тобі щось дуже гарне.

Вона понесла дівчинку до другої кімнати і, посадивши на ліжку, почала цілувати її й голубити. Коли ж Умі стала вимагати обіцяний подарунок, Комола відкрила шкатулку й вийняла звідти пару золотих браслетів. Одержавши такі незвичайні іграшки, Умі страшенно зраділа і, тільки-но Комола наділа їх їй на руки, дівчинка склала ручки, гордо простягла їх уперед і пішла показувати свої блискучі прикраси матері. Здивована Шойлоджа відразу ж одібрала браслети, щоб віддати їх Комолі.

— Яка дивна ця Комола! — промовила вона сама до себе.— Навіщо вона дає дитині такі речі?

Від такої несправедливості Умі почала репетувати. У цей час увійшла Комола.

— Ці браслети, діді, я подарувала Умі.

— Ти, мабуть, збожеволіла! — здивовано відповіла Шойла.

— Діді, зроби таку ласку, не віддавай мені їх. Зроби з них намисто для Умі.

— Далебі, я ще не бачила такої марнотратниці, як ти.— І вона обняла Комолу.

— Я йду від вас, діді,— промовила Комола.— Я була тут така щаслива, як ніколи в житті.— З її очей закапали сльози.

— Ти так дивно говориш,— зауважила Шойлоджа, теж ладна ось-ось розплакатися,— наче йдеш звідси хто-зна-куди. Тобі було у нас не дуже добре. Тепер усі труднощі позаду, ти сама господарюватимеш у своєму домі, і якщо ми коли-небудь зайдемо до тебе, думатимеш: «І коли вже минеться ця напасть. Набридли!»

Коли Комола, прощаючись, склала долоні й вклонилася Шойлоджі, та сказала:

— Я зайду до вас завтра після обіду.

Комола у відповідь не вимовила ні слова.

Прийшовши до бунгало, вона застала там Умеша.

— Умеш? Ти ж хотів піти на виставу!

— Так, але я знав, що ти повернешся сюди, от я й...

— Тобі нема чого за це хвилюватися! Йди спокійно на весілля, тут же залишається Бішон. Іди, а то запізнишся.

— На виставу я вже все одно запізнився.

— Ну то й що? На весіллі й крім вистави є багато чого цікавого. Іди подивися там на все досхочу.

Просити Умеша багато не треба було. Він уже зібрався йти, як Комола раптом гукнула його:

— Послухай, Умеш, коли прийде дядечко, ти...

Але як докінчити фразу, Комола не знала. Умеш стояв, розкривши рота. Подумавши трохи, Комола продовжувала:

— Пам'ятай, дядечко тебе любить. Коли тобі буде щонебудь потрібне, піди до нього, передай від мене низенький поклін і попроси, що хочеш,— він ні в чому не відмовить. Тільки не забудь передати йому мій поклін. Зрозумів?

Зовсім не розуміючи, що означає ця порада, Умеш відповів:

— Матінко, зроблю, як велиш.— І пішов.

— Пані, ти куди? — запитав її опівдні Бішон.

— На Ганг, купатися.

— Піти й мені з тобою?

— Не треба, стережи дім.

Сказавши це, вона, невідомо за що, дала йому рупію й пішла в напрямі до Гангу.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Якось пополудні Оннода-бабу, бажаючи випити з Хемноліні чаю, піднявся до неї нагору. Увійшов до вітальні, але дівчини там не було. Не знайшов він її і в спальні. Запитавши слугу, довідався, що Хемноліні з дому нікуди не виходила. Стривожений, Оннода-бабу вийшов на покрівлю.

Навколо, скільки сягало око, згасаючі промені зимового сонця освітлювали найрізноманітніші дахи міських бу-

динків. Кружляв, де йому забагнеться, передвечірній легкий вітрець. Хемноліні мовчки сиділа у затінку під вежкою.

Вона навіть не чула, як ззаду до неї підійшов Оннода-бабу. І тільки коли він сів поряд й поклав їй на плече руку, Хемноліні здригнулася й вся зашарілась. Але перш ніж вона встигла підхопитися, Оннода-бабу сів коло неї. Помовчавши якусь хвилину, він тяжко зітхнув і промовив:

— Якби зараз була жива твоя мати, Хем! Бо що з мене за порадник...

Ці ніжні слова батька одразу ж немов розбудили Хемноліні від сну. Вона глянула на Онноду-бабу. Скільки любові, співчуття й болю прочитала вона на його обличчі! Як змінилося воно за ці кілька днів! Адже старий сам один сприйняв на себе шалений порив бурі, що промчала над Хемноліні. Щохвилини заспокоює він її зранене серце. Бачачи, що всі його намагання утішити Хем марні, він згадав про її матір і тяжко зітхнув, подумавши, яка безпомічна його любов. Усе це раптом відкрилося перед Хемноліні, наче вихоплене з темряви яскравим спалахом блискавки. Докори сумління вмить заглушили її особисте горе, світ, який був перестав існувати для неї, тепер знову набув реальної форми. Їй раптом стало нестерпно соромно за свою поведінку, і вона силоміць одігнала від себе спомини, які сповнювали ущерть її серце, примусила себе думати про зовсім інше.

— Як зараз твоє здоров'я, тату? — запитала вона.

Здоров'я! Оннода-бабу зовсім забув про нього останнім часом.

— Моє здоров'я! — вигукнув він.— Зі мною все гаразд, рідненька. От у тебе такий вигляд, що я починаю за тебе непокоїтись. Ми, старі люди, якщо вже дотягли до таких років, витримаємо й далі,— нічого з нами не станеться, а от вам, теперішній молоді, такі удари долі бувають не під силу.— І Оннода-бабу ніжно погладив дочку по спині.

— Скажи, тату,— запитала Хемноліні,— скільки мені було років, коли померла мама?

— Тобі було тоді три роки, і ти вже непогано говорила. Я добре пам'ятаю, як ти спитала мене: «Де мама?» Я відповів тобі: «Мама пішла до свого тата». Її батько помер ще до того, як ти народилася, тому ти його зовсім не знала. Почувши таку відповідь, ти нічого не зрозуміла й

сумно дивилася на мене. А потім схопила за руку й потягла до спустілої спальні матері. Ти вірила, що там, у порожній кімнаті, я знайду її для тебе. Ти знала, що твій батько — сильний, і навіть гадки не мала, що в життєвих справах твій сильний батько зовсім безпорадний і недосвідчений, як мала дитина. І сьогодні, згадуючи про це, я думаю, які ми всі безпорадні. Всевишній вклав у батьківське серце любов, але зовсім забув вкласти в нього силу.— Оннода-бабу опустив руку на голову Хемноліні. Дівчина взяла ласкаву тремтячу батькову руку й почала ніжно гладити її.

— Я дуже погано пам'ятаю маму,— промовила вона.— Пам'ятаю тільки, що опівдні вона звичайно любила читати в постелі книжку. Це мені не подобалося, і я намагалася вихопити книжку в неї з рук.

І знову батько з дочкою почали згадувати минуле: яка була мати, що вона робила, як вони тоді жили. І так, розмовляючи, вони навіть не помітили, що сонце вже сіло і небо набрало урочистого, мідно-червоного відтінку. Навкруги вирувало життя Калькутти, звідусіль долинали шум і гамір, а тут, у центрі міста, в куточку на покрівлі будиночка, сиділи під тьмяніючим вечірнім небом старий чоловік і молода дівчина, душі яких єднала окроплена сльозами ніжності вічно жива любов дочки й батька.

У цей час на сходах почулися кроки Джогендро. Тиха розмова відразу обірвалась, і обоє враз підхопилися з місць.

— Резиденція Хем, як бачу, сьогодні тут, на даху! — промовив Джогендро, підходячи до них і окидаючи їх пильним поглядом.

Джогендро був обурений. І вдень і вночі вдома траур, хоч бери та тікай світ за очі. До того ж, у колі друзів його не раз заганяли на слизьке питаннями, чому не відбулося весілля Хемноліні, і тому він тепер нікуди не ходив.

— Поведінка Хемноліні стає просто-таки нестерпною,— промовив він.— Так завжди буває з дівчатами, які надміру захоплюються англійськими романами. Хем думає: «Мене покинув Ромеш, значить, моє серце повинно бути розбите!» От вона й шматує тепер своє серце. Адже не всім дівчатам, що читають романи, випадає в житті така щаслива нагода: самій зазнати безнадійного кохання!

Щоб захистити дочку від жорстокого глузування Джогендро, Оннода-бабу поспішно сказав:

— Це мені захотілося побалакати з Хем.— Так, наче він сам покликав її на покрівлю.

— Хіба не можна поговорити за чайним столом? — не вгамовувався Джогендро.— Ти, тату, потураєш їй у всьому. Якщо так буде й далі, я не витримаю й поїду геть.

— Тату,— стурбовано промовила Хемноліні,— ти ще й досі не пив чаю?

— Чай же не поетичне натхнення, що само спускається з вечірнього неба в променях призахідного сонця,— ущипливо зауважив Джогендро.— Якщо сидіти у кутку на покрівлі, то чашки самі чаєм не наповняються,— невже й це потребує пояснень?

— Я вирішив не пити сьогодні чаю! — квапливо промовив Оннода-бабу, щоб захистити Хемноліні.

— Чому, тату? Чи, може, ви обоє захотіли стати святими? Що ж тоді мені робити? Я ж не можу живитися самим повітрям!

— Ні, святість тут ні до чого,— відповів Оннода-бабу.— Я погано спав минулої ночі, тому й вирішив сьогодні не пити чаю.

Насправді ж під час розмови з Хемноліні Оннода-бабу не раз згадував про чай, і в нього аж у роті пересихало, коли він уявляв собі чашку, наповнену по самі вінця, але раптом встати й піти він не міг. Після стількох днів Хемноліні нарешті розмовляла з ним досить відверто. Він і не пам'ятає, щоб дочка коли-небудь говорила з ним так серйозно, щиросердо, як сьогодні отут, на даху їхнього будиночка.

Якщо зараз перервати цю розмову, то потім її вже не продовжиш: тільки ледь ворухнешся,— і вона втече, як полохлива лань. Тому Оннода-бабу знову й знову відганяв від себе нестримне бажання випити хоча б чашку чаю.

Хемноліні не вірила, що батько вирішив лікуватися від безсоння, відмовляючись від чаю.

— Ходімо, тату, пити чай,— сказала вона.

Оннода-бабу в ту ж мить забув про свій страх перед безсонням і швиденько зійшов униз.

Тільки-но він ступив до кімнати, як відразу побачив там Оккоя. Серце його тривожно закалатало: «Хем начебто почала вже трохи заспокоюватися,— подумав він,— а тут принесло цього Оккоя; вона побачить його й знову засмутиться». Але тепер уже пізно було що-небудь робити, бо

слідом за ним до кімнати увійшла Хемноліні. Окхой, як тільки вгледів її, відразу ж схопився з стільця.

— Джоген,— сказав він,— я піду.

— Чому так швидко, Окхой-бабу? — зупинила його Хемноліні.— Хіба у вас є якісь справи? Випийте з нами чашку чаю.

Усі в кімнаті були дуже здивовані таким запрошенням Хемноліні. Окхой знову сів на своє місце й сказав:

— Без вас я випив уже дві чашки, але якщо вже ви так гостинно мене припрошуєте, я з задоволенням вип'ю ще.

— Ну, вас ніколи не доводилось припрошувати, коли йшлося про чай,— засміялася Хемноліні.

— Що правда, то правда. Я ніколи не відмовляюсь від чогось хорошого, якщо нема на це серйозних причин. Такою вже вдачею наділив мене всевишній.

— Бажаю тобі, щоб ніщо хороше, пам'ятаючи про ці твої слова, теж ніколи не відверталося від тебе без серйозних причин.

Нарешті за чайним столом у Онноди-бабу знову зав'язалася легка, невимушена розмова. Звичайно Хемноліні сміялася тихо, але сьогодні її сміх дзвенів так, що іноді заглушав голоси усіх інших.

— Ти бачиш, тату, який Окхой-бабу невдячний? — жартома промовила вона до Онноди-бабу.— Стільки днів уже обходиться без твоїх пілюль, а почуває себе чудово. Якби він мав хоч трохи поваги до тебе, то в нього хоч голова розболілася б.

— А це якраз і є доказ того, що пілюлі нічого не варті,— посміхнувся Джогендро.

Оннода-бабу радісно розсміявся. Те, що за столом знову почали жартувати над його пілюлями, він вважав за ознаку повернення миру й спокою в родину, і наче важкий камінь зсунувся з його серця.

— Бач які! — зауважив він.— Хочете викликати в людини зневіру. Серед прихильників моїх пілюль лише один Окхой, але ви й його хочете відібрати в мене.

— Не бійтеся, Оннода-бабу,— зауважив Окхой,— так легко ви мене не позбудетесь.

— Як і фальшивої монети,— засміявся Джоген.— Захочеш її позбутися — почнеш розмінювати і потрапиш у поліцію.

Ця жартівлива розмова за столом розігнала похмурий настрій, що останнім часом запанував був у домі Оннода-бабу.

Весела компанія ще довго б сиділа сьогодні за столом, коли б не Хемноліні, яка встала й сказала, що їй час робити зачіску. Окхой теж згадав про якусь спішну справу й швидко пішов.

— Тату,— промовив тоді Джогендро,— не зволікай далі. Скористайся нагодою, готуйся до весілля Хемноліні.

Здивований Оннода-бабу мовчки подивився на сина.

— Знаєш,— провадив далі Джогендро,— поміж людей ходить багато пліток про те, чому не відбулося весілля Хем і Ромеша, то довго ще я буду сваритися через це з людьми? Коли б можна було розказати все, як воно було насправді, тоді не треба було б і сваритися. Але через Хем я не можу й словом про це прохопитися — от і доводиться мало не битися з людьми. Цими днями довелося зчепитися з Окхілом,— я почув, що він верзе усякі нісенітниці. А якщо ми віддамо Хем заміж, усі замовкнуть, і мені не треба буде день і ніч, засукавши рукава, воювати з усім світом. Послухай мене, не гай часу.

— За кого ж її віддати, Джоген?

— У нас є тільки одна людина, бо після всього того, що сталося, після усіх пліток і поголосок знайти хорошого жениха просто неможливо. Лишається тільки бідолаха Окхой. Він ніколи не відмовить: скажеш ковтати пілюлі — ковтатиме, скажеш, щоб женився,— ожениться!

— Ти з глузду з'їхав, Джоген! Хіба наша Хем згодиться вийти за Окхоя?

— Полиш це на мене; я швидко доб'юся її згоди.

— Ні, ні, Джоген! — схвильовано вигукнув Оннода-бабу.— Ти зовсім не знаєш Хем. Залякуванням та приневолюванням нічого від неї не доб'єшся. Дай їй спокій ще на кілька днів. Вона, бідолашна, стільки пережила. А з весіллям можна почекати. Ще є час.

— Та я й не збираюся її силувати. Справу цю можна облагодити дуже легко, треба тільки бути обережним, запевняю вас; усе буде гаразд. Ви що, гадаєте, що я й розмовляти спокійно не вмію?

Джогендро був людиною досить-таки нетерплячою. Того ж дня увечері, тільки-но Хемноліні зачесалася й вийшла з своєї кімнати, він покликав її.

— Хем, я хочу тобі щось сказати!

У Хемноліні стиснулося серце. Вона неохоче, повільно пішла за ним до кімнати.

— Хем,— почав Джогендро,— ти не помітила, що здоров'я батька дуже погіршало?

Хемноліні змінилася на обличчі, але не промовила й слова.

— Я хочу сказати тобі, що коли ми не вживемо потрібних заходів, він серйозно захворіє.

Хемноліні зрозуміла, що Джогендро вважає її винною в тому, що батько занепав здоров'ям. Вона низько схилила голову і, зажурена, почала перебирати край сарі.

— Що було, те вже минуло,— казав далі Джогендро.— І скільки б ми тобі не дорікали, нам від цього легше не стане. Тепер, якщо ти хочеш дати повний спокій батьковому серцю, не задумуючись, вирви з корінням і викинь геть саму згадку про цю історію.— Джогендро замовк і подивився на Хемноліні, чекаючи, що вона відповість на його слова.

— Даю слово,— почервонівши, промовила Хемноліні,— що ніколи не завдам батькові болю, згадавши про це.

— Ти-то, звичайно, ні, я знаю, але ось іншим рота не затулиш.

— Що я можу зробити?

— Є лише один засіб покласти край усім пліткам, що повзуть з усіх боків.

Хемноліні зрозуміла, на що натякає Джогендро, і квапливо сказала:

— Правда, було б добре поїхати з батьком на деякий час на захід? Коли через три-чотири місяці ми повернемося, люди втихомиряться і про все вже забудуть.

— Це не вихід, бо поки батько цілком не впевниться у тому, що ти більше не страждаєш, його серце обкипатиме кров'ю, і його нічим не можна буде заспокоїти.

На очах у Хемноліні заблищали сльози. Швидко змахнувши їх, вона спитала:

— То скажи ж нарешті, що я повинна робити?

— Я знаю, що тобі нелегко це слухати, але якщо ти хочеш, щоб усе було гаразд, ти повинна якнайшвидше вийти заміж.

Хемноліні так і завмерла. Але Джогендро вже не міг зупинитися.

— Хем! — вигукнув він.— Ви, дівчата, любите з мухи робити слона. В інших теж трапляються неприємності з ве-

сіллям, але зрештою все проходить, усе забувається. Бо якби люди вдома розігрували історії, взяті з романів, жити стало б просто неможливо. Тобі нема чого вдавати з себе героїню якогось сентиментального роману: мовляв, я на все життя вже залишусь самотньою, сидітиму на покрівлі й споглядатиму небо, а пам'ять про цього обманника я навіки збережу в моєму серці. А нам хоч крізь землю западайся від такого сорому. Ти краще кінчай цю ганебну комедію й виходь заміж за достойну людину.

Хемноліні добре розуміла, якою принизливою повинна здаватися людям ця комедія, тому глузування Джогендро, мов гострим ножем, ранили її душу.

— Дада,— промовила вона,— я ж не кажу, що стану пустельницею і ніколи не вийду заміж.

— А якщо не кажеш цього, то виходь. Звичайно, коли ти заявиш, що нікого, крім царя небесного, самого бога Індри, покохати не можеш, тобі нічого іншого не зостанеться, як стати пустельницею. Ти вже цілком доросла й повинна знати, що на світі рідко зустрічається те, що подобається, тому треба брати речі такими, якими вони є. Ось у цьому, на мою думку, й полягає справжнє благородство.

— Навіщо ти глузуєш з мене, дада? — промовила Хемноліні; слова брата вразили її в самісіньке серце.— Хіба я казала тобі що-небудь про кохання?

— Ти, звичайно, нічого такого не говорила; але я бачу, що відкрито виказуєш свою ворожість, причому цілком безпідставну й незаслужену, до одного з твоїх щирих друзів. І все-таки ти повинна визнати, що серед твоїх знайомих є одна людина, яка завжди щиро віддана тобі незалежно від того, чи тебе спіткало лихо, чи всміхнулось щастя, чи тебе поважають, а чи зневажають. За це я його дуже поважаю. І коли ти хочеш мати чоловіка, котрий ради твого щастя без вагання віддасть своє життя, то шукати його не доведеться, а коли ти хочеш й далі вдавати з себе нещасну героїню з роману, то...

Хемноліні нарешті увірвався терпець, і вона раптом підвелася:

— Ти не маєш права говорити мені таке. Що б не звелів мені батько, якого б не знайшов для мене чоловіка — я скорюся його волі. От коли я не послухаюсь його, тоді ти можеш просторікувати про сентиментальні романи.

— Хем, сестро, не гнівайся,— одразу полагіднішав Джогендро.— Ти ж знаєш, що коли я схвильований, то

кажу все, що тільки спаде на думку. Але ми ж з тобою разом росли, я знаю, яка ти сором'язлива і як любиш батька.

Сказавши це, Джогендро пішов до Оннoди-бабу. Оннoда-бабу сидів у цей час в себе в кімнаті; його гризла думка, що Джоген мучить Хемноліні, нав'язуючи їй свою волю. Він уже хотів був піти й перепинити розмову сестри з братом, але в цю мить до нього увійшов Джогендро. Оннoда-бабу так і вп'явся очима в його обличчя.

— Тату, Хем згодна вийти заміж,— сказав Джогендро.— Ти, може, думаєш, що я змусив її погодитися? Ні, зовсім ні. Тепер, досить лише одного твого слова, і вона погодиться одружитися з Окхоєм.

— І я повинен сказати їй про це?

— Гадаю, що так, вона ж сама не прийде і не скаже: «Я віддаюся за Окхоя». Ну гаразд, якщо ти не хочеш сказати їй це сам, тоді дозволь мені,— я передам їй твою волю!

— Ні, ні! — злякано вигукнув Оннoда-бабу.— Усе, що треба, я скажу їй сам. Але навіщо так поспішати? Як на мене, то я ще почекав би кілька днів.

— Ні, тату. Якщо ми будемо чекати, то можуть виникнути різні непередбачені перешкоди. Зволікати далі не можна.

Ніхто у домі не міг устояти перед настирливістю Джогендро: за що він тільки не візьметься — не відступиться, поки не доможеться свого. Оннoда-бабу в душі побоювався його і, щоб припинити цю розмову, відповів:

— Добре, я скажу.

— Зараз для цього дуже слушна нагода, тату. Хемноліні сидить і чекає твого рішення. Найкраще буде, якщо ти зараз же підеш до неї й скажеш їй усе.

Оннoда-бабу замислився.

— Тут нема чого довго думати,— наполягав Джогендро.— Іди скоріше до Хем.

— Добре, Джоген,— сказав нарешті Оннoда-бабу.— Я піду до неї сам. Ти залишайся тут.

— Гаразд, тату, я посиджу тут.

Увійшовши тихо до вітальні, Оннoда-бабу почув, як у темряві хтось злякано схопився з кушетки. Тремтячий від сліз голос промовив:

— Загасло світло, тату. Я піду скажу слузі, щоб засвітив лампу.

Оннoда-бабу зрозумів, чому погасло світло, і сказав:

— Не треба, донечко, навіщо нам лампа?

Він навпомацки підійшов до Хемноліні й сів поруч неї.

— Ти зовсім не дбаєш про своє здоров'я, тату,— промовила вона.

— На це є своя причина, донечко. Я почуваю себе дуже добре, тому ні про що й не дбаю. Ти б краще подбала про себе, Хем.

— Що це ви всі кажете мені одне й те саме! — вигукнула болісно Хемноліні.— Це дуже жорстоко, тату! Я така, як і всі люди. Ну скажіть, звідки ви взяли, що я нехтую своїм здоров'ям? Коли ви гадаєте, що мені треба лікуватися, то скажіть про це відверто. Хіба я, тату, не послухалася тебе хоч один-єдиний раз?

В її голосі бриніли сльози.

— Ніколи, рідненька, ніколи,— промовив схвильований і приголомшений Оннода-бабу.— Мені й не треба було тобі нічого наказувати: ти ж моя рідненька донечка, ти знаєш усе, що в мене на душі, завжди розуміла всі мої бажання й корилась мені. І якщо всевишній почує, як я благословляю тебе від усього серця, він зробить тебе щасливою на все життя.

— Тату, ти не хочеш, щоб я назавжди зосталася з тобою? — спитала Хем.

— Хто тобі таке сказав? Чому б це я не хотів?

— Я можу бути з тобою, аж поки брат не приведе сюди своєї дружини. Бо коли мене не буде, хто ж доглядатиме тебе?

— Доглядатиме? Мене? Не кажи так, донечко. Залишити вас коло себе, щоб ви піклувались про мене? Ні, я цього не вартий.

— Тату,— урвала його Хем,— у кімнаті дуже темно, я принесу світло.— Вона пішла в сусідню кімнату й принесла звідти лампу.

— Через усі ці неприємності я давно вже не читаю тобі вечорами газет. Хочеш, сьогодні почитаю? — промовила вона.

— Добре,— мовив Оннода-бабу, підводячись.— Посидь тут трохи без мене, я зараз повернуся.

Оннода-бабу пішов до Джогендро; він хотів сказати йому, що сьогодні він не зміг поговорити з Хемноліні і відклав розмову на наступний раз. Але коли Джогендро спитав: «Ну що, тату? Сказав про одруження?» — у Онноди-бабу вихопилися слова:

— Так, сказав.

Він боявся, що Джогендро сам піде до Хемноліні й знову розхвилює її.

— Вона, звичайно, погодилася?

— Так, начебто погодилася.

— Тоді я піду й скажу Окхою.

— Ні, ні! — схвильовано вигукнув Оннода-бабу.— Окхою зараз не треба нічого казати. Розумієш, Джоген, якщо діяти похапцем, то можна всю справу зіпсувати. Зараз нікому не треба нічого казати. Ми, напевне, поїдемо спочатку на захід, а коли повернемося, все як слід влаштуємо.

Джогендро нічого не відповів і мовчки вийшов. Перекинувши через плече чадор, він попростував до Окхоя. Окхой у цей час студіював англійську книжку з бухгалтерії. Джогендро вихопив її у нього з рук і відкинув набік.

— Усе це потім,— сказав він,— а тепер призначай день весілля.

— Що ти кажеш! — вигукнув Окхой.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Другого ранку, вставши і вдягнувшись, Хемноліні вийшла з своєї кімнати і побачила, що Оннода-бабу мовчки сидить у спальні у шезлонгу, присунутому до вікна. Речей в його кімнаті було небагато: ліжко, у кутку — невелика шафа, на одній стіні зовсім вицвіла, вставлена в рамку фотографія покійної дружини, на другій — зроблений її руками, розшитий шерстю килимок. У шафі й тепер усі речі лежали так, як вона їх колись поклала.

Хемноліні зупинилась у батька за спиною й почала ніжно перебирати пальцями його волосся, наче шукаючи сивих волосин.

— Тату,— промовила вона,— ходімо вип'ємо сьогодні трохи раніше чаю, а потім підемо до тебе в кімнату, і я слухатиму твої розповіді про минуле. Якби ти знав, які милі вони моєму серцю.

Але Оннода-бабу останнім часом навчився безпомилково читати думки Хемноліні і тепер відразу ж зрозумів, чому сьогодні вона так квапить його йти пити чай: скоро мав прийти Окхой; щоб не зустрітися з ним, Хемноліні хотіла якнайскоріше напитися чаю й сховатися у батьковій

кімнаті. Від думки, що його донька не знаходить тепер спокою, як та загнана лань, серце Онноди-бабу боляче стиснулось.

Зійшовши вниз, він дізнався, що слуга ще не приготував чаю, і страшенно розгнівався на нього. Даремно слуга намагався пояснити, що чай сьогодні попросили раніше ніж завжди,— Оннода-бабу вважав, що всі слуги останнім часом дуже розледачіли і, щоб їх будити вранці, треба найняти спеціальну людину.

Проте слуга подав чай дуже скоро. Звичайно Оннода-бабу пив чай поволі, не поспішаючи, смакуючи кожний ковток і розмовляючи при цьому з Хемноліні. Але сьогодні, всупереч своїй звичці, він похапцем випив свою чашку й уже хотів був підвестися з-за столу.

— Хіба ти, тату, кудись поспішаєш? — спитала трохи здивована Хемноліні.

— Ні, ні, нікуди я не поспішаю. Просто коли в холодний день випити одним духом гарячого чаю, то спочатку добре спітнієш, а потім відчуваєш у тілі приємну легкість.

Але перш ніж Оннода-бабу встиг зігрітися, до кімнати ввійшов Джогендро, а слідом за ним і Окхой. Сьогодні Окхой був по святковому одягнений. У правій руці він тримав викладену сріблом паличку, у лівій — якусь книгу, загорнуту в коричневий папір; на грудях у нього блищав ланцюжок від годинника. Сьогодні він не сів, як завжди, на своє місце за столом, а присунув крісло ближче до Хемноліні.

— Ваш годинник сьогодні поспішає,— посміхаючись, зауважив він.

Хемноліні нічого йому не відповіла й навіть не глянула в його бік.

— Хем,— промовив Оннода-бабу.— Ходімо, дочко, нагору. Треба винести на сонце мій теплий одяг.

— Почекай, тату, сонце нікуди не втече,— зупинив батька Джогендро.— І, взагалі, чого ти квапишся піти звідси? Хем, налий-но Окхою чашку чаю, та й мені теж, тільки спочатку почастуй гостя.

— Бачите, яка самопожертва, чистісінько тобі сер Філіпп Сідней [1],— засміявся Окхой.

Хемноліні не звернула уваги на його слова й мовчки на-

---

[1] Сідней, Філіпп (1554—1586) — англійський поет, загинув, борючись за незалежність Нідерландів.

лила дві чашки чаю: одну з них подала Джогендро, а другу різко посунула до Окхоя і подивилася на батька.

— Скоро стане жарко, нам важко буде виносити одяг,— промовив він.— Краще ходімо зараз, Хем.

— Сьогодні взагалі не треба просушувати речі! — різко сказав Джогендро.— Прийшов Окхой і...

— Всі ви любите тільки силувати! — скипів раптом Оннода-бабу.— Хіба вас турбує те, що ви мучите, шматуєте серце іншої людини? Вам до всього байдуже, тільки б добитися свого! Я довго мовчав, терпів, але тепер досить! Хем, дочко, з завтрашнього дня ми обоє питимемо чай нагорі у мене в кімнаті.

Оннода-бабу хотів був разом з Хемноліні вийти з їдальні, але дівчина промовила цілком спокійним голосом:

— Посидь ще трохи, тату. Ти ще не напився досхочу чаю. Окхой-бабу, чи можна мені спитати, що це у вас за таємнича річ, загорнута в папір?

— Чому ж тільки спитати? Ви можете навіть відкрити цю таємницю,— відповів Окхой і простяг їй пакет.

Хемноліні розгорнула папір і побачила оправлений у сап'ян томик Теннісона. Вона здригнулася й зблідла. Точнісінько таку книгу, в такій самій оправі їй подарували вже раніше, і ця книга й зараз, дбайливо захована, лежала у шухляді стола в її спальні.

— Таємниця розкрита ще не до кінця,— посміхнувшись, промовив Джогендро й відкрив першу чисту сторінку. На ній було написано: «Шановній Хемноліні на знак поваги від Окхоя».

Книга вислизнула з рук дівчини і впала на підлогу, але Хемноліні навіть не глянула на неї й промовила до батька:

— Ходімо, тату.

Оннода-бабу й Хемноліні вийшли з кімнати. Очі Джогендро гнівно блиснули.

— У мене більше немає сил зоставатися тут,— сказав він.— Поїду геть звідси і буду де-небудь учителювати.

— Даремно ти, друже, сердишся,— зауважив Окхой.— Я одразу ж подумав, що ти помилився. Ти весь час подавав мені надію, і я десь у глибині душі й сам почав вірити в це, але запевняю тебе: Хемноліні ніколи не буде прихильною до мене. Отже, покиньмо цю надію. Зараз найголовніше — зробити так, щоб вона забула Ромеша.

— Легко тобі казати «забула», але, як я маю це зробити, ти знаєш?

— Хіба, крім мене, вже й женихів нема на світі? Звичайно, я добре знаю, що якби ти був на місці своєї сестри, то моїм родичам не довелося б довго рахувати дні, коли вже я нарешті перестану називатися холостяком. Ну, та що б там не було, я бажаю тобі знайти хорошого жениха, такого, щоб, коли Хем дивитиметься на нього, у неї не виникало бажання бігти нагору й виносити на сонце одяг.

— Жениха ж на загад не зробиш.

— Навіщо так швидко втрачати надію? Я можу допомогти підшукати жениха. Але не треба поспішати, інакше можна все зіпсувати. По-перше, не треба лякати хлопця й дівчину розмовами про весілля. Нехай вони спочатку ближче познайомляться одне з одним, а вже потім можеш і день весілля призначати.

— Твоя пропозиція просто чудова, але ж хто цей жених?

— Ти його вже бачив. Це лікар Нолінакх.

— Нолінакх? — вигукнув Джогендро.

— Чого ти дивуєшся? Невже тебе турбує те, що про нього ходять якісь плітки? Невже ти випустиш з рук такого жениха?

— Як же я можу його випустити з рук, коли він іще не жених? Ну, а хіба Нолінакх погодиться одружитися?

— Я ж не сказав тобі, що він сьогодні ж дасть свою на це згоду. Але з часом, чому б і ні? Джоген, послухай-но, що я тобі скажу. Завтра Нолінакх читає лекцію. Піди з Хемноліні послухати його. Він дуже красномовний, а таким людям неважко підкорити жіноче серце. Які ж нерозумні ці жінки! Вони не розуміють, що значно краще, коли чоловік слухає, ніж коли він промовляє.

— Але я хочу знати все про Нолінакха. Розкажи-но мені про нього,— промовив Джогендро.

— Перш за все, я хочу попередити тебе, Джоген, щоб ти не надавав великого значення маленькій плямі, яку ти, може, знайдеш у його історії. Ледь помітна пляма робить інколи ще недавно недоступну для тебе річ доступною. І я вважаю, що це навіть краще,— промовив Окхой і розповів Джогендро історію Нолінакха.

Батько Нолінакха, Раджболлобх, був дрібним заміндаром [1] в окрузі Фарідпур. У тридцять років він вступив у

---

[1] Заміндар — поміщик, землевласник.

«Брахмо Самадж». Але його дружина нізащо не хотіла приймати цю релігію і весь час дуже ретельно обстоювала свою незалежність від чоловіка у виконанні релігійних ритуалів. Не треба й казати, що батькові Нолінакха це не дуже подобалось. Нолінакх, уже дорослий юнак, став видатною особою в «Брахмо Самадж» завдяки своєму красномовству і релігійному запалу. Лікар Нолінакх багато їздив по країні, і його знали майже у всій Бенгалії як людину бездоганної поведінки, знавця своєї справи і великого добродійника.

Раптом у сім'ї сталося таке, чого ніхто не сподівався. Раджболлобх на схилі віку наче з глузду з'їхав — вирішив одружитися з удовою. Ніхто не міг відмовити його. «Моя теперішня жінка не може вважатися моєю жінкою, оскільки вона сповідує іншу релігію. З мого боку було б дуже нерозумно не одружитися з тією, з котрою у нас однакові віра, погляди і звички і яка мені до душі»,— казав Раджболлобх і, незважаючи на людський осуд, одружився з удовою за індуїстським звичаєм. Коли після цього мати Нолінакха зібралася покинути дім чоловіка і виїхати до Бенареса, Нолінакх сказав матері, що залишить лікарську практику в Рангпурі й поїде разом з нею.

— Синочку мій дорогий,— плачучи, відповіла йому мати,— ми люди різних поглядів, у нас з тобою різна віра. Навіщо тобі через мене завдавати собі зайвих турбот?

— Між нами ніколи не буде незгоди, мамо,— сказав Нолінакх, твердо вирішивши зробити щасливою матір, яку покинув і так зневажав батько.

І він поїхав з нею до Бенареса.

Одного разу мати спитала його:

— Синочку, що ж ти не приводиш у дім молодої дружини?

— Навіщо, мамо? Мені й так добре,— збентежено відповів юнак.

І мати тоді зрозуміла, що син багато чим пожертвував заради неї, але одружитися з дівчиною не його віри він не наважується.

— Синочку мій дорогий,— сумно сказала вона,— я зовсім не хочу, щоб ти став через мене аскетом. Одружуйся з тою, моя дитино, хто тобі буде до вподоби, я тобі не перешкоджатиму.

Нолінакх кілька днів роздумував над материними словами і нарешті сказав їй:

— Я приведу таку дружину, якій ти будеш рада. Вона буде покірливою і завжди виконуватиме твою волю. Знай, що я ніколи не приведу в дім такої дівчини, яка могла б завдати тобі страждань або не сподобатись тобі.

Після цієї розмови Нолінакх вирушив до Бенгалії шукати собі наречену. Далі розказують по-різному. Дехто каже, що Нолінакх приїхав до одного села і одружився там з якоюсь сиротою, але вона померла відразу ж після весілля. Інші не вірять цьому. Щодо Оккоя, то він був впевнений у тому, що Нолінакх утік звідти в останню хвилину перед весіллям.

Та як би там не було, а Оккой вважав, що зараз, безперечно, якби Нолінакх уподобав собі якусь дівчину і схотів оженитися, мати його з радістю дала б на те свою згоду.

І де ще Нолінакх знайде таку дівчину, як Хемноліні? У неї така лагідна вдача, і якщо вона виявлятиме належну повагу до своєї майбутньої свекрухи, то й та, в свою чергу, ніколи не чинитиме їй прикростей. У цьому можна не сумніватися. Нолінакх уже через два дні після того, як познайомиться з Хем, зрозуміє усе це. Тому Оккой вважає, що їх обов'язково треба познайомити.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ

Тільки-но Оккой пішов, як Джогендро відразу ж піднявся нагору. Оннода-бабу сидів біля Хемноліні у вітальні й щось їй розказував. Побачивши сина, Оннода-бабу трохи зніяковів. Сьогодні за чаєм він, завжди такий спокійний, раптом втратив самовладання, і тепер йому було соромно. Тому він зараз дуже ласкаво звернувся до сина:

— Заходь, Джогендро, заходь, сідай!

— Що це ви, тату, останнім часом зовсім нікуди не виходите з дому? — озвався той.— Що хорошого ви бачите в тому, що цілими днями сидите вдвох у кімнаті?

— Та ми з Хемноліні вже давно ніде не буваємо, бо досить їй куди-небудь піти, як у неї одразу ж починає боліти голова.

— Хіба я в цьому винна, тату? — промовила Хем.— Адже ви самі не хочете мене нікуди брати.

Хемноліні, всупереч самій собі, з усіх сил намагалася довести, що вона не піддалася своєму горю і не збирається

замикатися у чотирьох стінах. Усе, що робиться на світі, її дуже цікавить.

— Завтра, тату, буде лекція,— провадив далі Джогендро.— Може, ти підеш на неї з Хем?

Оннода-бабу знав, що Хемноліні не любить ходити на багатолюдні зібрання і почуває себе на них якось невпевнено. Тому він нічого не відповів, а лише запитливо глянув на Хем.

— Лекція? — раптом вигукнула Хемноліні, удаючи, ніби її дуже зацікавила ця новина.— А хто читатиме її?

— Лікар Нолінакх,— відповів Джогендро.

— Нолінакх? — перепитав Оннода-бабу.

— Він чудовий промовець,— казав далі Джогендро.— До того ж, слухаючи історію його життя, можна тільки дивуватися. Яка самопожертва, яка тверда воля! Людину, схожу на нього, не часто зустрінеш!

А ще дві години тому Джогендро сам не знав про Нолінакха майже нічого.

— От і добре, тату,— сказала Хем з таким виглядом, наче все це її дуже зацікавило.— Підемо послухаємо його лекцію.

Оннода-бабу не повірив, що Хемноліні справді дуже захопила ідея послухати лікаря Нолінакха, але все-таки був задоволений. Він міркував, що коли Хем, хоч і не дуже охоче, а все-таки буватиме серед людей, вона напевне скоріше заспокоїться; він був упевнений, що спілкування з людьми — найкращі ліки від усіх душевних хвороб.

— Ну добре, Джогендро,— сказав він синові,— ми підемо на цю лекцію. Але ти спочатку розкажи нам усе, що знаєш про цього Нолінакха. Люди багато дечого розповідають про нього.

Джогендро почав з того, що добре вилаяв усіх тих, хто багато плеще язиком, а насправді нічого не знає.

— Ті, що хизуються своєю релігійністю, гадають, що народилися на світ тільки для того, щоб обвинувачувати та зводити наклепи на всіх інших. На світі не знайдеш мерзенніших брехунів, ніж ті, хто спекулює релігією,— говорив Джогендро, розпалюючись дедалі більше.

— Так, так,— підтакував Оннода-бабу, щоб трохи охолодити запал Джогендро.— Коли людина тільки те й робить, що осуджує інших, у неї розум стає обмеженим, характер — недовірливим, а серце черствіє.

— Тату! — вигукнув Джогендро.— Невже ти маєш на увазі мене? Але ж в мені дуже мало благочестя, я можу й нагримати, й похвалити, а коли треба, то й стусанів надавати.

— Ти що, з глузду з'їхав, Джоген? — схвильовано вигукнув Оннода-бабу.— Хіба ж я тебе мав на увазі? Хіба я не знаю тебе?

Тоді Джогендро почав розказувати все, що знав про Нолінакха, вихваляючи його на всі лади.

— Заради щастя матері Нолінакх пожертвував багато чим і оселився в Бенаресі, і після цього люди почали розпускати про нього злісні чутки. Але я саме за це й поважаю Нолінакха. А якої ти думки про це, Хем?

— Я цілком згодна з тобою.

— Я так і думав,— промовив Джогендро.— Я впевнений у тому, що заради щастя батька і Хем піде на будь-яку жертву.

Оннода-бабу ласкаво посміхнувся і ніжно, з любов'ю подивився на Хемноліні. Вона зашарілася й опустила голову.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ

Оннода-бабу й Хемноліні ще завидна повернулися додому після лекції.

— Сьогодні я дістав велику насолоду,— промовив Оннода-бабу, сівши пити чай. Більше він не вимовив ні слова. В голові у нього снувався цілий рій думок; він ще був під враженням лекції.

Нолінакх, який виступив сьогодні з промовою, був дуже молодий і вродливий. Його гарне обличчя ще не втратило юнацької свіжості і, разом з тим, хлопець здавався живим втіленням глибокої мудрості.

Темою його виступу були «втрати». Він говорив про те, що коли людина нічого не втратила в своєму житті — вона нічим і не володіла. Ми не володіємо по-справжньому тим, що легко нам дається. Справжнім скарбом для нас стає тільки те, що дістається нам дорогою ціною великих жертв і горя. Людина, яка втратила своє багатство, вважається нещасною, але ж в самій утраті вже закладена можливість придбати щось більше. Коли ми, втративши що-небудь, можемо схилити голову й, склавши руки, покірливо сказа-

ти: «Я ні на що не нарікаю, це дар — дар мого самозречення, мого смутку, моїх сліз»,— тоді незначне й мізерне стане великим, швидкоплинне — вічним, а звичайна річ — кумиром, який ми навіки зберігатимемо в скарбниці у храмі нашого серця.

Промова Нолінакха до глибини душі схвилювала Хемноліні. Дівчина нерухомо сиділа на покрівлі під зоряним небом. Сьогодні їй здавалося, що душа її повна по вінця, а небо і весь широкий світ набули якогось нового, незвичайного змісту.

Повертаючись з лекції, Джогендро сказав Окхою:

— Ну й гарного ж ти знайшов жениха, Окхой! Це якийсь аскет! Я і половини не зрозумів з того, що він молов.

— Яка хвороба, такі й ліки прописують,— відповів Окхой.— Хемноліні не може забути Ромеша, і якщо хто примусить її зробити це, так тільки аскет, а вже ніяк не такі люди, як ми з тобою. Хіба ти не помітив виразу обличчя Хем, коли вона слухала лекцію?

— Звичайно, помітив. Лекція їй, безперечно, сподобалася. Але це ще не означає, що вона вже згодна вийти за нього заміж.

— Ти гадаєш, що їй сподобалася б ця лекція, якби її прочитав котрийсь із нас? Ти хіба не знаєш, Джогендро, що жінкам дуже подобаються аскети? Ще Калідаса [1] описав у поемі, як Ума заради одного аскета сама стала пустельницею. Можеш мені повірити: якого б жениха ти не показав Хем, вона обов'язково порівнюватиме його в душі з Ромешем, а таке порівняння навряд чи хто витримає. А Нолінакх — не такий, як усі інші: їй і на думку не спаде порівнювати когось з ним. Якщо ти приведеш до неї якого-небудь юнака, вона одразу ж зрозуміє твій намір і повстане проти нього усім серцем. Якщо ж тобі якось пощастить привести до вас Нолінакха, ніякої підозри у неї не виникне. А тоді вже від простої поваги до обміну гірляндами — зовсім недалеко, і сміливо можна буде сподіватися на успіх.

— Знаєш, хитрощі мені ніколи не вдаються,— зауважив Джогендро.— Для мене набагато легше сказати усе

---

[1] Калідаса (V ст. н. е.) — найвидатніший древньоіндійський поет і драматург.

на прямоту. Але що не кажи, а жених цей щось мені не подобається!

— Слухай, Джоген, сама твоя наполегливість тут нічого не дасть. Де це ти таке бачив, щоб усе було зовсім так, як ти цього хочеш? Але, як би там не було, я не знаю, як іще можна примусити Хемноліні забути Ромеша. Про те, що ти зможеш добитися чогось силою,— навіть і не мрій. От коли зробиш усе так, як я тобі зараз раджу,— може, щось і вийде.

— Відверто кажучи, я ніяк не можу зрозуміти, що за людина цей Нолінакх, а я побоююсь мати справу з людьми такого гатунку,— промовив Джогендро.— Боюся, щоб ми з ним не вскочили в іще більшу халепу.

— Ну, брате,— урвав його Окхой,— тоді ви самі були у всьому винні, а тепер стали полохливі, як зайці. Щодо Ромеша ви з самого початку були сліпими: від вас тільки й можна було чути, який він незрівнянний, який далекий від усякого обману; знає шастри[1] мало не краще за самого Шанкарачар'я, а в літературі — сама Сарасваті в подобі мужчини дев'ятнадцятого століття! Мені Ромеш не сподобався з першої ж зустрічі. Таких «ідеальних» людей я бачив у своєму житті немало. Але хіба я міг сказати хоч слово проти нього. Ви вважали, що така нездібна і недостойна довіри людина, як я, може тільки заздрити великим людям, а на більше я не здатний. Та як би там не було, але потім ви зрозуміли, що великих людей краще шанувати на відстані, а віддавати за такого рідну сестру — досить-таки небезпечно. На закінчення я тобі скажу ось що: клин найкраще вибивати іншим клином. І якщо це єдиний засіб, то тут нема чого перебирати!

— Слухай, Окхой, ти хоч тисячу разів повторюй, що розкусив Ромеша перший з нас, я тобі все одно не повірю. Ти просто ревнував і тому не міг терпіти Ромеша, а твоя надзвичайна прозорливість тут ні до чого. Ну, та годі про це, зараз давай домовимось ось про що: там, де треба вдаватися до хитрощів — дій сам, бо з мене ніякої користі не буде. А взагалі мені цей Нолінакх зовсім не подобається.

Коли Джогендро і Окхой увійшли до їдальні Оннодибабу, вони помітили, як Хемноліні вибігла звідти через інші двері. Окхой здогадався, що вона побачила їх у вікно,

---

[1] Шастри — філософські та інші трактати з різних галузей знань.

коли вони підходили до будиночка. Усміхнувшись, він підсів до Оннoди-бабу і, наливаючи собі в чашку чаю, промовив:

— Усе, що говорив Нолінакх, ішло від щирого серця, тому слова його так западають кожному в душу.

— Здібна людина,— зауважив Оннода-бабу.

— Та ні, не тільки здібна! — вигукнув Оккой.— Благочестивішої й справедливішої людини, ніж він, мені не доводилось зустрічати!

Джогендро, хоч і був учасником змови, не стримався і раптом вигукнув:

— Не кажи ти мені про справедливість і благочестя! Спаси нас боже від святенників!

А ще вчора він вихваляв справедливість і благочестя Нолінакха на всі лади й лаяв, називав наклепниками тих, хто хоч що-небудь говорив проти нього!

— Джогендро, як тобі не соромно говорити таке! Я, може, інколи і помиляюся, але все-таки вірю в те, що той, хто здається нам благородним зовні, є таким і в душі, і я ніколи не стану сумніватися у благородстві людини тільки для того, щоб підтримати авторитет свого обмеженого розуму,— сказав Оннода-бабу.— Нолінакх-бабу не повторював чужих думок. Висновки, які він зробив на основі власного досвіду, збагатили мене. Якщо людина брехлива, звідки вона знатиме, що таке слова правди? Адже правда — як золото, її не можна зробити штучним способом. Мені особисто хотілося б висловити Нолінакху-бабу своє захоплення й подяку!

— Я побоююся лише за його здоров'я,— зауважив Оккой.

— Хіба він захворів? стурбовано запитав Оннода-бабу.

— Та ні, справа тут не в хворобі, а в тому, як він живе. Адже дні й ночі в нього минають у молитвах і вивченні шастр; він зовсім не шанує свого здоров'я.

— Це дуже погано,— промовив Оннода-бабу.— Ми не маємо права руйнувати своє тіло,— не нами воно створено. От якби я познайомився з ним, він би одразу поздоровішав. Адже для того, щоб зберегти своє здоров'я, треба дотримуватися кількох простих правил: по-перше...

— Тату! — не витримав Джогендро.— Навіщо ти сушиш собі цим голову? Та коли я побачив сьогодні Нолінакха-бабу, то подумав, що благочестя дуже корисна для

здоров'я річ. Чи не спробувати й мені це на собі? Може, якраз щось вийде!

— Ні, Джогендро, те, що каже Окхой, цілком можливе. Скільки визначних людей гине у нашій країні зовсім молодими. Нехтуючи своїм здоров'ям, вони завдають шкоди країні. Цього не можна допускати. А щодо Нолінакха-бабу, то ти помиляєшся. Він добра, чесна людина, і ми повинні подбати, щоб з ним не сталося нічого лихого.

— Я приведу його до вас,— сказав Окхой.— Буде добре, якщо ви йому все це поясните. Я пам'ятаю, під час іспитів ви давали мені настойку з якогось кореня, вона дуже зміцнює сили. Для людини розумової праці більш радикальних ліків і не придумаєш. Якщо ви і Нолінакху-бабу...

— О боже, Окхой! — вигукнув Джогендро, схоплюючись з крісла.— Від твоїх розмов і мертвий збожеволіє. Це вже занадто.— І вийшов з кімнати.

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ

Раніше, коли Оннода-бабу ні на що не хворів, він тільки те й робив, що випробовував на собі різні ліки — і народні, і патентовані, а тепер ніякі пілюлі його не цікавили. Останнім часом він погано себе почував, але нікому про це нічого не казав і навіть намагався приховати свою хворобу.

Сьогодні він несподівано заснув у кріслі. Зачувши на сходах шум кроків, Хемноліні зняла з колін вишивання й пішла до дверей сказати братові, щоб він не дуже грюкав, але раптом побачила, що Джоген не сам: з ним прийшов Нолінакх-бабу. Вона вже хотіла була сховатися у другій кімнаті, але Джогендро гукнув до неї:

— Хем, прийшов Нолінакх-бабу! Я хочу познайомити тебе з ним.

Хем лишилась. Нолінакх підійшов до неї і, не підводячи очей, вклонився.

— Хем! — гукнув Оннода-бабу, який уже прокинувся.

Дівчина підійшла до нього і тихенько промовила:

— Прийшов Нолінакх-бабу.

Як тільки Джогендро з Нолінакхом переступили поріг, схвильований Оннода-бабу пішов їм назустріч.

— Це велике щастя для мене,— промовив він,— що ви прийшли у мій дім. Хем, куди ж ти, дочко, тікаєш, посидь тут. Нолінакх-бабу, це моя донька Хем. Учора ми з нею

ходили на вашу лекцію, вона нам дуже сподобалась. Як ви казали: «Те, що дійсно належить нам, втратити неможливо. Втратити можна лише те, що насправді нам не належало». У цих словах глибокий зміст, правда, Хем? «Тільки тоді видно, що належить нам цілком, а що — ні, коли ця річ вислизає з наших рук». Нолінакх-бабу, у мене до вас є одне прохання. Ми були б вам дуже вдячні, якби ви інколи заходили до нас трохи поговорити. Ми звичайно майже нікуди не ходимо, і коли б ви не завітали до нас, то завжди застанете мене й мою доньку дома.

Нолінакх глянув на засоромлене обличчя Хемноліні й відповів:

— У своєму виступі я говорив про різні високі матерії, але прошу вас, не вважайте мене через це якоюсь незвичайною людиною. Просто студенти так просили мене виступити, а я зовсім не вмію відмовляти людям. Але тепер я сподіваюсь, що мене більше не проситимуть виступати: студенти сказали мені, що більша частина моєї лекції залишилася для них зовсім не зрозумілою. Джоген-бабу, адже ви теж були на моїй лекції, і не думайте, що я не помітив нетерплячих поглядів, які ви час від часу кидали на годинник.

— У тому, що я не все зрозумів,— відповів Джогендро,— винен мій обмежений розум. Тож нехай моя поведінка на вашій лекції вас не турбує.

— Усе зрозуміти, Джоген, дано не у всякому віці,— зауважив Оннода-бабу.

— І це зовсім не потрібно,— озвався Нолінакх.

— Одначе, Нолін-бабу, я хотів би вам дещо сказати. Господь посилає на землю таких, як ви, для того, щоб вони до останніх своїх днів виконували призначену їм місію, тому ви не маєте права нехтувати своїм здоров'ям. Той, хто посланий на землю обдаровувати, повинен завжди пам'ятати такі слова: «Якщо втратиш багатство, то разом з ним втратиш можливість і дарувати».

— Коли ми ближче познайомимося з вами,— відповів Нолінакх,— ви побачите, що я ніколи і нічим не нехтую. Я прийшов у цей світ страшенним злидарем, і тільки з великими труднощами, завдяки допомозі багатьох людей, загартувалися поступово моє тіло й мій розум. Я ніколи не дозволю собі нехтувати чимось. Те, що людина не може створити сама, вона не має права й руйнувати.

— Воістину так. Цю думку ви висловили і вчора.

— Ну, ви залишайтеся,— не витримав Джогендро,—а я піду, у мене є одна справа.

— Вибачте, Джоген-бабу. Запевняю вас, що я завжди стараюся нікому не заважати. Ходімо, мені з вами по дорозі.

— Ні, ні, ви зоставайтеся і не звертайте на мене уваги. Знаєте, я просто не можу довго всидіти на одному місці.

— Нехай Джоген іде сам, Нолінакх-бабу,— звернувся до гостя Оннода-бабу.— Такий вже він уродився непосидющий. Нолін-бабу,— спитав він лікаря, коли Джогендро вийшов,— де ви зараз живете?

Нолінакх розсміявся.

— Не знаю, що й відповісти на ваше запитання. У мене багато знайомих, кожний запрошує до себе, от я і мандрую від одного до іншого. Мені таке життя навіть подобається, але інколи все-таки треба побути самому. Тому Джоген-бабу і найняв для мене квартиру в сусідньому з вами будиночку. Це, здається, справді затишний провулок.

Оннода-бабу дуже зрадів, почувши цю новину, але якби він був трохи спостережливіший, то, напевне, помітив би, як від цих слів болісно скривилося обличчя Хемноліні. Адже у цьому будиночку недавно мешкав Ромеш.

Тим часом приготували чай, і всі зійшли униз, до їдальні.

— Хем, дочко,— промовив Оннода-бабу до Хемноліні,— налий Ноліну-бабу чашку чаю.

— Ні, Оннода-бабу, я не питиму чаю,— сказав гість.

— Та що ви, Нолін-бабу, випийте хоч одну чашку, а як не хочете чаю, то хоч з'їжте трохи солодкого.

— Вибачте, але я не можу.

— Ви ж лікар, і не мені вам казати, що випити трохи гарячої води у вигляді чаю через три-чотири години по обіді дуже корисно для травлення. А якщо ви до цього не звикли, то можна приготувати вам зовсім не міцний чай.

Нолінакх розгублено глянув на Хемноліні і з виразу її обличчя зрозумів, чим вона пояснює його вагання і як цим ображена.

Тоді, дивлячись на дівчину, він промовив:

— Ви зовсім не так мене зрозуміли. Не думайте, що я гидую пити за вашим столом. Ні, раніше я дуже любив чай; його аромат ще й зараз радує мою душу, і мені приємно дивитися, як ви п'єте цей напій. Але ви, мабуть, не знаєте, що моя мати дуже суворо дотримується усіх обрядів.

Крім мене, у неї нікого немає, і я не хочу робити того, чого не робить вона, тому й не п'ю чаю. Але я цілком поділяю ту насолоду, якої ви зазнаєте, п'ючи чай, і щиро дякую вам за вашу гостинність.

Спочатку Нолінакх трохи дратував Хемноліні. Їй здавалося, що він не розкриває себе перед ними і намагається сховатись за потоком слів. Вона не знала, що, знайомлячись з чужими людьми, Нолінакх-бабу страшенно ніяковів і тому частенько поводився трохи різко, хоч насправді він зовсім не був такий. І навіть тоді, коли він говорив від щирого серця, в його голосі звучали фальшиві нотки, які різали навіть його власний слух. Саме тому, коли Джогендро встав і зібрався йти, Нолінакх, відчуваючи докори сумління за свою поведінку, й собі хотів утекти.

Але тільки-но Хемноліні почула, як Нолінакх говорить про свою матір, вона стала дивитися на нього з повагою. Її серце сповнювалося ніжністю, коли вона бачила, як на саму лише згадку про матір обличчя Нолінакха освітлювалося сяйвом глибокої й чистої любові. Їй хотілося ще поговорити з Нолінакхом про його матір, але вона ніяковіла перед ним.

— О боже! — вигукнув Оннода-бабу.— Якби я був знав про це раніше, то ні за що в світі не вмовляв би вас випити чаю. Вибачте мені, прошу вас!

Нолінакх, посміхнувшись, відповів:

— Навіщо ж тільки тому, що я не п'ю чаю, позбавляти мене люб'язності, з якою ви мені його запропонували?

Коли Нолінакх пішов, Хемноліні піднялася з батьком нагору й почала читати йому статті з бенгальського журналу. Незабаром Оннода-бабу задрімав. Останнім часом він дуже підупав на силах, і з ним частенько траплялося таке.

РОЗДІЛ СОРОК ТРЕТІЙ

Минуло кілька днів, і знайомство Нолінакха з Оннодою-бабу й Хемноліні переросло в справжню дружбу. Спочатку Хемноліні вважала, що з такими людьми, як Нолінакх, можна говорити тільки на абстрактні теми; їй і на думку не спадало, що з ним можна розмовляти про звичайні речі, як з простим смертним. І все-таки під час веселої, жартівливої розмови, у Нолінакха бував такий вигляд, наче він думав про щось зовсім інше.

Одного разу, коли Оннода-бабу й Хемноліні розмовляли про щось з Нолінакхом, до кімнати увійшов стурбований Джогендро.

— Знаєш, тату,— випалив він,— в «Брахмо Самадж» нас уже почали називати учнями Нолінакха-бабу. Через це я сьогодні посварився з Порешем.

Оннода-бабу злегка посміхнувся.

— Я не бачу в цьому для нас нічого образливого,— озвався він.— От якби я приєднався до тих, де самі тільки гуру[1] й немає жодного учня, то це справді був би сором. Там, у тому гармидері, хоч і бажаєш чогось навчитися, все одно нічого не вийде, бо всі навперебій так і рвуться тебе повчати.

— Я цілком підтримую вас, Оннода-бабу,—мовив Нолінакх,— давайте створимо товариство учнів і будемо скрізь, де це тільки можливо, здобувати знання.

— Годі, годі,— нетерпляче урвав їх Джогендро.— Тут йдеться про цілком серйозні речі. Досить комусь породичатися з вами або стати вашим другом, Нолін-бабу, як його одразу ж починають називати вашим учнем. Від такого прізвиська жартами не відможешся. Облиште краще займатися такими речами.

— Що ви хочете цим сказати? — запитав Нолінакх.

— А ось що: люди кажуть про вас, що ви надміру захоплюєтеся вправами йогів, споглядаєте сонце на світанні; перед тим як сісти до столу, виконуєте безліч різних ритуалів. Одним словом, ви, як то кажуть, «випали з піхов».

Хемноліні стало соромно за грубу вихватку брата, і вона низько схилила голову.

Нолінакх усміхнувся й промовив:

— Звичайно, Джоген-бабу, бути серед людей «білою вороною», або, як у нас кажуть, «випасти з піхов», вважається пороком. Та уявімо собі зараз меч: хіба він весь захований у піхвах? У піхвах лежить тільки частина меча, і ця частина у всіх мечів однакова; лише ручка у всіх мечів різна і оздоблена залежно від бажання й уміння майстра. І хіба поза піхвами людського суспільства не повинно лишатися місця для того, щоб кожен міг проявити свої особливості, тільки йому одному притаманні властивості. Але мене дуже дивує, як можуть люди бачити і навіть обгово-

[1] Гуру — духовний наставник, учитель.

рювати ті ні для кого не шкідливі речі, котрі я роблю дома потай від усіх?

— Та хіба ви не знаєте, Нолін-бабу, що ті, хто взяв на свої плечі тягар відповідальності за вдосконалення світу, вважають своїм почесним обов'язком з'ясовувати те, що робиться в чужих будинках; якщо відомостей не вистачає, вони самі поповнюють їх. Інакше не було б ніякого прогресу. Крім того, Нолін-бабу, якщо ви робите щось таке, чого не роблять інші, то як ви не ховайтеся, а люди все одно дізнаються про це. На те ж, що роблять усі, ніхто не звертає ніякісінької уваги. Ось вам приклад: наша Хем побачила ваші вправи на покрівлі, і розказала про це батькові, хоч ніколи не збиралася перевиховувати вас.

Хемноліні почервоніла і, обурена словами брата, вже хотіла щось сказати, але Нолінакх промовив до неї:

— Вам зовсім нема чого соромитися. Хіба вас можна винуватити за те, що, вийшовши на покрівлю трохи погуляти, ви бачите, як я молюся? Не треба соромитися того, що у вас є очі, це не тільки ваш гріх.

— До того ж,— докинув Оннода-бабу,— Хемноліні й не думала критикувати вас, а, навпаки, сповнена до вас поваги, розпитувала мене про обряди, які ви виконували.

— Я цього зовсім не розумію! — сказав Джогендро.— Звичайне життя з його усталеними нормами поведінки зовсім не здається мені незручним, і я не думаю, що, виконуючи потай якісь ритуали, можна досягти чогось особливого,— навпаки, від цього людина втрачає свою душевну рівновагу і стає якоюсь обмеженою. Але хай вас не сердять мої слова — я зовсім звичайна людина і займаю на землі дуже скромне місце. Досягти тих, що опинилися там, угорі, в мене є лише одна можливість — кидати у них камінням. Таких, як я,— сила-силенна: тому, якщо ви піднеслися на нечувану висоту, то й вам доведеться стати мішенню.

— Але не забувайте, що камені бувають різні,— відповів Нолінакх,— одні лише злегка зачеплять, інші — залишають позначки. Коли хто-небудь каже, що якась людина робить дурниці, викидає різні коники, це нікого не зачіпає; але коли цю саму людину звинувачують у тому, що вона побожна, що хоче повчати інших і намагається зібрати навколо себе учнів — тут вже не відбудешся самими сміхом та жартами.

— Я знову прошу вас, Нолін-бабу, не гнівайтеся на мене. Робіть собі, що хочете, у себе на покрівлі, бо хто я

такий, щоб це вам заборонити. Я хочу тільки сказати; якби ви не порушували звичайних норм поведінки, люди одразу ж замовкли б. На мою думку краще робити, як роблять усі інші. Досить лише переступити певну межу — і зразу ж збереться юрба. І чи буде вона осипати вас лайкою, чи схилятися перед вами — це не міняє справи, бо що за радість бути в центрі уваги цієї юрби?

— Стривайте, Джоген-бабу! — засміявся Нолінакх.— Що ж ви, хочете силою стягнути мене з височини униз, на бруківку, до всіх, а самі чому ж тікаєте звідти?

— Ну, на сьогодні з мене досить,— вигукнув Джогендро.— Годі! Піду трохи погуляю.

Коли Джогендро вийшов, Хемноліні низько схилила голову й почала перебирати торочки скатерті. Уважно придивившись до неї, можна було помітити, що на її віях бринять сльози.

Розмовляючи щодня з Нолінакхом, дівчина відчула обмеженість свого духовного світу й запалилася бажанням іти шляхом, який обрав для себе Нолінакх. В годину глибоких переживань, коли вона не знаходила опори ні в своєму серці, ні в своїх близьких, Нолінакх відкрив перед нею новий світ. І вона всім серцем зажадала провадити аскетичне життя — суворо дотримуватися усіх звичаїв і обрядів. Їй здавалося, що тільки це — надійна опора для людського розуму й серця. До того ж, відомо, що горе не може існувати лише як душевний стан, воно намагається проявити себе в якому-небудь аскетичному подвигові. Але досі Хемноліні не могла цього зробити, бо вона боялася людського осуду. Своє горе вона ховала від чужих очей, носила глибоко в серці. А тепер, коли Хемноліні почала наслідувати систему Нолінакха, не вживала більше м'ясних страв і відмовилася від усякої розкоші, душа її заспокоїлася. Дівчина винесла з своєї спальні всі килими й циновки, що лежали на підлозі; вона залишила там тільки ліжко, яке завісила запоною. Щодня вона сама мила в кімнаті підлогу й клала на тацю трохи квітів. Після купання, надівши біле сарі, дівчина сідала просто на підлогу. Через широко розчинені двері й вікна до кімнати лилося сонячне проміння, і під впливом неба, вітру й світла вона відчувала глибоке умиротворення. Оннода-бабу не міг цілком приєднатися до Хемноліні, але серце його починало радісно битися, коли він бачив, яким спокоєм світиться її обличчя відтоді, як вона стала виконувати всі ці обряди. Тепер, коли приходив

Нолінакх, вони усі троє йшли в кімнату до Хемноліні й розмовляли там, посідавши на підлозі.

Джогендро одразу ж збунтувався проти усього цього.

— Що це ви робите? — роздратовано вигукував він.— Ви перетворили дім на якийсь храм. Такій людині, як я, тут немає де й ноги поставити.

Раніше такі глузування Джогендро страшенно обурили б Хемноліні; його слова й тепер часто дратували Оннодубабу, а Хемноліні й Нолінакх лише спокійно й ласкаво посміхалися. Тепер у дівчини була непохитна, надійна опора, і соромитися її вона вважала проявом слабкості. Хемноліні знала, що люди сміються з неї, вважають її поведінку дивною і зовсім безглуздою, але віра в Нолінакха та почуття глибокої поваги до нього переважали все інше, і її перестала бентежити людська думка.

Одного разу, коли після ранкового купання й молитов Хемноліні нерухомо сиділа у своїй кімнаті біля вікна, до неї раптом увійшли Оннода-бабу і Нолінакх. Хемноліні в ту ж мить стала навколішки, низько схиливши голову перед Нолінакхом, а потім перед батьком, взяла прах від їх ніг[1]. Нолінакх украй розгубився, але Оннода-бабу заспокійливо промовив:

— Не хвилюйтеся, Нолін-бабу. Хем лише виконала свій обов'язок.

Так рано Нолінакх не приходив до них ще ніколи, тому Хемноліні подивилася на нього з німим запитанням.

— Я одержав з Бенареса лист, моя мати тяжко занедужала,— промовив Нолінакх.— І я вирішив сьогодні ввечері їхати додому. Вдень мені треба впоратися з багатьма справами, тому я прийшов попрощатися з вами зараз.

— Захворіла ваша мати? Дай боже, щоб вона скоріше видужала,— сказав Оннода-бабу.— За час знайомства з вами ви так помогли нам, так підтримали нас духовно, що ми тепер ваші вічні боржники.

— Я щиро переконаний, що ви зробили для мене значно більше,— відповів Нолінакх.— Я відчував з вашого боку таку увагу й таке піклування, які тільки можна виявити до сусіда; а ваша віра й повага до мене дали мені можливість глибше осмислити ті серйозні й складні питання, над якими я не раз задумувався. Я спостерігав ваше життя, і мої роздуми й ритуали набрали для мене нового змісту. Я доб-

[1] Так в Індії виказують пошану старшим і шанованим людям.

ре зрозумів, як легко й швидко до людини приходить успіх при щирій допомозі й підтримці з боку її ближніх.

— Найдивовижніше тут те, що ми весь час відчували, що нам чогось не вистачає, але чого саме, не могли збагнути. І тільки тоді, коли познайомилися з вами, ми зрозуміли, що нам не вистачало саме вас. Ми такі домосіди, майже ні до кого не ходимо і не любимо багатолюдних зібрань. Я ще інколи виходжу куди-небудь, а витягнути з дому Хем дуже важко. Але в той день,— як це не дивно,— почувши від Джогена, що ви маєте виступати, ми, не вагаючись ні хвилини, пішли слухати вас. Такого з нами ще ніколи не бувало,— можете бути певні, Нолін-бабу! З усього цього можна зробити висновок, що ви нам були дуже, дуже потрібні, інакше такого не трапилося б. Нам судилося стати вашими боржниками.

— Я хочу, щоб і ви пам'ятали,— промовив Нолінакх,— що нікому, опріч вас, я не розказував історії свого життя. Найвище учення про щирість і полягає в можливості відкривати правду. Тільки завдяки вам я зміг задовольнити цю глибоку потребу висловитися. Тому ніколи не забувайте про те, що й ви були мені необхідні.

Хемноліні не вимовила жодного слова. Вона сиділа мовчки й дивилася на сонячне проміння, що лилося через відчинене вікно на підлогу кімнати. Коли Нолінакх почав прощатися з ними, дівчина сказала:

— Повідомте нас про здоров'я вашої матері.

Тільки-но Нолінакх устав, як Хемноліні знову схилилася перед ним у низькому поклоні.

РОЗДІЛ СОРОК ЧЕТВЕРТИЙ

Всі ці дні Оккой не показувався у домі Онноди-бабу. Але як тільки Нолінакх поїхав до Бенареса, Джогендро знову привів його пити чай. Оккой вирішив, що з того, як Хемноліні зустріне його, він легко дізнається, чи жива ще в її серці пам'ять про Ромеша. Сьогодні Хемноліні була дуже спокійна. Вираз її обличчя не змінився, коли вона побачила Оккоя.

— Чому це вас не було видно стільки днів? — привітно запитала дівчина.

— Хіба я гідний того, щоб мене бачили кожний день? — відповів Оккой.

— Ви вважаєте,— сміючись промовила Хемноліні,— що тільки визначні люди мають право ходити в гості? Та тоді багато кому з нас довелося б приректи себе на цілковиту самотність.

— Окхой гадав, що його буде нагороджено за таку скромність,— сказав Джогендро,— а Хем перевершила його, довівши, що скромність властива усім людям. Але в зв'язку з цим я теж хочу дещо сказати. Такі звичайні люди, як ми, мають ту велику перевагу, що з ними можна зустрічатися кожний день, а от з незвичайними краще бачитися лише зрідка, бо часті розмови з ними просто нестерпні. Ось тому вони й блукають по лісах, по горах та печерах, а якби вони завжди жили серед людей, то таким простакам, як я та Окхой, довелося б тікати в ліси та гори.

Глузливий натяк Джогендро уколов Хемноліні, але вона не сказала ні слова і, наливши три чашки чаю, поставила їх перед батьком, Окхоєм та Джогендро.

— А ти хіба не питимеш? — спитав її Джогендро.

Хемноліні знала, що зараз їй доведеться вислухати від брата грубощі, але все-таки відповіла з спокійною рішучістю:

— Ні, я більше не п'ю чаю, покинула.

— Овва, то ти тепер справжнісінький аскет! У чайному листі, мабуть, надто мало містичної сили. Яке нещастя! Хем, облиш усе це. Нічого з тобою не станеться, якщо ти вип'єш з нами чашку чаю. В нашій сім'ї ми не любимо ніяких суворих обмежень, і ця твоя безглузда вигадка нам зовсім не потрібна.

З цими словами Джогендро підвівся, сам налив ще одну чашку чаю і поставив її перед Хемноліні. Навіть не торкнувшись її, Хемноліні звернулася до Онноди-бабу:

— Що ж ти, тату, тільки п'єш чай? Чом нічого не їси?

У Онноди-бабу тремтіли руки і голос, коли він відповів:

— По правді кажучи, дочко, за цим столом я волів би сьогодні взагалі нічого не їсти. Я довго намагався мовчки зносити слова Джогена. Я знаю, що моє здоров'я зараз у такому стані, що як тільки я почну говорити, то вже не зупинюся,— усе висловлю, а потім буду каятися.

— Не гнівайся, тату,— промовила Хемноліні, підійшовши до його крісла.— Дада хоче, щоб я випила чаю, і я не бачу тут нічого поганого. А тобі, тату, треба що-небудь

з'їсти. Я ж знаю, що ти завжди, коли п'єш самий чай, потім себе погано почуваєш.

З цими словами Хемноліні підсунула до батька тарілку. Оннода-бабу неохоче почав їсти.

Хемноліні вернулася на своє місце і вже хотіла була взяти чашку й випити чай, який їй налив Джогендро, коли раптом Окхой підхопився з свого місця.

— Вибачте, дайте цю чашку мені, бо я свою вже випив.

Джогендро, підійшовши до Хемноліні, взяв з її рук чашку з чаєм.

— Я був неправий,— промовив він до Онноди-бабу.— Пробач мені, тату.

Оннода-бабу нічого не відповів, але з його очей закапали сльози.

Джогендро й Окхой тихо вийшли з кімнати. А Оннода-бабу, допивши чай, підвівся і, спираючись на руку Хемноліні, непевними кроками пішов нагору.

Тієї ж ночі Онноду-бабу мучив сильний біль. Покликали лікаря, і він, оглянувши хворого, сказав, що у нього не все гаразд з печінкою. Але хвороба почалася недавно, і якщо, не гаючи часу, поїхати на рік чи півроку кудинебудь на захід, від хвороби не зостанеться й сліду.

Коли Онноді-бабу трохи полегшало і лікар пішов, він промовив до Хемноліні:

— Хем, дочко, поїдемо на якийсь час до Бенареса. Добре?

Хемноліні й сама подумала про це. Зразу ж після від'їзду Нолінакха дівчина відчула, що виконання релігійних ритуалів уже не дає їй такого задоволення, як раніше. Здавалось, сама присутність Нолінакха вселяла в неї твердість у виконанні щоденних обрядів; дівчина почувала себе такою сильною, коли дивилася на його обличчя, що світилося непохитною вірою і непорушним спокоєм. А коли Нолінакх поїхав, Хемноліні здалося, що її ентузіазм заступила якась млявість. Тому вона тепер особливо ретельно виконувала усі ритуали, як її наставляв Нолінакх. Але це вже не заспокоювало її, страшна безнадія стискала їй душу, і з очей текли рясні сльози. За столом вона намагалася бути гостинною й привітною, але на серце їй давив важкий тягар. Її знову, з ще більшою силою почали мучити болісні спогади про минуле, і знову розпачливий зойк рвався з глибини її самотньої, зраненої душі. Тому, коли Оннода-

бабу запропонував поїхати до Бенареса, вона поквапливо відповіла:

— Це було б так добре, тату.

Другого дня Джогендро побачив, що Оннода-бабу й Хемноліні пакують речі, і спитав:

— Що це означає? У чому справа?

— Ми їдемо на захід,— відповів Оннода-бабу.

— Куди саме?

— Спочатку поїздимо трохи, а потім підшукаємо яке-небудь хороше місце.

Сказати Джогендро, що вони їдуть до Бенареса, він не наважився.

— Шкода, що я не зможу поїхати з вами,— сказав Джогендро.— Я послав заяву з проханням прийняти мене на місце головного вчителя і тепер чекаю відповіді.

РОЗДІЛ СОРОК П'ЯТИЙ

Рано-вранці Ромеш повернувся з Аллахабада в Гаджіпур. Людей по дорозі зустрічалося мало. Обабіч шляху непорушно стояли дерева, немов закляклі від зимового холоду. Над околицею міста, мов той лебідь з настовбурченим пір'ям, застигла біла пелена туману. Ромеш їхав у екіпажі по безлюдній дорозі, загорнувшись у тепле пальто, і серце його билося схвильовано й радісно.

Екіпаж зупинився біля бунгало, і Ромеш зстрибнув на землю. Він думав, що Комола почула, як під'їхав екіпаж і, мабуть, уже вийшла на веранду. В Аллахабаді Ромеш купив коштовне намисто, яке хотів сам повісити на шию Комолі, і зараз витяг футляр з широкої кишені пальта.

Підійшовши ближче до бунгало, Ромеш побачив, що Бішон безтурботно спить собі на веранді, а двері будиночка зачинені. На обличчі Ромеша з'явився вираз розчарування.

— Бішоне! — покликав він досить голосно, сподіваючись, що розбудить своїм вигуком і Комолу. Ромеша почало дратувати те, що він мусить так довго чекати, поки в будиночку прокинуться; сам він не спав майже всю ніч. Ромеш знову почав кликати, але Бішон не прокидався, і його довелося розштовхувати. Нарешті слуга підвівся і якусь мить дивився на Ромеша безтямним поглядом.

— Господиня вдома? — спитав Ромеш.

Спочатку Бішон наче не розумів, що від нього хоче Ромеш, але потім раптом прочумався.

— Так, звичайно, вона вдома,— сказав він і знову уклався спати.

Ромеш штовхнув двері, і вони розчинилися. Він обійшов усі кімнати, але ніде нікого не було!

— Комоло! — голосно вигукнув він.

Ніякої відповіді.

Тоді Ромеш обшукав увесь сад, подивився під деревом нім. Потім зазирнув на кухню, в кімнату для слуг і в стайню, але Комоли ніде не було.

Тим часом уже зійшло сонце, з галасом прокинулося вороння; до колодязя коло бунгало поспішали по воду кілька дівчат з глеками на головах. По той бік дороги заспівали високими голосами пісню сільські жінки, що почали розтирати зерно на подвір'ях біля своїх хаток.

Ромеш повернувся в бунгало й побачив, що Бішон знову спить глибоким сном. Тоді він нагнувся й почав термосити його з усієї сили. Лише тепер Ромеш відчув, що від Бішона тхне пальмовою горілкою.

Від добрячих стусанів, що так і посипалися на нього, Бішон трохи очуняв і насилу підвівся.

— Де господиня? — знову запитав його Ромеш.

— Господиня?.. Звичайно, дома.

— Де дома, у якому домі?

— Звичайно, що в цьому, вчора ж вона сюди прийшла.

— А потім вона куди-небудь ходила?

Бішон, роззявивши рота, безтямно лупав очима.

У цей час, розмахуючи чадором, до будинку підійшов Умеш, одягнений в нове, гарне дхоті з широкою облямівкою.

— Умеш,— спитав його Ромеш,— де матінка?

— Вона з учорашнього вечора тут.

— А ти де був?

— Учора ввечері матінка послала мене до Сідху-бабу, там було весілля.

До Ромеша несміливо підійшов візник.

— Бабу, моя плата...

Ромеш, не довго думаючи, сів у екіпаж і поїхав до дядька. Ввійшовши в будиночок, він побачив, що там усі чимось дуже засмучені. Ромеш подумав, що, може, захворіла Комола. Але потім дізнався, що вчора надвечір Умі раптом почала кричати й плакати, личко в неї посиніло, ручки й

ніжки похолоділи. Усі страшенно перелякалися і старалися хоч чимось їй допомогти. Цілу ніч у домі ніхто не спав.

Ромеш подумав, що через хворобу Умі вчора, напевно, покликали сюди й Комолу.

— Мабуть, Комола дуже стурбована хворобою дівчинки? — запитав він Біпіна.

Біпін точно не знав, приходила сюди вчора увечері Комола чи ні. Тому на запитання Ромеша він якось невпевнено відповів:

— Звичайно, що стурбована, вона ж так любить Умі. Але лікар сказав, що страшного нічого нема.

Як би там не було, а радісний мрійливий настрій Ромеша після таких перешкод зовсім зник. Він подумав, що само небо не хоче їхньої зустрічі.

У цей час з бунгало прийшов Умеш. Йому дозволяли заходити в онтохпур, бо Шойлоджа ставилася до нього з прихильністю.

Побачивши, що до кімнати входить Умеш, і боячись, щоб він часом не розбудив Умі, Шойлоджа швиденько вийшла з ним за двері.

— Тіточко, а де матінка? — запитав він її.

— Як де? Ти ж учора разом з нею пішов у бунгало! — здивовано відповіла Шойлоджа.— На ніч ми хотіли послати до вас Лочхомонію, але захворіла наша маленька, і вона залишилась дома.

Умеш змінився на обличчі.

— Але її не було у бунгало.

— Що ти кажеш! — схвильовано скрикнула Шойла.— А де ти сьогодні ночував?

— Матінка не дозволила мені зостатися. Як тільки ми прийшли туди, вона відіслала мене до Сідху-бабу подивитися виставу.

— Ач, який покірливий! А де був Бішон?

— Бішон нічого не пам'ятає, він учора добряче хильнув.

— Біжи-но скоріш поклич пана.

Тільки-но Біпін переступив поріг, як Шойлоджа кинулась до нього:

— Боже мій! Страшне нещастя...

Біпін зблід.

— Що таке? Що трапилося? — стурбовано запитав він.

— Учора ввечері Комола пішла до свого бунгало, а сьогодні її не знайшли там.

— А хіба вона не повернулася учора сюди?

— Та ні ж бо! Я хотіла послати за нею кого-небудь, коли захворіла Умі, та не було кого. Що, Ромеш-бабу вже повернувся?

— Так. Не знайшовши її в бунгало, він подумав, що вона, напевне, тут, тому одразу ж поїхав до нас.

— Мерщій бери його й негайно починайте розшуки. Умі зараз спить, їй уже зовсім добре.

Біпін і Ромеш сіли в той самий екіпаж, яким приїхав Ромеш, і повернулись у бунгало. Вони довго розпитували Бішона, поки з'ясували таке: учора надвечір Комола пішла сама в напрямі до Гангу. Бішон хотів був провести її, але вона дала йому рупію й наказала повернутись до бунгало. Він сів стерегти біля садової хвіртки, коли раптом з-за дерев вийшов продавець пальмової горілки, що аж згинався під вагою глека, наповненого свіжим ароматним напоєм, і рушив просто до нього. Що було після цього, Бішон уже не пам'ятав. Він міг лише показати стежку, по якій Комола пішла до Гангу.

Цією стежкою, що звивалася поміж ланами, вкритими вранішньою росою, Ромеш, Біпін і Умеш пішли шукати Комолу. Стривожений Умеш, мов той звір, у якого вкрали малят, окидав усе навкруги пильним поглядом. Дійшовши до річки, усі троє відразу зупинилися. Німо лежав безлюдний берег. Виблискував в променях ранкового сонця сірий пісок. Ніде ані душі.

— Матінко, де ти, матінко! — відчайдушно закричав Умеш, але з далекого протилежного берега відгукнулася тільки луна.

Продовжуючи розшуки, Умеш раптом помітив вдалині щось біле. Підбігши ближче, він побачив біля самісінької води в'язку ключів, загорнуту в носову хусточку.

— Що це? Що ти знайшов? — крикнув Ромеш і, підбігши до хлопця, побачив, що це ключі Комоли. Там, де вони лежали, був невеликий намул. На ньому виднілися глибокі сліди маленьких ніг. Сліди обривалися біля самої води. Пильні очі Умеша раптом помітили, що в неглибокій воді біля берега щось блищить. Він тут же вихопив цю річ з води, і всі побачили невелику золоту брошку, оздоблену емаллю,— це був подарунок Ромеша.

Усі сліди вели до Гангу. Умеш, не маючи сил далі стри-

муватися, з криком: «Матінко, ой, матінко!» — кинувся у воду. В цьому місці було неглибоко. Умеш, мов божевільний, раз по раз занурювався у воду, шарив по дну руками, поки зовсім не скаламутив води.

Ромеш нерухомо стояв на одному місці. Він наче втратив розум.

— Умеш, що ти робиш, вилазь! — крикнув Біпін.

Але Умеш, мов це звертались не до нього, ще довго пірнав і кричав:

— Я не піду, не піду звідси! Ой матінко, навіщо ти мене покинула?

Біпін перелякався. Але Умеш плавав, як риба, і втопитися йому було дуже важко. Він ще довго борсався у воді, поки нарешті втомився, і, вилізши на берег, з плачем почав качатися по піску.

— Ходімо, Ромеш-бабу,— промовив Біпін, торкнувшись плеча Ромеша, який стояв, мов заціпенілий.— Нічого ми тут не вистоїмо. Треба повідомити поліцію, нехай починають розшуки.

В домі Шойлоджі плакали цілий день. Про сон і їжу ніхто й не згадав. Рибалки обшукали річку, без кінця закидали невід. Поліція почала розшуки по всій околиці. На станції сказали, що вчора вночі жодна молода жінка, схожа на Комолу, на поїзд не сідала.

Того ж таки дня, надвечір, приїхав Чокроборті. Вислухавши уважно докладну розповідь про поведінку Комоли протягом останніх днів, він більше не сумнівався в тому, що дівчина втопилася.

— Тому ж ото й Умі вчора вночі розплакалася і поводилася так дивно. Треба було заклинаннями відігнати від неї злих духів,— промовила Лочхомонія.

В грудях Ромеша все наче закам'яніло. У нього навіть не було сліз.

«Комола прийшла до мене з Гангу і так само несподівано знову щезла в ньому, мов та чиста квітка, що її віддають у дар Гангу».

Коли зайшло сонце, Ромеш знову пішов на берег. Зупинився на тому місці, де знайшли ключі, ще раз глянув на сліди, а потім, знявши черевики, підкотив дхоті й увійшов у воду. Вийнявши з футляра намисто, яке купив для Комоли, розмахнувся й закинув його далеко в річку.

В домі дядька ніхто й не помітив, коли Ромеш поїхав з Гаджіпура.

РОЗДІЛ СОРОК ШОСТИЙ

Ромеш не знав, що йому тепер робити. Юнакові здавалося, що після того, що сталося, він уже не зможе знайти собі ні якогось заняття, ні місця, де б він зміг постійно жити.

Не можна сказати, що він уже зовсім забув Хемноліні, але він намагався не думати про неї. «Після жахливого нещастя, що так раптово впало на мене, я став недостойним цього світу,— думав він.— Враженому блискавкою дереву немає місця в квітучому саду!»

І Ромеш почав подорожувати. Більш як один день він не затримувався ніде. Плив у човні по Гангу, милувався чудовими бенареськими набережними; у Делі піднявся на Кутуб Мінар, в Агрі милувався при місячному світлі Тадж Махалом, у Амрітсарі побував у Палаці Гуру, а в Раджпутані бачив храми, споруджені на Абу. Ромеш не давав спочинку ні душі, ні тілу.

Кінець кінцем, втомившись від довгих мандрівок, Ромеш відчув єдине бажання — повернутися назад; його серце гірко занудьгувало, затужило за рідним домом. З сумом згадував він колишнє спокійне життя й свої мрії про щасливу сім'ю. Нарешті його мандрування, під час яких він намагався розвіяти свою журбу, закінчилися. У Ромеша аж на душі полегшало, коли він купив квиток до Калькутти й сів у поїзд.

Приїхавши до Калькутти, він довго не наважувався завернути в знайомий провулок у Колутолі; юнак не знав, що його там чекає. Він боявся, щоб там часом не сталося якихось великих змін. Одного разу він дійшов до самого рогу провулка, але повернув назад. На другий день, увечері, Ромеш нарешті подолав свою нерішучість і підійшов до знайомого будиночка. Побачив, що всі вікна й двері в будиночку зачинені,— здавалось, у ньому ніхто не жив. Сподіваючись, що хоч Сукхон лишився стерегти будинок, Ромеш гукнув слугу й постукав у двері, але йому ніхто не відповів.

Раптом Ромеш побачив сусіда Чондромохона; він сидів біля свого будиночка й курив люльку.

— Кого я бачу? Невже це ви, Ромеш-бабу? Сподіваюсь, у вас все гаразд? У домі Онноди-бабу зараз нікого нема.

— А ви знаєте, куди вони поїхали?

— Нічого певного не можу сказати. Знаю тільки, що на захід.

— Хто ж саме поїхав?

— Оннода-бабу і його донька.

— Ви напевно знаєте, що з ними більш ніхто не поїхав?

— Ще б пак! Я бачив, як вони від'їжджали.

Тоді Ромеш не втримався і сказав:

— Я чув від одного знайомого, що з ними поїхав якийсь пан на ім'я Нолін-бабу.

— Ні, це не так. Нолін-бабу справді жив якийсь час у вашій колишній квартирі, але за кілька днів до від'їзду Онноди-бабу він вирушив до Бенареса.

Тоді Ромеш почав розпитувати старого про цього Ноліна-бабу. Повне ім'я Ноліна-бабу було Нолінакх Чоттопадх'яй. Розказували, що раніше він жив у Рангпурі, а тепер живе з матір'ю у Бенаресі. Трохи помовчавши, Ромеш запитав:

— Ви часом не знаєте, де зараз Джоген?

Чондромохон сказав, що Джогендро поїхав до Бішайпура; він дістав посаду старшого вчителя у школі, заснованій одним заміндаром з Майменсінга.

— Ромеш-бабу,— в свою чергу запитав Чондромохон,— де це ви пропадали стільки часу?

Ромешу не було чого критися і він відповів, що практикував у Гаджіпурі.

— І тепер ви знову поїдете туди?

— Ні, я жив там тимчасово. А куди поїду тепер, я ще не вирішив.

Невдовзі після того як Ромеш пішов, з'явився Оккой. Перед своїм від'їздом Джогендро попросив його навідуватись сюди час від часу й перевіряти, чи все гаразд з будинком. А Оккой, якщо вже брав на себе якесь доручення, то завжди ставився до нього сумлінно. Тому тепер він частенько навідувався сюди, щоб перевірити, чи стережуть слуги будинок.

— Щойно тут був Ромеш-бабу,— сказав Оккою Чондромохон.

— Та невже?! Чого ж він сюди приходив?

— Цього я вже не знаю. Все розпитував мене про сім'ю Онноди-бабу. У нього такий змучений вигляд, що його відразу важко було навіть впізнати. Якби він не кликав слугу, я б так і не впізнав його.

— Ви спитали, де він зараз живе?

— Весь цей час він був у Гаджіпурі, а тепер виїхав звідти й ще не вирішив, де оселиться.

У Окхоя вихопився вигук здивування, і, не сказавши більш ні слова, він заходився коло своїх справ.

Повернувшись додому, Ромеш тяжко замислився.

«Як жахливо пожартувала з мене доля! З одного боку — моя зустріч з Комолою, з другого — зустріч Нолінакха з Хемноліні — зовсім як у поганенькому романі. Отак, мов по писаному, заплутати життя людей може тільки така безстрашна вигадниця, якою є людська доля. В житті трапляються такі незвичайні випадки, що боязкий письменник не наважиться описати їх навіть як вигадані події».

Але Ромеш сподівався, що тепер він назавжди визволився з тенет нерозв'язних питань, і доля буде прихильнішою до нього в останньому розділі цього заплутаного роману.

В Бішайпурі Джогендро оселився в одноповерховому будиночку, що стояв недалеко від будинку місцевого заміндара. Одного разу у неділю вранці він читав газету. Раптом якийсь незнайомець подав йому лист. Глянувши на конверт, Джогендро остовпів від подиву. Потім розпечатав листа — він не помилився, це писав Ромеш. Він чекає на нього поблизу, в крамничці й має сказати йому щось важливе.

Джогендро миттю схопився з крісла. Хоч колись він змушений був посваритися з Ромешем, але все-таки це друг його дитинства, і вони так давно з ним не бачились. Прогнати Ромеша Джогендро не міг, він навіть зрадів, що Ромеш хоче побачитись з ним. До того ж, несподівана поява Ромеша в Бішайпурі його страшенно зацікавила. А головне, тут не було Хемноліні, і йому нічого було боятися небажаних наслідків цього візиту.

І Джогендро разом з чоловіком, що приніс листа, вирушив розшукувати Ромеша.

Він знайшов його в невеличкій бакалійній крамниці. Ромеш мовчки сидів на порожньому ящику з написом «гас». Бакалійник запропонував йому покурити кальян, який він тримав спеціально для брахманів, але, почувши, що пан в окулярах не курить, вирішив, що це якийсь дивак городянин. Після цього ні він, ні Ромеш не сказали один до одного жодного слова.

Джогендро влетів у крамничку, схопив Ромеша за руки і змусив підвестися

— Ну що ти за людина! — заговорив він.— Такий же нерішучий, як і раніше. Треба було йти просто до мене, а ти зупинився напівдорозі й сидиш, мов статуя, у цій крамничці, серед запаху патоки та смаженого рису.

Розгублений Ромеш тільки посміхався. Усю дорогу Джогендро не змовкав ні на хвилину:

— Кому відомі шляхи господні! Всевишній створив мене міським жителем, з голови до ніг міським, а тепер, виходить, хоче, щоб я занапастив свої кращі літа у цій жахливій сільській глушині?

— Тут зовсім непогано,— зауважив Ромеш, озираючись навкруги.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Тут так мало людей...

— От саме через це я день і ніч тільки й думаю, як би зробити його ще більш малолюдним, забравши звідси одну людину — самого себе.

— Ні, що б там не було, а для душевного спокою...

— Прошу тебе, не кажи мені про душевний спокій! Його тут стільки, що я вже почав задихатись від нього і роблю все можливе, щоб якось порушити його. З секретарем заміндара справа дійшла мало не до бійки. Та й пана заміндара я таки добре познайомив з своєю вдачею; тепер він, мабуть, вже не командуватиме мною. Він хотів, щоб я вихваляв його у англійських газетах, але я пояснив йому, що маю свою незалежну думку. І все-таки я тримаюся тут не завдяки своїм заслугам і позитивним рисам моєї вдачі. Я дуже сподобався тутешньому судді, тому заміндар із страху перед ним і не наважується звільнити мене. Але як тільки я побачу в газеті, що суддю переводять в інше місце, це означатиме, що в той-таки день сонце мого учительства на бішайпурському небі зайшло назавжди. А поки що в мене тут є лише один співрозмовник — собака Панч. Усі ж інші кидають на мене такі погляди, що їх аж ніяк не назвеш доброзичливими...

Нарешті вони прийшли на квартиру Джогендро, і Ромеш одразу ж сів у крісло.

— Ні, ні, постривай! — сказав Джогендро.— Я знаю, що ти додержуєшся дуже поганого релігійного забобону — робиш вранішні омивання. Іди скупайся, а я тим часом

підігрію чайник; виконуючи обов'язок гостинного господаря, вдруге сьогодні нап'юся чаю.

Так за їжею, розмовами та відпочинком минув день. І протягом цілісінького дня у Ромеша ні разу не трапилося нагоди почати розмову про ту важливу справу, заради якої він приїхав сюди. Повечерявши при світлі гасової лампи, вони присунули свої крісла ближче один до одного. Десь дуже близько вили шакали, за вікном тріщали невгамовні цикади.

— Джоген,— мовив Ромеш,— ти ж знаєш, про що я приїхав тобі розказати. Колись ти поставив мені одне запитання, але тоді я ще не міг відповісти на нього. Тепер для цього більше нема ніяких перешкод.

Сказавши це, Ромеш на кілька хвилин замовк. Потім поволі розповів усю історію, з самого початку й до кінця. Часом йому тремтів голос і перехоплювало подих, а часом він замовкав на кілька хвилин. Джогендро слухав мовчки й непорушно.

Коли Ромеш закінчив свою розповідь, Джогендро тяжко зітхнув.

— Якби ти був розказав мені це тоді, я нізащо тобі не повірив би.

— Але докази в мене зараз ті самі, що були й тоді. Тому, благаю тебе, поїдемо зі мною у те село, де відбулося моє весілля, а звідти до дядька Комоли.

— Навіть з місця не зрушу. Я і так вірю кожному твоєму слову. Така вже в мене звичка — вірити тобі у всьому. Я порушив її тільки один раз у своєму житті і прошу тепер за це в тебе пробачення.

Сказавши це, Джогендро підвівся з крісла й підійшов до Ромеша. Ромеш теж устав, і давні друзі обнялися.

Трохи заспокоївшись, Ромеш вимовив:

— Я так заплутався у тенетах обману, що вирішив підкоритися своїй долі, бо не бачив іншого виходу. Тепер, коли я звільнився від цих тенет, коли мені вже немає з чим таїтися перед людьми, я, нарешті, зітхнув з полегкістю. Я й досі не можу зрозуміти, що наштовхнуло Комолу на думку про самогубство, та, певно, ніколи й не дізнаюся про це. Але я твердо знаю одне: якби смерть не розрубала цього вузла, ми зрештою опинилися б у жахливому становищі. Ця жахлива загадка несподівано вийшла з пащі смерті і так само несподівано знову зникла в ній.

— А чому ти так твердо переконаний у тому, що Комола справді заподіяла собі смерть? — промовив Джогендро.— Та як би там не було, а твоєї провини в цій історії я не бачу. А тепер я хочу розказати тобі про Нолінакха, він дуже мене непокоїть.

І Джогендро почав на всі заставки лаяти Нолінакха.

— Я зовсім не розумію таких людей, а чого я не розумію, того й не люблю. Але на світі є люди, яким, що більше вони не розуміють іншого, то більше він їм подобається. Тому я дуже хвилююся за Хем. Коли я побачив, що вона перестала пити чай, їсти м'ясо й рибу і більше не плаче, коли я сміюся з неї, а, навпаки, лагідно посміхається, то зрозумів, що справи дуже кепські! Але як би там не було, я все-таки впевнений, що з нашою з тобою допомогою Хем швидко вийде з-під цього згубного впливу. Тому будь готовий: ми з тобою повинні стати до бою з аскетом.

— Гаразд. Хоч я й не герой, але я готовий,— посміхаючись, відповів Ромеш.

— Тоді чекай. Як тільки настануть різдвяні канікули...

— Чекати так довго? А може, я спробую поки що сам?

— Ні, ні, і не думай про це! Через мене ви не побралися, і я повинен сам усе виправити. Не дозволю, щоб ти поїхав раніше й відібрав у мене цей приємний обов'язок. Адже до канікул залишилося якихось десять днів!

— Але тим часом я б...

— Ні, ні! Я не хочу й чути про це! Побудь цих десять днів тут, у мене. Я тут пересварився уже з усіма, з ким тільки міг, і так знудьгувався за другом, як же я можу відпустити тебе? Стільки днів я щовечора чув лише виття шакалів, і зараз навіть твій голос здається мені солодшим за звуки віни [1]. Ти можеш уявити собі, до якого стану я дійшов.

РОЗДІЛ СОРОК СЬОМИЙ

Звістка про повернення Ромеша схвилювала Оккоя. «У чому річ? — думав він.— Виходить, Ромеш мав практику в Гаджіпурі й стільки часу старанно приховував це від усіх. Що ж сталося тепер? Чому він покинув там роботу й знову з'явився в Колутолі? Невдовзі Ромеш може дізнати-

[1] Віна — струнний музичний інструмент.

ся від кого-небудь, що Оннода-бабу з Хемноліні в Бенаресі, і. звичайно, поїде туди».

Поки цього не сталося, Окхой вирішив поїхати спочатку до Гаджіпура і знайти там відповідь на усі ці питання, а потім — до Бенареса, щоб побачитися з Оннодою-бабу.

І ось в один із днів аграхайяна [1], якось після полудня Окхой з саквояжем у руці приїхав до Гаджіпура. Перш за все він пішов на базар і почав там усіх питати, де проживає адвокат-бенгалець на ім'я Ромеш-бабу. Але ніхто не знав ніякого адвоката на ім'я Ромеш-бабу. Тоді Окхой пішов до суду, але суд уже був зачинений. Побачивши якогось адвоката-бенгальця, що сідав у екіпаж, Окхой спитав його:

— Добродію, ви часом не знаєте, де тут живе Ромеш Чондро Чоудхурі, адвокат-бенгалець, що недавно приїхав до Гаджіпура?

Адвокат сказав, що Ромеш весь цей час жив у будиночку дядька Чокроборті. Де він зараз,— чи там, чи кудись поїхав,— цього адвокат не знав. Дружина його десь щезла, кажуть, втопилася в річці.

Окхой попростував до Чокроборті. По дорозі він радів у думці, що й цього разу йому пощастило розгадати хитрий маневр Ромеша. Дружина його померла, і він тепер спокійнісінько намагатиметься довести Хемноліні, що ніякої дружини в нього ніколи й не було. А Хемноліні зараз у такому стані, що буде просто неможливо переконати її в тому, що це зовсім не так.

Подумавши, якими жахливими людьми виявляються ті, хто надто вже ретельно дбає про мораль, Окхой відчув до себе повагу.

Прийшовши до Чокроборті, Окхой почав розпитувати про Ромеша й Комолу. Дядько не в змозі був приховувати своє горе, і з його очей закапали сльози.

— Якщо ви близький друг Ромеша,— сказав він,— ви, звичайно, близько знали й чарівну Комолу. Можете мені повірити, що через кілька днів після нашого знайомства я полюбив її, мов рідну дочку. І хіба міг я тоді знати, що наша Лакшмі покине мене, завдавши нам такого страшного горя.

---

[1] Аграхайян — восьмий місяць індійського календаря, відповідає листопаду — грудню.

— Ніяк не можу збагнути, як сталося це нещастя,— промовив Окхой, і його обличчя набрало сумного виразу.— Мабуть, Ромеш погано ставився до Комоли.

— Ви не гнівайтесь на мене, але я й до сьогоднішнього дня не можу зрозуміти вашого Ромеша. Зовні він дуже приємна людина, але ніколи не знаєш, що в нього на думці. А щоб він не любив таку дружину, як Комола, ставився до неї зневажливо,— про це й подумати не можна. Адже Комола — справжня Лакшмі! Вона любила мою доньку, як рідну сестру, але все-таки ніколи ні разу не скаржилася їй на чоловіка. Іноді моїй дочці здавалося, що в Комоли на серці якийсь тягар, але до останнього дня вона не могла добитись від неї й слова признання. Ви можете уявити собі, як жахливо повинна була страждати молода жінка, щоб наважитись заподіяти собі смерть. В мене аж серце розривається в грудях, коли я думаю про це. І треба ж було мені поїхати тоді в Аллахабад! Так уже, видно, їй судилося. Якби я був удома, бідолаха не наважилася б покинути мене.

Другого ранку Окхой разом з дядьком побував у бунгало Ромеша, на березі Гангу, й все уважно оглянув. Вернувшись у дім до Чокроборті, він сказав:

— Вислухайте мене, пане. Я щось не можу так твердо, як ви, повірити, що Комола втопилася.

— А яка ж ваша думка?

— Мені здається, що вона просто втекла від Ромеша й кудись поїхала. Її треба добре пошукати.

— Ваша правда! — вигукнув схвильований Чокроборті.— Ваше припущення має деяку підставу.

— Звідси зовсім близько до Бенареса, туди багато людей ходять на прощу. Там живуть наші близькі друзі, і цілком можливо, що Комола знайшла у них притулок.

— Невже? А Ромеш-бабу ніколи не розповідав нам про них,— промовив дядько, у якого воскресла надія знайти Комолу.— Якби я був знав про це, то відразу ж почав би розшуки.

— Тоді ось що: не гаймо часу і їдьмо обидва до Бенареса,— запропонував Окхой.— Ви добре знаєте захід, і це полегшить наші розшуки.

Дядько з великою радістю погодився на таку пропозицію. Окхой знав, що Хемноліні, звичайно, не повірить його словам, тому, як свідка, взяв з собою Чокроборті.

РОЗДІЛ СОРОК ВОСЬМИЙ

Оннода-бабу й Хемноліні, приїхавши до Бенареса, найняли на околиці міста у малолюдному районі бунгало й оселилися там.

Зразу ж після приїзду вони довідалися, що у матері Нолінакха, Хемонкорі, запалення легенів. Все почалося з невеликої гарячки й кашлю. Не звертаючи на це ніякої уваги, вона й далі робила свої ранкові омивання в Гангу. Надворі було холодно, і хвороба загострилася.

Завдяки невтомному догляду Хемноліні криза хвороби за кілька днів благополучно минула. Але жінка була ще дуже слабка. Однак, незважаючи на це, вона, щоб не осквернити своєї кастової чистоти, ніяк не могла погодитися, щоб Хемноліні, яка належала до «Брахмо Самадж», доглядала її, куховарила, подавала їй їжу та ліки. До хвороби Хемонкорі все дома робила сама, а тепер їжу для неї варив Нолінакх, давав їй ліки й мив після неї посуд.

— Краще б мені умерти,— нарікала Хемонкорі на свою долю.— Навіщо всевишній тримає мене на цьому світі, коли я завдаю вам таких турбот!

Хемонкорі була до себе дуже суворою, але любила, щоб усе навколо неї було гарно, чисто й до ладу зроблено. Дізнавшись про це від Нолінакха, Хемноліні з особливою ретельністю прибирала в кімнатах, а коли йшла до Хемонкорі, старанно одягалася. Оннода-бабу приносив щодня з саду коло їхнього будиночка квіти, і Хемноліні прикрашала ними кімнату хворої.

Нолінакх кілька раз намагався умовити матір, щоб дозволила служницям доглядати її, але вона й слухати про це не хотіла. Для важкої роботи в домі, певна річ, були слуги, але щоб найняті люди робили щось особисто для неї — цього Хемонкорі не могла допустити. Відтоді як померла її стара няня, Хемонкорі не дозволяла слугам навіть під час тяжкої хвороби обмахувати себе віялом або розтирати хворе тіло.

Вона дуже любила гарних дітей і гарні обличчя. Повертаючись з Дошашомедха Гхата [1], де вона робила ранкові омивання, Хемонкорі прикрашала по дорозі кожне

---

[1] Дошашомедх Гхат — священне місце на березі Гангу, де жителі Бенареса роблять омивання.

символічне зображення бога Шіви[1] квітами, окропляла водою з Гангу й частенько проводила до себе додому якого-небудь гарненького хлопчика або чарівну дівчинку-брахманку. Вродливим дітям з свого кварталу вона дарувала іграшки, дрібні гроші, ласощі і цим підкорила їх. Діти часто приходили до неї гратися і сповнювали її дім веселим щебетом. У Хемонкорі була ще одна слабкість: досить їй було тільки побачити яку-небудь гарну дрібничку, як вона не могла втриматися, щоб не купити її, хоч всі ці речі були їй зовсім не потрібні. Але їй було дуже приємно дарувати якусь з цих дрібничок тому, кого, як вона гадала, ця річ обрадує. Її далекі родичі й знайомі часто дивувалися, одержавши невідомо від кого поштою якусь красиву штучку. У Хемонкорі була велика скриня чорного дерева, в якій лежало багато витончених, коштовних речей і шовкового вбрання. Вона вирішила вже давно, що все це належатиме майбутній дружині Нолінакха. Хемонкорі уявляла її собі молоденькою, чарівною дівчиною, поява якої осяє їх дім щастям. Хемонкорі сама буде одягати її й чепурити. В таких солодких мріях вона провела багато годин.

Хемонкорі провадила аскетичне життя. Цілий день вона молилася, робила омивання, виконувала релігійні обряди; їла вона лише раз на день: трохи молока, фруктів і солодкого. Але Хемонкорі, яка сама непохитно й суворо виконувала усі релігійні обряди, зовсім не схвалювала того, що Нолінакх так обмежує себе у всьому.

— Навіщо мужчині даремно мучити себе? — не раз казала вона.

Мужчини їй здавалися великими дітьми, і вона з поблажливістю ставилась до того, що вони надто багато їдять і не виконують необхідних при цьому ритуалів.

— Навіщо мужчинам обмежувати себе? — казала вона, виправдуючи їх.

Звичайно, усі повинні строго дотримуватись законів релігії, але для чоловіків це не так обов'язково. У цьому вона була твердо переконана. І вона б тільки раділа, якби Нолінакх був хоч трохи легковажний і свавільний, тільки б він не заходив до її молитовні й не заважав їй, коли вона виконує релігійні ритуали.

Видужавши, Хемонкорі побачила, що Хемноліні намагається наслідувати у всьому Нолінакха, та й старий

[1] Шіва — бог творення й руйнування.

Оннода-бабу слухає його з великою повагою, мов мудрого гуру. Хемонкорі це здавалося дуже кумедним.

Одного разу, покликавши до себе Хемноліні, вона, сміючись, сказала:

— Дитино моя, я бачу, що ви з батьком у всьому потураєте Нолінакху. Навіщо ти слухаєш його божевільні розмови? Краще більше думай про наряди, смійся, розважайся, веселися. Ти ще надто молода, щоб цілісінький день молитися й виконувати обряди. Ти можеш спитати мене, чому ж я в такому разі тільки те й роблю, що молюся. Я — це зовсім інше діло. Мої батьки були дуже релігійні. З самого дитинства я, мої брати й сестри виховувалися у суворому благочесті. І якщо ми тепер відмовимося від того, до чого так звикли, то вже не знайдемо для себе іншої втіхи. Але ж ви — ти і Нолін — зовсім інше діло. Я добре знаю, як вас виховували. І все, що ви зараз робите, ви робите з якимось душевним зусиллям, бо воно для вас зовсім не природне. Яка ж вам з цього користь, дитино моя? Я вважаю, що кожний повинен жити так, як його виховували. Ні! Ні!.. Це не для тебе. Кинь усе це! Ну чому ви не їсте м'яса? І кому потрібний ваш аскетизм? Та й Нолін, хто знає, коли ще стане справжнім гуру. Адже ще зовсім недавно він робив усе, що йому подобалося, і слухати не хотів про шастри. Цим він почав займатися тільки тому, що хотів порадувати мене. Але я боюся, що кінець кінцем він стане справжнім саніасі [1]. Я йому говорила не раз: «Живи так, як тебе вчили з дитинства. Адже тут нема нічого поганого, і мені це було б тільки приємно». А Нолін лише посміхався. Така вже в нього вдача: вислухає все мовчки, що йому не кажи, і нічого не відповість, навіть коли ти картатимеш його.

Такі розмови відбувалися ввечері, після п'ятої години, коли Хемонкорі зачісувала Хемноліні. Старій не подобалося, що Хемноліні скромно збирала волосся в вузол на потилиці.

— Ти, напевне, думаєш, дитино моя, що я вже зовсім нічого не тямлю у теперішніх модах? Але я, моя люба, знаю стільки різних зачісок, про які ти ніколи й не чула. Колись я була знайома з одною дуже милою англійкою, вона приходила учити мене шитва. От від неї я й навчилася робити найрізноманітніші зачіски. Але кожного разу,

---

[1] Саніасі — аскет, пустельник.

коли вона йшла додому, я мусила робити омивання й переодягатися. Нічого не вдієш, цього вимагає релігія. Не знаю, добре це чи погано, але інакше я не можу і роблю те саме й після того, як ти йдеш від мене. Але ти не ображайся, дитино моя, й не подумай, що це презирство, ні, це тільки звичай. Коли в домі батька Ноліна зреклися правовірного індуїзму, я тяжко страждала, але не пожалілася нікому й словом. «Я проста жінка і якою дорогою йшла досі, такою самою піду й далі»,— це було все, що я їм сказала.

Хемонкорі краєчком сарі витерла з очей сльози.

Жінка дуже любила розплітати довге волосся Хемноліні й кожного разу зачісувати його по-іншому. А інколи вона виймала з своєї скрині чорного дерева барвисті сарі й вбирала у них дівчину. Здавалося, це було їй дуже приємно. Майже щодня Хемноліні приносила з собою вишивання, і Хемонкорі показувала їй нові шви і строчки. Так вони удвох проводили усі вечори.

Хемонкорі любила читати бенгальські журнали та збірки оповідань. Хемноліні приносила Хемонкорі всі книги й журнали, які тільки були у неї дома. Дівчина не раз дивувалася, слухаючи зауваження Хемонкорі про статті і книги, які вони читали. Досі вона й не уявляла собі, що можна мати такі широкі погляди й без англійської освіти. Коли Хемноліні до кінця оцінила розум і благочестя Хемонкорі, жінка ця почала здаватися дівчині чудовою, гідною подиву людиною. Хемноліні ніколи не уявляла собі, що в Нолінакха така мати.

РОЗДІЛ СОРОК ДЕВ'ЯТИЙ

Минув якийсь час, і в Хемонкорі знову почалися приступи гарячки, але цього разу вони тривали недовго.

Вранці, увійшовши до кімнати матері, Нолінакх низько вклонився і, взявши прах від її ніг, промовив:

— Якийсь час, мамо, тобі, як хворій, доведеться дотримуватися певного режиму, бо суворий спосіб життя шкодить твоєму слабкому здоров'ю.

— Виходить, я буду на режимі хворої, а ти житимеш, як аскет! Нолін, далі так тривати не може. Я вимагаю, щоб ти оженився.

Нолінакх мовчав.

— Подумай, сину мій, я вже не довго житиму. Але я помру з спокійною душею лише тоді, коли ти оженишся. Раніше мені хотілося, щоб ти привів у мій дім молодесеньку дівчину. Я б сама її навчала й виховувала, вбирала й чепурила. Це була б для мене велика радість. Але під час хвороби господь наставив мене на добрий розум. Думаю, що я вже скоро покину цей світ. І тобі було б важко з молодесенькою жінкою. Тому я щиро раджу тобі: одружися з дівчиною трохи старшою твоїх літ. Під час хвороби я не могла заспати цього, весь час думала й думала про тебе. Я добре розумію: це останнє, що я ще встигну для тебе зробити, і з нетерпінням чекаю твого весілля, бо інакше мені й на тому світі не буде спокою.

— Де ж я знайду дівчину, яка згодилася б з'єднати зі мною свою долю?

— Я уладнаю все сама й потім скажу тобі. Про це можеш не турбуватися.

До цього часу Хемонкорі ще ні разу не розмовляла з Оннодою-бабу й навіть не бачила його. Але сьогодні, коли, прогулюючись, як і кожного вечора, Оннода-бабу завітав до будинку Нолінакха, Хемонкорі сказала слузі покликати його.

— Ваша дочка — справжня Лакшмі,— почала вона, і я так полюбила її! Мого Ноліна ви теж добре знаєте; він порядна людина й хороший лікар. Хіба ви знайдете кращого чоловіка для вашої доньки?

— Про це нема чого й казати! — схвильовано вигукнув Оннода-бабу.— Я не насмілювався навіть мріяти про таке. Хіба можу я бажати більшого щастя для своєї доньки, як одруження з Нолінакхом? Але хіба він...

— Нолін не буде мені перечити,— сказала Хемонкорі.— Він не схожий на теперішню молодь і зважає на всі мої слова. Але чи треба буде його вмовляти? Хто не полюбить такої дівчини, як ваша донька? Я хочу влаштувати це весілля якомога скоріше. Відчуваю, що мені вже небагато лишилось жити.

У цей вечір Оннода-бабу повернувся додому в чудовому настрої. Він одразу ж сказав Хемноліні:

— Доню моя, мені вже немало років, і здоров'я моє дедалі погіршується. Але я не зможу спокійно померти, поки не віддам тебе заміж. Хем, я не буду критися перед тобою. У тебе нема матері, і вся відповідальність за твоє майбутнє лежить цілком на мені.

Стурбована Хемноліні мовчки й пильно дивилася на батька.

— Доню моя,— провадив далі Оннода-бабу,— трапляється така людина, що я не можу стримати своєї радості й боюся лише одного: щоб часом не виникла яка-небудь перешкода. Сьогодні мати Нолінакха сама запросила мене до себе й запропонувала одружити з тобою свого сина.

Хемноліні зашарілася й розгублено промовила:

— Тату, що ти кажеш! Ні, ні! Це зовсім неможливо!

Досі їй і на думку не спадало, що вона може стати дружиною Нолінакха. Почувши несподівано від батька цю пропозицію, скромна й сором'язлива Хемноліні зовсім розгубилася.

— Чому неможливо? — спитав Оннода-бабу.

— Нолінакх-бабу! Та як це може бути? — вигукнула дівчина.

Ця відповідь прозвучала не дуже переконливо, але в ній вчувався протест.

Хемноліні не могла більше зоставатися в кімнаті і вийшла на веранду.

Оннода-бабу був зовсім приголомшений. Він ніколи б навіть не подумав, що Хемноліні може відмовитись від такого шлюбу. Навпаки, він був упевнений, що Хем дуже зрадіє, дізнавшись про те, що Нолінакх хоче одружитися з нею.

Старий засмучено дивився на світло гасової лампи й з сумом думав про те, як Хемноліні бракує зараз матері і яка все-таки загадкова жіноча натура.

Хем довго сиділа на темній веранді. Нарешті зазирнула до кімнати, і серце її стиснулося від болю, коли вона побачила сумне обличчя батька. Вона хутко підійшла до нього, стала за кріслом і, гладячи його по голові, мовила:

— Ходімо, тату. Вечеря готова і, мабуть, уже прохолола.

Оннода-бабу машинально підвівся й пішов до їдальні. Їв він зовсім без апетиту. Ще так недавно він радів, що страждання Хемноліні лишилися позаду. Але Хемноліні знову завдала йому жорстокого удару. І Оннода-бабу, тяжко зітхнувши, подумав: «Видно, Хем і досі не може забути Ромеша».

По вечері Оннода-бабу звичайно відразу ж ішов спати, але сьогодні він сів у шезлонг на веранді і, втупивши

погляд у безлюдну вулицю, що була за садом, глибоко замислився.

— Тату, вже холодно, йди спати,— підійшовши до нього, промовила Хемноліні.

— Ти йди лягай, я ще трохи посиджу.

Хемноліні нічого не відповіла, але не зрушила з місця. Незабаром вона знову звернулася до Онноди-бабу:

— Тату, ти застудишся. Іди краще до вітальні.

Оннода-бабу підвівся з шезлонга і, не сказавши ні слова, пішов до спальні.

Хемноліні вважала, що вона повинна викинути з свого серця спогад про Ромеша, і її душевний біль почав потроху заспокоюватися. Правда, спочатку їй довелося витримати завзяту, довгу боротьбу з собою. Але досить було незначного поштовху ззовні, і старі рани нагадали про себе знову. Хемноліні до цього часу ясно не уявляла собі свого майбутнього життя. Тому ж ото, шукаючи в житті якоїсь надійної опори, вона визнала Нолінакха своїм гуру й була готова стати його послідовницею. Та тільки-но вона почула, що їй пропонують вийти за нього заміж, і захотіла вирвати недавнє кохання з найпотаємнішого куточка свого серця, як відразу ж зрозуміла, наскільки міцні його кайдани. Від найменшої спроби розірвати їх серце дівчини кричало від болю, і вона ще міцніше чіплялася за них.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТИЙ

Того самого вечора Хемонкорі, в свою чергу, покликала Нолінакха й сказала йому:

— Я знайшла тобі наречену і про все вже домовилась.

— Про все домовилась? — посміхнувся Нолінакх.

— А чом би й ні? Я ж не житиму вічно. Отже, слухай: я вибрала для тебе Хемноліні. Другу таку дівчину не легко знайдеш. Правда, щодо кольору її обличчя, то хотілося б, щоб він був трохи кращий, але...

— Та що ти, мамо, я й не думаю про колір обличчя. Але як я оженюся з Хемноліні? Це зовсім неможливо.

— Ну що ти кажеш! Я не бачу тут ніяких перешкод.

Нолінакх не знав, як пояснити це матері. Вона хоче, щоб він одружився з Хемноліні. Але ж він для дівчини лише гуру, і думка про те, щоб запропонувати їй вийти за нього заміж, обпалювала його пекучим соромом.

Бачачи, що Нолінакх мовчить, Хемонкорі вела далі:

— Цього разу я не стану слухати жодного твого заперечення. Я не допущу, щоб ти став саніасі у таких літах. І тільки-но настане сприятливий день, я вже його не пропущу і все влаштую.

Помовчавши кілька хвилин, Нолінакх промовив.

— Послухай, мамо, я хочу тобі щось розказати. Але прошу тебе, не хвилюйся передчасно. Після того випадку, про котрий я зараз розкажу тобі, минуло майже десять місяців, і зараз уже нема чого хвилюватися. Але я знаю, мамо, яка в тебе вдача: навіть коли лихо давно минуло, ти все одно ніяк не можеш заспокоїтись. Саме тому я так довго нічого не розказував тобі. Виконуй які завгодно обряди, щоб умилостивити мою нещасливу зірку, тільки не муч даремно своє серце.

— Я не знаю, синку, що ти мені хочеш розповісти,— промовила до краю стурбована Хемонкорі,— але після такого вступу моє серце ще більше стривожилося. Стільки вже живу на світі й ще не навчилась стримувати себе. Я хотіла бути подалі від життєвих бур. Але ж поганого шукати не треба, воно само падає на твою голову. Ну, годі! Я слухаю тебе: хороше чи погане, все одно розказуй.

Нолінакх розповів матері таке:

— Минулої зими, наприкінці магха [1], я попродав усе своє майно у Рангпурі, розплатився за оренду будиночка й саду і вирушив до Калькутти. Доїхавши до Санри, я вирішив, не знаю вже й сам чому, зійти з поїзда й решту дороги до Калькутти проїхати річкою. Я найняв у Санрі великий човен і вирушив далі. Ми пливли вже третій день і пристали до берега, щоб скупатися й трохи перепочити. Я роздягся, заліз у воду і раптом бачу на березі нашого Бхупена з рушницею в руці. Угледівши мене, він аж підскочив з радощів і каже: «На ловця і звір біжить». Він працював у тій місцевості помічником судді і зараз об'їжджав свій район. Ми давно не бачилися з ним, і він нізащо не хотів відпускати мене. Далі ми вирушили разом. Одного дня ми зупинилися в невеличкому селі під назвою Дхобапукур. Надвечір ми пішли трохи прогулятися. Село це було велике. Край широкого поля стояв огороджений муром будинок під очеретяною покрівлею.

---

[1] Магх — десятий місяць індійського календаря, відповідає січню — лютому.

Ми увійшли на подвір'я. Хазяїн виніс нам' два плетені з очерету стільці. У цей час на веранді відбувалися шкільні заняття. Учитель початкової школи сидів на дерев'яному стільці, а перед ним на підлозі сиділи діти з грифельними дошками в руках і хором учили урок.

Хазяїна звали Таріні Чатудже[1]. Він докладно розпитав Бхупена про мене. Коли ми поверталися назад, Бхупен сказав мені:

— Тобі щастить, чекай пропозиції одружитися.

— Яким чином? — спитав я.

— Цей Таріні Чатудже,— відповів Бхупен,— лихвар, і в цілім світі не знайдеш підлішого, ніж він, скнари. Тільки-но з'являється новий суддя, він аж із шкури пнеться, щоб похизуватися перед ним своєю добродійністю. З тієї ж самої причини він і дозволив провадити у своєму домі шкільне навчання. Однак тільки за те, що годує вчителя, він змушує його підраховувати йому проценти до десятої години вечора. А гроші він одержує і від держави, і з шкільного фонду. Одна з його сестер після смерті чоловіка не могла ніде знайти притулку. І от бідолаха, не бачачи іншого виходу, прийшла до брата. Вона була при надії. У нього вона породила дівчинку, але через те, що за нею погано доглядали й вчасно не подали медичної допомоги, невдовзі померла.

Друга сестра, теж удова, виконувала усю хатню роботу; наймати служницю й витрачати на неї гроші не було ніякої потреби. Ось ця жінка й виховувала дівчинку і заступила їй матір.

Не встигла дівчинка хоч трохи підрости, як померла і тітка. З того часу бідолаха з ранку й до вечора працювала на дядька і його жінку, терплячи образи та лайку. Так вона й виросла. Тепер вона вже дівчина на відданні. Але де знайдеш жениха для сироти? І, головне, тут ніхто не знав її батьків; дівчина народилася по смерті свого батька, і сільські плетухи роблять щодо цього багатозначні натяки. Усі знають, що в Таріні Чатудже велике багатство, от і наговорюють на дівчину, щоб витягти з нього якнайбільший посаг. Уже чотири роки він каже, що дівчині десять років. Отже, зараз їй щонайменше чотирнадцять. Та що б там не казали, а її недарма звуть Комолою[2], бо

---

[1] Чатудже — розмовна форма від прізвища Чаттопадх'яй.
[2] Комола — епітет богині Лакшмі.

вона й насправді мов та Лакшмі. Я ще не бачив такої гарної дівчини. І тільки-но в цьому селі з'являється який-небудь молодий брахман, Таріні відразу вчеплюється в нього, намагаючись оженити з Комолою. А коли юнак погоджується, селяни починають відмовляти його, бажаючи будь-що перешкодити цьому шлюбові. Тепер я впевнений, що настала твоя черга.

Ти не можеш собі уявити, мамо, в якому я був тоді пригніченому стані, і, не вагаючись ні хвилини, я сказав Бхупену, що одружусь з цією дівчиною. Ще задовго до цього я вирішив, що оженюся з молодою дівчиною з сім'ї, котра сповідує індуїзм, і цим здивую й порадую тебе. Я знав, що, коли я приведу в наш дім дорослу дівчину з «Брахмо Самадж», ми всі будемо нещасні.

Бхупен, звичайно, страшенно здивувався.

— Що ти кажеш?! — вигукнув він.

— Я твердо вирішив,— відповів я.

— Остаточно?

— Остаточно,— сказав я.

Того ж таки вечора до нас прийшов сам Таріні Чатуджe. Перебираючи в руках свій брахманський шнур, він сказав:

— Ви можете допомогти мені. Подивіться на дівчину. Якщо не сподобається, то інша річ. Тільки не слухайте моїх ворогів.

— Мені нема чого дивитися на неї,— промовив я.— Призначайте день весілля.

— Позавтра — щасливий день. Позавтра й буде весілля.

Він так поспішав, бо хотів скоротити як тільки можливо витрати на весілля. І весілля відбулося.

— Весілля відбулося! — здригнувшись, повторила Хемонкорі.— Що ти кажеш, Нолін!

— Так, відбулося. Надвечір я сів з дружиною у човен, щоб продовжувати свій шлях. Години через дві після того, як ми вирушили в дорогу, сіло сонце. Раптом невідомо звідки налетів ураган, який дуже рідко буває у пхалгуні [1], наш човен перевернувся в одну мить, і ніхто не встиг навіть збагнути, що сталося.

---

[1] Пхалгун — одинадцятий місяць індійського календаря. Відповідає лютому — березню.

— О великий Мадхусудон! — прошепотіла Хемонкорі. В неї аж мороз пробіг поза спиною.

— За якийсь час,— оповідав далі Нолінакх,— я опам'ятався й побачив, що лежу у воді. Поблизу не було ні човна, ні тих, що їхали разом зі мною. Я заявив у поліцію. Почалися тривалі розшуки, але це не дало ніяких результатів.

— Що сталося, того вже не минути,— промовила зблідла Хемонкорі.— І ти мені більш ніколи не розказуй про це. Як тільки подумаю про цей жах, то аж серце холоне в грудях.

— Я б ніколи не розказав тобі цього, але ти так наполягаєш на моєму одруженні з Хемноліні, що я вирішив нічого не приховувати від тебе.

— Що ж, через це нещастя ти тепер ніколи й не оженишся?

— Ні, не через нього, мамо. А що, коли дівчина врятувалася?

— Чи ти часом не збожеволів? Якби вона врятувалася, то хіба не дала б досі про себе знати?

— Та вона ж не знає про мене абсолютно нічого. Я для неї зовсім незнайома людина. Мені здається, що вона навіть не бачила мого обличчя. Приїхавши до Бенареса, я послав мою адресу Таріні Чатудже, але він відповів, що нічого не знає про Комолу.

— Ну й що ж ти вирішив тепер робити? — промовила Хемонкорі.

— Я вирішив, що почекаю, поки мине рік. Якщо до цього часу про неї не буде нічого відомо, то можна вважати, що вона загинула.

— Ти завжди все ускладнюєш. Ну навіщо чекати цілий рік?

— Рік скоро сповниться, мамо. Зараз аграхайян, а місяць пауш [1] нещасливий для весілля, потім мине ще магх і, нарешті, пхалгун.

— Ну, гаразд. Хай буде по-твоєму. Але Хемноліні вважатиметься твоєю нареченою. Я ж дала слово її батькові.

— Людина може тільки сподіватися. Будемо ж уповати на того, в чиїх руках наша доля.

---

[1] Пауш — дев'ятий місяць індійського календаря, відповідає грудню — січню.

— Що ж, не заперечую, мій хлопчику. Але я ще й досі тремчу після твоєї розповіді.

— Я ж знав, мамо, що ти не зможеш довго заспокоїтися, коли дізнаєшся про це. Досить тобі хоч трохи розхвилюватися, і тебе вже нічим не заспокоїш. Тому я й не хотів тобі нічого розказувати.

— І добре робиш, мій сину. Коли я чую про яке-небудь нещастя, мене потім довго мучить якийсь страх. Я іноді й листа боюся розпечатувати — як би там не було поганої звістки. Я ж прохала, щоб ти не розказував мені нічого неприємного. Я відчуваю, що вже недовго проживу на цьому світі, дай же мені хоч наостанку пожити спокійно.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ПЕРШИЙ

Коли Комола вийшла на берег Гангу, на західному краї тьмяного неба опускалося за обрій холодне зимове сонце. Комола низько вклонилася сонцю, яке на сьогодні прощалося з землею. Потім побризкала на голову водою з Гангу й увійшла в річку виконати обряд анджалі: набрала у жменю води, піднесла її до лоба у згорнутих долонях, а потім пустила в Ганг квіти. Вона зоставалася сам на сам з наступаючою темрявою.

Вийшовши з води, Комола схилилася до землі й подумала про всіх, кого вона поважала. Раптом вона згадала ще одну людину, яку повинна була поважати. В його присутності вона не насмілилася ні разу підвести голови й поглянути йому в обличчя. Коли в ту незабутню єдину ніч сиділа з ним поряд, то від ніяковості не наважувалася подивитись навіть на його ноги. У спальні, яку відвели для них, він перемовився кількома словами з дівчатами, що були там, але вона, вся огорнута соромом, наче покривалом, не почула жодного слова. І тепер, стоячи отут, біля священного Гангу, вона намагалася відновити в пам'яті його голос, але всі її зусилля виявилися марними. Весільні обряди продовжувались тоді майже всю ніч; вона так стомилася, що незчулася навіть, коли й де заснула. Прокинувшись уранці, Комола побачила, що це одна з сусідок розбудила її, термосячи за плече й хихикаючи; поруч з молодою на постелі нікого не було.

Тепер, у ці останні хвилини свого життя Комола не могла нічого згадати про свого володаря. У її пам'яті

була цілковита темрява — вона не пам'ятала ні його обличчя, ні його голосу — нічого.

Комола не знала, що дядько її купив якнайдешевше весільне вбрання. І навіть цього вбрання вона не зберегла, свого червоного сарі, яке торкалося його чадора, коли під час шлюбної церемонії їх зв'язали вузлом.

Лист, якого Ромеш написав Хемноліні, Комола зав'язала у кінець свого сарі. Тепер, сидячи на березі, вона вийняла його і в напівтемряві почала читати ту частину, де йшлося про її чоловіка. Сказано про нього тут було зовсім небагато: зазначалося тільки, що ім'я його Нолінакх Чоттопадх'яй, що він працював лікарем у Рангпурі і що зараз Ромеш його там не знайшов. І все!

Комола уважно перечитала листа, але не знайшла про Нолінакха більше нічого. Нолінакх! Це ім'я звучало для неї, як чарівна музика, це ім'я тішило її серце, це ім'я заволоділо цілою її істотою.

З очей дівчини закапали сльози, і їй немовби стало трохи легше на серці. Якийсь внутрішній голос шепотів Комолі:

«Нема більш порожнечі! Нема більш темряви! Все, що існує на світі, існує тепер і для мене!»

І Комола пристрасно вигукнула:

— Коли я його вірна дружина, то повинна жити, щоб узяти прах від його ніг. Всевишній не перешкоджатиме мені в цьому. Якщо я не помру, я неодмінно зустрінуся з ним, бо всевишній врятував мене тільки для того, щоб я могла служити йому.

Сказавши це, Комола викинула загорнуту в носову хустку в'язку ключів від будиночка Ромеша. Раптом вона згадала, що її сарі застебнуте брошкою, яку їй подарував Ромеш. Вона квапливо відстебнула її й закинула у воду. Потім, повернувши на захід, вирушила в дорогу. Вона майже не уявляла собі, куди іде, що далі робитиме. Вона знала тільки одне: їй треба йти, зоставатися тут не можна ні на хвилину.

На зміну холодним сутінкам, не загаявшись, прийшов вечір. В темряві, що огортала все навколо, світилася лише смуга піщаного берега, і здавалося, що це хтось раптом стер частину чудової картини, намальованої природою. Над безлюдною річкою тихо зітхала зоряна ніч; по темному небу плив тонкий серп місяця.

Комола не бачила перед собою нічого, крім темряви,

безлюдної, без кінця-краю. Але вона знала, що повинна йти. Їй було несила задумуватись над тим, що буде там, попереду.

Комола вирішила йти весь час понад берегом; тоді їй не треба буде ні в кого питати дороги, і, якщо їй загрожуватиме якась небезпека, священний Ганг в ту ж хвилину дасть їй захисток.

Повітря було чисте й прозоре. Темрява огортала Комолу з усіх боків, але йти їй було видно. Настала глупа ніч. З поля, засіяного ячменем, долинало моторошне виття шакалів. Комола пройшла вже немало. Незабаром рівнина скінчилася, і понад річкою потяглися пагорки. На березі річки чорною смугою виднілося якесь село. З завмираючим серцем Комола наблизилася до нього; село поринуло в глибокий сон. Коли вона проходила його темними безлюдними вулицями, в неї від страху аж коліна тремтіли. Нарешті дівчина дійшла до стрімкої кручі. Далі ніякої дороги не було. Зовсім знесилена, вона впала під першим же баньяном і навіть незчулася, як заснула.

Тільки-но почало розвиднюватися, Комола розплющила очі й побачила, що на небі з кожною хвилиною блідне убутний місяць, а над нею стоїть якась літня жінка.

— Ти хто така? — запитала жінка.— Чому ти ночуєш під деревом у таку холодну ніч?

Налякана Комола похапцем підвелася. Неподалік, біля берега, вона побачила причал й прив'язані до нього два човни. Жінка, що зупинилася біля Комоли, йшла купатися. Вона встала трохи раніше, щоб скупатися, поки не прокинулися її супутники.

— Знаєш, а ти схожа на бенгалку,— промовила вона.

— Так, я бенгалка,— відповіла їй Комола.

— Як же ти опинилася тут?

— Я йду в Бенарес. Коли настала ніч, мене здолав сон, і я впала там, де стояла.

— Ой лишенько! Що ти кажеш? Ідеш пішки у Бенарес! — вигукнула жінка.— Ну, добре, сідай у наш човен. Я зараз вернуся, тільки викупаюся.

Після купання жінка почала розказувати Комолі про себе. Вона і її чоловік — родичі того Сідхешора-бабу із Гаджіпура, у сім'ї якого цими днями справили дуже бучне весілля. Ім'я її — Нобінкалі, а її чоловіка — Мукундолал Дотто. З недавнього часу вони живуть у Бенаресі. Родичі просили їх ще погостювати в Гаджіпурі кілька днів, але

вони відмовилися, бо їм довелося б харчуватись у них. Вони найняли човен і вирушили додому.

Господиня дому дуже шкодувала, що вони їдуть, але Нобінкалі сказала їй:

— Ти ж, сестро, знаєш, яке в мого чоловіка слабке здоров'я. Він з самого дитинства звик до того, щоб у домі була корова, з молока якої щоб робили масло, а з масла — гхі [1], а на гхі щоб готували лучі. Корову ж не будеш годувати як-небудь і чим-небудь... І так далі.

— Як тебе звуть? — почала вона розпитувати Комолу.

— Комола.

— Мабуть, у тебе є чоловік? Я бачу на твоїх руках металеві браслети.

— Я втратила його на другий день після весілля.

— Ой лишенько, та невже? Ти ж така молоденька! — І, уважно глянувши на Комолу, додала: — Тобі не більше як п'ятнадцять.

— Точно не знаю, скільки мені, але думаю, що скоро п'ятнадцять.

— Ти дочка брахмана?

— Так.

— Де живуть твої батьки й родичі? — розпитувала далі Нобінкалі.

— В домі свекра я ніколи не була, а батько мій з Бішукхалі.

— Твої батьки...

— У мене нема ні батька, ні матері.

— О Харі [2]! Що ж ти збираєшся робити?

— Піду в Бенарес і спробую найнятись до яких-небудь благородних хазяїв. Може, хто й візьме мене до себе: мені ж тільки аби давали їсти. Я вмію куховарити.

Нобінкалі в душі дуже зраділа, що знайшла дарову куховарку-брахманку, але вголос промовила:

— Нам куховарка не потрібна. Слуг-брахманів у нас досить. Брати ще одну куховарку-брахманку нам нема потреби. Та й до того іще невідомо, чи ти добре готуватимеш їжу для хазяїна. Служникові-брахману треба платити чотирнадцять рупій на місяць, крім того, його доводиться годувати й зодягати. Але ти дочка брахмана й опинилась у скрутному становищі. Ми візьмемо тебе до себе. Ми го-

---

[1] Гхі — топлене масло.
[2] Харі — епітет бога Вішну.

дуємо стількох людей, стільки всього марно витрачаємо, що коли прибавиться ще одна людина, ніхто й не відчує цього. Роботи у нас небагато. Ми живемо зараз удвох: хазяїн та я. Дочок я повіддавала заміж. Усі вони потрапили в дуже заможні родини. У нас ще є син. Він суддя й практикує зараз у Шераджогонджі. Два місяці тому на його ім'я прийшов звідти лист від губернатора. Я сказала тоді хазяїну: «Наш Ото забезпечений абсолютно всім, навіщо йому їхати далеко від нас? Я, звичайно, знаю, що займати таку значну посаду можуть не всі, і все-таки дитині доведеться жити в такій далекій стороні. Нащо? Яка в цьому потреба?» А хазяїн відповів мені: «Боже мій, та не в цьому справа, зовсім не в цьому. Ти жінка й тому нічого не розумієш. Хіба я посилаю Ото на службу заради грошей? Хіба нам не вистачає й свого статку? Але я хочу, щоб він чимось зайнявся: він же ще такий молодий, і хто знає, що б привернуло його увагу, якби він не працював».

Паруси надималися від попутного вітру, і дорога до Бенареса не зайняла багато часу.

Комола разом з своїми майбутніми хазяями увійшла в двоповерховий будинок, що стояв на околиці міста. Коло будинку був невеликий садок. Комола побачила, що насправді тут немає ніяких слуг-брахманів, яким платять по чотирнадцять рупій на місяць. Правда, тут був один кухар-брахман із Оріси[1], але дуже скоро після приїзду Комоли Нобінкалі раптом страшенно розгнівалася на нього й немилосердно вигнала, навіть нічого йому не заплативши. А що знайти в цей час кухаря за чотирнадцять рупій на місяць було майже неможливо, то варити їжу довелося Комолі.

Нобінкалі весь час повчала дівчину:

— Знаєш, дитино моя, Бенарес — небезпечне місце для такої молоденької дівчини, як ти. Будь обережна, ніколи не виходь сама з дому. Коли я поїду на Ганг поклонитися володарю світу, то візьму тебе з собою.

Нобінкалі пильно стежила за Комолою, щоб ненароком не випустити її з своїх рук. Комола не могла навіть поговорити з дівчатами-бенгалками. Цілий день вона крутилася, як муха в окропі, а коли наставав вечір, Нобінкалі починала нудно й довго розказувати про те, яка вона ба-

---

[1] Оріса — штат на сході Індії.

гата, скільки у неї коштовностей, скільки золотого й срібного посуду, меблів, оббитих парчою та оксамитом, але вона не взяла все це з собою до Бенареса тому, що боїться злодіїв.

— Знаєш, хазяїн ніяк не міг звикнути їсти з мідного посуду і спочатку все сварився зі мною через це. Він казав, що коли у нас украдуть частину посуду, то він купить новий. Але я не можу розкидатися грішми тільки тому, що вони є. Краще як-небудь обійтися без цих речей. Ти не думай, у нас у селі є великий дім і ціла армія слуг. Не могли ж ми взяти їх усіх сюди! Хазяїн хоче найняти великий будинок, але я не погоджуюсь; я стомилась і хочу трохи відпочити, а з великим домом та слугами багато мороки: і вдень і вночі будуть турботи.

І так далі і тому подібне.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ДРУГИЙ

У домі Нобінкалі Комола почувала себе, мов риба в мілкому зарослому ставку. Вона б могла втекти звідси, але куди б вона поділася? Комола добре пам'ятала, яким зловісним і холодно-байдужим видався їй світ у ту страшну ніч. Вона зрозуміла, що означає не мати ніякого притулку.

Тепер у неї вже не вистачило б сміливості наважитися на такий крок ще раз.

Не можна сказати, щоб Нобінкалі не ставилася прихильно до Комоли, але ця прихильність була якоюсь бездушною. У тяжку для дівчини хвилину вона подбала про неї, але зробила вона це з своєкорисливості, і Комола не могла відчувати до неї вдячності. Для Комоли найтяжчими були ті години, які вона проводила у товаристві Нобінкалі. Будь-яка хатня робота здавалася їй набагато приємнішою.

Якось уранці Нобінкалі покликала Комолу й сказала їй:

— Чуєш, дівчино, сьогодні хазяїн себе погано почуває. Замість рису спечи йому коржики. Та не бери так багато гхі. Я добре знаю, як ти вмієш куховарити! І куди тільки іде моє масло! У цьому відношенні кухар-урія [1] був набага-

[1] Урія — житель Оріси.

то кращий. Він, звичайно, теж витрачав багато гхі, але у стравах хоч відчувався його смак.

Комола на такі докори не відповідала ні слова і, наче вона нічого не чула, бралася мовчки до роботи.

От і сьогодні вона мовчки почала чистити овочі, а душа її нила від незаслуженої образи. Світ здавався їй повним суму, а життя сповненим безнастанних страждань... Раптом вона почула слова хазяйки, які примусили її затремтіти всім тілом.

— Гей, Тулсі, іди мерщій до міста й поклич лікаря Нолінакха! — кричала нагорі Нобінкалі.— Скажи, що хазяїну дуже погано.

«Лікар Нолінакх!» Перед очима Комоли затремтіли, наче обірвані золоті струни віни, сонячні промені. Покинувши чистити овочі, вона підбігла до дверей, що вели у кухню. І як тільки Тулсі зійшов униз, вона спитала:

— Куди ти йдеш, Тулсі?

— Іду за лікарем Нолінакхом.

— Хто це такий?

— О, це відомий тутешній лікар!

— Де він мешкає?

— У місті, приблизно за півкроша[1] звідси.

Комола завжди віддавала слугам усе, що лишалося від панського столу. Дівчина не могла відмовитися від такої звички, хоч їй часто добре перепадало за це. Слуг дуже погано годували, до того ж, їм давали їсти лише після того, як поїдять пани. Коли хтось із слуг приходив до Комоли й просив нагодувати його, вона ніколи не відмовляла. Тому вже через кілька днів після своєї появи у домі Нобінкалі Комола здобула їх любов.

— Ей, Тулсі! — почувся згори голос.— З ким це ти там радишся біля кухні? Ти, мабуть, думаєш, що я не бачу? Ти що, не втрапиш до міста, якщо по дорозі не зазирнеш у кухню? От так і пропадає моє добро. А ти, шановна куховарко, не забувай, що я підібрала тебе на дорозі і з ласки своєї дала тобі притулок. За це інша не знала б, як дякувати мені, а ти?

Нобінкалі ніколи не давала спокою підозра, що всі тільки й роблять, що обкрадають її. І хоч у неї не було ніяких доказів, вона звинувачувала всіх, бо була впевнена, що навіть коли кидати каміння в цілковитій темряві, частина

---

[1] Крош — міра довжини, дорівнює приблизно 4 км.

його обов'язково влучить у ціль. Слуги повинні знати, що вона завжди пильнує і що її обдурити неможливо. Але сьогодні лайка Нобінкалі зовсім не зачепила Комолу. Вона працювала машинально, а думки її витали десь дуже далеко звідси. Ставши біля дверей кухні, вона почала чекати повернення Тулсі. Слуга нарешті вернувся, але сам.

— А пан лікар не прийшов, Тулсі? — запитала Комола.

— Ні, не прийшов.

— Чому?

— У нього захворіла мати.

— Захворіла мати? То хіба ж у домі більше нікого немає?

— Ні, адже він нежонатий.

— Звідки ти знаєш, що він нежонатий?

— Я чув від слуг, що в нього немає дружини.

— Може, вона померла?

— Може бути, але його слуга Бродж казав, що в нього не було дружини й тоді, коли він працював лікарем у Рангпурі.

— Тулсі! — закричала згори хазяйка.

Комола метнулася в кухню, а Тулсі побіг нагору.

Нолінакх!.. Працював лікарем у Рангпурі!.. У Комоли більше не було ніякого сумніву.

Коли Тулсі зійшов униз, Комола почала розпитувати його знову:

— Знаєш, Тулсі, у мене є родич і його звуть так само, як пана лікаря. Скажи, він брахман?

— Так, брахман, прізвище його Чатудже.

Тулсі, боячись, щоб його знову не побачила тут хазяйка, не наважився продовжувати з Комолою розмову й швидко пішов. Тоді Комола піднялася нагору до Нобінкалі.

— Я вже з усім упоралась і тепер піду скупаюся на Дошашомедх Гхат,— сказала вона.

— Ти якась химерна! — розсердилася Нобінкалі.— Захворів хазяїн, може, йому раптом щось буде потрібне, а ти хочеш йти купатись.

— Я довідалася, що в Бенаресі живе один мій родич. Я хочу побачити його.

— Щось мені це не подобається. Я не дитина і все добре розумію. Хто тобі це сказав? Мабуть, Тулсі? Терпець мій урвався. Більш я його не триматиму. А тобі, шановна

куховарко, я скажу ось що: поки ти у мене в домі, тобі не вдасться ні ходити самій купатися, ні бігати по місту й шукати родичів. Затям це собі!

Воротарю наказали негайно вигнати Тулсі, щоб і духу його більше тут не було, а решті слугам суворо заборонили розмовляти з Комолою.

Поки Комола не була впевнена, що Нолінакх живий, вона все терпіла. Але тепер вона вже не могла терпіти. В цьому місці жив її чоловік, і їй несила було залишатися далі в чужому домі! Усе падало їй з рук, і вона не могла нічого робити.

— Кажу тобі, дівчино,— вичитувала їй Нобінкалі,— що мені не подобається твоя поведінка. Який шайтан вселився в тебе! Ти сама не їси і нас теж хочеш заморити голодом? Сьогодні не можна й у рот взяти того, що ти наварила.

— Я не можу більше у вас жити! — сказала Комола.— Це понад мої сили. Відпустіть мене!

— Я так і знала! — крикнула Нобінкалі.— У наш час ніхто не платить добром за добро! А я ще зглянулась на тебе, дала тобі притулок, відмовила чудовому кухареві-брахманові, що так довго служив у нас! І ні разу не намагалася дізнатися, чи дійсно ти дочка брахмана! А тепер ти кажеш відпустити тебе. Якщо спробуєш утекти, я повідомлю поліцію! Мій син — суддя! За його наказом вішають людей! Зі мною краще не хитруй! Чула, що сталося з Годою, коли він насмілився перечити хазяїну? Йому дісталося так, що й по сей день цей шахрай сидить у тюрмі! Обдурити нас тобі не пощастить!

Хазяйка казала правду. Слугу Году, звинуваченого в крадіжці годинника, справді посадили в тюрму.

Комола не бачила ніякого виходу. Щастя усього її життя було так близько, що досить було тільки простягти руку — і вона дістане його, але руки її були зв'язані! Що могло бути жахливіше? Комола не знаходила собі місця, не заспокоювалася ні під час роботи, ні у себе в кімнаті. Вона не могла більше жити, зв'язана по руках і ногах. Упоравшись з роботою пізно ввечері, вона напинала на голову шаль, щоб не змерзнути, і виходила в сад. Ставала біля огорожі, довго дивилася на дорогу, що вела до міста. Її молоде серце було сповнене бажанням служити чоловікові, любити й шанувати його. Усією душею рвалася вона по цій темній безлюдній дорозі до заповітного будинку в місті. Немов закам'янівши, дівчина довго стояла отак

нерухомо, а потім схилялася у низькому поклоні й поверталася до своєї кімнати.

Але скоро у Комоли відібрали й ці останні крихти щастя, крихти волі. Якось пізно увечері, тільки-но вона закінчила роботу на кухні, Нобінкалі послала за нею слугу. Вернувшись, слуга сказав, що не знайшов куховарки.

— От тобі й маєш! — вигукнула стурбована Нобінкалі.— Невже вона втекла? — І, взявши лампу, сама почала шукати Комолу по всьому будинкові. Та дівчина щезла. Тоді вона пішла до чоловіка. Мукундо-бабу, напівзаплющивши очі, курив кальян.

— Ой, ти чуєш? Здається, кухарка втекла!

Але навіть ця звістка не змогла вивести Мукундо-бабу із блаженного спокою. Він тільки ліниво й сонно сказав:

— Я з самого початку був проти того, щоб ти брала незнайому людину. Вона що-небудь вкрала?

— Немає тільки шалі, яку я дала їй носити, а чи бракує ще чого, поки що не знаю.

— Треба повідомити поліцію,— спокійно пробасив хазяїн.

Один із слуг вийшов з ліхтарем на дорогу. Тим часом Комола повернулася до своєї кімнати й побачила, що Нобінкалі перекидала тут усі речі, намагаючись дізнатися, що з них украдено. Забачивши Комолу, Нобінкалі вигукнула:

— Що це означає? Куди тебе носило?

— Я кінчила роботу і вийшла в сад.

У відповідь Нобінкалі почала кричати на неї, говорити все, що їй тільки спадало на язик. До дверей кухні позбігалися всі слуги.

Комола ніколи не плакала перед Нобінкалі, хоча б та лаяла її на всі заставки. Зараз вона теж стояла мовчки й нерухомо, наче статуя.

Як тільки злива слів Нобінкалі трохи вщухла, Комола сказала:

— Ви незадоволені мною! Відпустіть мене!

— Звичайно, відпущу! Ти що, гадаєш, що я буду годувати, зодягати та все життя панькатися з таким невдячним створінням, як ти? Але перш ніж відпустити тебе, я тобі покажу, хто ми такі!

Після такого скандалу Комола більше не наважувалася виходити в сад. Вона зачинялася у своїй кімнаті й в душі тішила себе:

«Колись-то всевишній зглянеться на того, хто зазнав стільки лиха!»

Якось Мукундо-бабу, взявши двох слуг, поїхав прогулятися. Надвірні двері одразу ж зачинили на засув. Почало вже вечоріти, коли за дверима раптом почувся чийсь голос:

— Мукундо-бабу вдома?

— Ой, та це ж лікар Нолінакх! — вигукнула стривожена Нобінкалі.— Будхія! Будхія! — покликала вона слугу.

Але Будхія наче в землю запався.

Тоді Нобінкалі крикнула Комолі:

— Йди-но скоріше відчини двері! Скажи панові лікарю, що хазяїн вийшов трохи погуляти й скоро прийде. Хай лікар почекає.

Комола взяла ліхтар і побігла вниз. Ноги її тремтіли, серце калатало в грудях так, що, здавалось, от-от вискочить, руки похолонули. Вона боялася, що через таке страшне хвилювання не зможе розглядіти Нолінакха.

Відсунувши засув і натягнувши на обличчя покривало, дівчина стала за дверима.

— Хазяїн дома? — спитав Нолінакх.

— Ні. Проходьте, будь ласка,— ледве чутно вимовила Комола.

Нолінакх увійшов до вітальні. В цю мить з'явився Будхія.

— Хазяїн поїхав погуляти. Він зараз приїде. Посидьте трошки.

Комола задихалася від хвилювання. Вона причаїлася на темній веранді, звідки їй було добре видно Нолінакха. Ноги підламувалися під нею, і вона змушена була сісти, щоб хоч трохи заспокоїлося стривожене серце. Від збудження й холоду вона вся тремтіла, мов у пропасниці.

Нолінакх непорушно сидів біля столу, на якому горіла гасова лампа, і про щось думав. Комола жадібно вп'ялася поглядом в його обличчя. З очей у неї текли сльози. Вона похапцем витирала їх і все дивилася на Нолінакха, та так пильно, ніби намагалася назавжди закарбувати його образ у найпотаємнішому куточку свого серця. Дівчина дивилася на його задумливе, з високим чолом обличчя, що його вихоплювало з темряви світло лампи. Для Комоли зараз не існувало нічого, крім цього обличчя, воно стало для неї втіленням усього світу.

Важко сказати, в якому стані була в ці хвилини Комола: у свідомому чи несвідомому. Раптом вона опам'яталася і з страхом побачила, що Нолінакх уже підвівся й розмовляє з Мукундо-бабу.

Боячись, щоб вони часом не вийшли на веранду й не застали її там, Комола побігла вниз, у кухню. З кухні було видно двір, яким мав проходити Нолінакх.

Комола сиділа мов зачарована й думала: «Як я, така нікчемна жінка, можу бути дружиною такої людини! У нього таке розумне, ясне й прекрасне обличчя, наче у якогось божества. О мій володарю! Мої страждання не були марними».

Уста її шепотіли палку молитву.

Раптом на сходах почулися кроки. Комола припала до дверей, що вели у темну кухню. Першим пройшов Будхія з лампою в руках, слідом за ним з'явився Нолінакх.

«Я, твоя покірна раба, змушена бути рабинею тут, у чужому домі. Ти пройшов мимо і не впізнав мене!» — подумки зверталася до нього Комола.

Коли Мукундо-бабу пішов у онтохпур вечеряти, Комола тихенько прокралася до вітальні. Вона впала навколішки перед кріслом, в якому недавно сидів Нолінакх, і, торкнувшись чолом підлоги, поцілувала її. Серце дівчини краялося від горя: вона не могла інакше висловити йому свою любов і відданість.

На другий день вона дізналася, що лікар порадив хазяїнові змінити клімат і поїхати на курорт, що був від Бенареса далеко на заході. У домі не гаючись почали лаштуватися в дорогу.

Комола підійшла до Нобінкалі й сказала:

— Я не можу поїхати з Бенареса.

— Ми можемо, а ти не можеш? Я бачу, ти щось дуже віддана цьому місту.

— Кажіть, що хочете, а я зостаюся тут.

— Ану лишень спробуй!

— Благаю вас, не беріть мене з собою.

— Ти просто нестерпна! Час уже їхати, а ти починаєш капризувати! Де ми так скоро знайдемо людину на твоє місце? Хто виконуватиме твою роботу?

Усі благання Комоли були марними. Зачинившись у себе в кімнаті, вона розридалася, благаючи всевишнього помогти їй.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ТРЕТІЙ

Ввечері, після розмови з Хемноліні про її одруження з Нолінакхом, у Онноди-бабу знову почалися болі. Він промучився всю ніч. Уранці йому стало трохи легше, і він вийшов у садок і сів на стільці, підставляючи обличчя під ніжне ранкове проміння зимового сонця. Хемноліні недалеко від нього готувала чай.

Від безсонної ночі обличчя Онноди-бабу зблідло й змарніло, під очима залягли чорні тіні. Він набагато постарів за цю ніч.

Хемноліні дивилася на змучене обличчя батька, і їй здавалося, наче хто встромив ніж їй у серце. Дівчині було нестерпно боляче від думки, що вона так засмутила старого батька, відмовившись вийти заміж за Нолінакха. Їй здавалось, що причина його хвороби — тяжкі душевні страждання. «Що ж зробити, щоб заспокоїти тата?» — весь час думала вона, але так ні на що й не зважилася.

В цю мить у садок несподівано увійшов Окхой з дядьком Чокроборті. Хемноліні хотіла була піти геть, але Окхой затримав її.

— Зостаньтеся, це пан Чокроборті із Гаджіпура, його всі знають на заході. У нього до вас серйозна справа.

Оннода-бабу й Хемноліні сиділи на брукованому майданчику, дядько і Окхой розмістилися тут же.

— Я чув,— почав дядько,— що ви близькі друзі Ромеша-бабу, тому й приїхав, щоб спитати, чи не маєте ви яких-небудь відомостей про його дружину?

Вражений Оннода-бабу якусь мить не міг вимовити ні слова.

— Дружина Ромеша-бабу? — нарешті перепитав він, коли до нього повернувся дар мови.

Хемноліні опустила очі.

Чокроборті тим часом продовжував:

— Добрі люди, ви, мабуть, вважаєте мене за якогось неотесаного селюка. Наберіться трошки терпіння й вислухайте мене до кінця. Ви зразу ж зрозумієте, що я прийшов до вас не для того, щоб потішитися плітками. Минулої осені, під час свята Пуджа, Ромеш-бабу і його дружина їхали пароплавом на захід. На тому самому пароплаві їхав і я, і ми там познайомилися. Ви, звичайно, знаєте, з якою любов'ю ставиться до Комоли кожний, хто хоч раз побачить її. Я вже старий, на своєму віку зазнав чима-

ло горя, і серце моє зачерствіло, але я й досі не можу забути ні на мить нашу милу Лакшмі... Ромеш-бабу ніяк не міг вирішити, куди їм їхати. Але за два дні нашого знайомства Комола так полюбила мене, що умовила Ромеша-бабу висісти у Гаджіпурі й оселитися у моєму домі. Там вона здружилася з моєю дочкою Шойлою, і вони жили як рідні сестри. Мені тяжко розказувати, що сталося далі. Не можу збагнути, чому вона так раптово покинула нас й примусила всіх страждати. З того часу у Шойли не висихають очі.

І з очей Чокроборті потекли сльози.

— Що ж з нею сталося? Куди вона поділася? — спитав украй схвильований Оннода-бабу.

— Окхой-бабу,— звернувся дядько до свого супутника,— ви про все чули, розкажіть, що сталося далі, бо в мене серце з жалю розривається, коли я згадую про це.

Окхой розповів докладно про все, що сталося. Він нічого не додав від себе, але поведінка Ромеша з його розповіді постала в дуже непривабливому вигляді.

Оннода-бабу час від часу повторював:

— А ми про це нічого не знали! Ромеш, як поїхав з Калькутти, не прислав нам жодного листа.

— Ми навіть не знали, що він одружився з Комолою,— додав Окхой.— Я хочу спитати вас, пане Чокроборті: ви напевно знаєте, що Комола — дружина Ромеша? Може, вона його двоюрідна сестра або якась далека родичка?

— Що ви кажете, Окхой-бабу? — здивовано промовив Чокроборті.— Як це не дружина? Не багатьом доля дає таких дружин, справжніх Лакшмі.

— Дивна річ,— промовив Окхой.— Чим краща дружина, тим гірше до неї ставляться! Мені здається, що найкращим людям всевишній посилає найтяжчі випробування,— гірко зітхнув він.

— Це дуже прикра історія,— сказав Оннода-бабу, проводячи рукою по своєму рідкому волоссі.— Але слізьми горю не зарадиш.

— У мене є деякі сумніви,— зауважив Окхой.— А що, коли Комола не втопилася, а просто втекла з дому Ромеша-бабу? Ми з паном Чокроборті й приїхали до Бенареса, щоб пошукати її тут. Але, на жаль, ви теж нічого не знаєте. Одначе як би там не було, ми на кілька днів залишимося тут і спробуємо знайти її.

— А де зараз Ромеш? — запитав Оннода-бабу.

— Кудись зник і навіть не попрощався з нами,— відповів дядько.

— Я не бачив його, але чув від людей, що він вернувся до Калькутти,— сказав Окхой.— Здається, збирається працювати адвокатом у Аліпурі. Людина не може ж усе життя горювати, особливо в такому молодому віці, як він. Ходімо, пане Чокроборті, пошукаємо Комолу в місті.

— Окхой, ти ще прийдеш до нас? — спитав Оннода-бабу.

— Не обіцяю. У мене так тяжко на серці, Оннода-бабу; поки я в Бенаресі, я повинен шукати Комолу. Яка це благородна дівчина! Лише безмежний відчай змусив її утекти з дому! Страшно навіть подумати, в якому вона зараз скрутному становищі, скільки зазнала за останній час горя й страждань. Ремешеві-бабу, може, це й байдуже, але я не можу залишатися спокійним.

Окхой і дядько Чокроборті пішли.

Засмучений Оннода-бабу подивився на дочку. Хемноліні з усіх сил намагалася стримати своє хвилювання. Вона знала, як тривожиться за неї батько, і спокійним голосом промовила до нього:

— Тату, покажися сьогодні лікареві. Кожна дрібниця згубно впливає на твоє здоров'я. Тобі треба трохи полікуватися.

Оннода-бабу відчув деяку полегкість. Одержавши таку жахливу звістку про Ромеша, Хемноліні щиро турбується про батькове здоров'я. З серця Онноди-бабу наче камінь зсунувся. Іншим разом він намагався б перевести розмову про свою хворість на іншу тему, але сьогодні сказав:

— Ти маєш рацію! Треба показатися лікареві. Сьогодні ж пошлю по Нолінакха, чи як ти радиш?

Але Хемноліні, почувши ім'я Нолінакха, трохи стривожилася. Тепер у присутності батька їй буде важче триматися з ним так просто й невимушено, як раніше. І все-таки вона сказала:

— Добре, я пошлю по нього кого-небудь.

Бачачи, що Хемноліні цілком спокійна, Оннода-бабу наважився сказати:

— Хем, уся ця історія з Ромешем...

Але Хемноліні тут же урвала його:

— Тату, починає припікати сонце, ходімо в кімнату.— І, не давши батькові й слова мовити, схопила його за ру-

ку й повела у дім. Там вона посадила його в крісло, тепло закутала й поклала в руки газету. Потім, витягнувши з футляра окуляри, наділа їх йому і сказала:

— Почитай поки що газету, я скоро повернуся.

Оннода-бабу, мов той слухняний хлопчик, намагався виконати наказ Хемноліні, але тривога за дочку заважала йому зосередитися. Нарешті він відклав газету й пішов шукати Хемноліні. Підійшовши до її кімнати, він побачив, що двері замкнені, хоч було ще дуже рано.

Оннода-бабу мовчки вийшов на веранду й почав походжати по ній. Трохи згодом він знову підійшов до дверей кімнати Хемноліні, але вони все ще були замкнені. Стомлений Оннода-бабу повернувся на веранду, важко опустився в крісло й почав куйовдити на голові волосся.

Незабаром прийшов Нолінакх. Оглянувши Оннодубабу, він сказав, як йому лікуватися.

До кімнати увійшла Хемноліні.

— Оннода-бабу, здається, чимось дуже стривожений? — звернувся до неї Нолінакх.

— Так.

— Він потребує цілковитого душевного спокою,— сказав Нолінакх.— З моєю мамою теж таке. Вона хвилюється з найменшого приводу, і це погано позначається на її здоров'ї. Учора, наприклад, вона до самого ранку не могла заснути через якусь дрібницю. Я намагаюся нічим не хвилювати її, але це зовсім неможливо у нашому житті.

— Ви сьогодні погано виглядаєте,— сказала Хемноліні.

— Ні, я почуваю себе дуже добре. Я ніколи не хворію. Учора я пізно ліг, тому, мабуть, у мене трохи стомлений вигляд.

— Мені здається, що було б краще, якби коло вашої матінки завжди була яка-небудь жінка, котра доглядала б її. Ви — самі, роботи у вас багато і, звичайно, вам важко доглядати за нею як слід.

Ці слова Хемноліні промовила без будь-якої таємної думки, але її раптом пойняв сором, і вона почервоніла. Дівчині спало на думку, що Нолінакх може її не так зрозуміти. А Нолінакх, помітивши, як зніяковіла Хемноліні, мимоволі згадав свою вчорашню розмову з матір'ю.

— Було б непогано, якби коло неї завжди була служниця,— відразу ж виправилася Хемноліні.

— Я не раз намагався умовити матір, але вона ні за

що не погоджується,— відповів Нолінакх.— Вона дуже боїться порушити кастову чистоту і не довіряє найманим слугам. Така вже в неї вдача; вона ніколи не користується послугами тих, хто вимагає за це плату.

Після цього Хемноліні не мала що говорити на цю тему. Трохи помовчавши, вона сказала:

— Я намагаюсь виконувати всі ваші настанови, але іноді на моєму шляху постають перешкоди, і я змушена відступати. Мені страшно, я гублю віру в себе. Невже я ніколи не здобуду душевної рівноваги? Скажіть, невже я завжди так болісно сприйматиму удари долі?

В словах Хемноліні Нолінакх відчув благання про допомогу й задумливо промовив:

— Пам'ятайте, перешкоди даються нам для того, щоб пробудити усі наші душевні сили. Ніколи не треба впадати у відчай.

— Чи зможете ви зайти до нас завтра вранці? — спитала Хемноліні.— В наших бесідах з вами я тільки й черпаю сили.

Непорушний душевний спокій, яким віяло від Нолінакха, завжди благотворно впливав на Хемноліні.

Нолінакх пішов, і Хемноліні поволі заспокоїлась. Вийшовши на веранду, що була перед її спальнею, вона почала дивитися в далечінь, залиту промінням зимового сонця. Був чудовий полудень. Перед очима дівчини розкривався всесвіт, в якому поряд існували праця і спочинок, нестримна сила і тихий спокій, палкі бажання й сувора стриманість. Усім своїм змученим серцем Хемноліні відчувала велич світу. Проміння сонця, безмежний блакитний простір неба пестили їй душу, сповнювали її почуттям глибокої вдячності.

Хемноліні думала про матір Нолінакха. Вона здогадувалася, що учора так схвилювало стару жінку й чому вона не могла заснути до самого ранку. Глибоке зворушення і страх, які викликала в Хемноліні пропозиція вийти заміж за Нолінакха, минули, і дівчина відчула до лікаря ще більшу повагу й відданість, але в цій відданості не було муки палкого кохання. Важко було уявити собі, що серйозного Нолінакха могло цікавити кохання жінки. Але кожній людині треба, щоб про неї хтось піклувався. Мати Нолінакха стара і хвора, хто ж турбуватиметься про нього? Адже життя Нолінакха гідне пошани, і служіння такій людині — благородна справа!

Те, що вона сьогодні вранці почула про Ромеша, важким тягарем впало на її серце. Щоб витримати цей удар долі, дівчині довелося зібрати усі свої душевні сили. Тепер Хемноліні вважала великою образою для себе страждати за Ромешем. Вона не хотіла ні обвинувачувати, ні засуджувати його. Колесо земного життя безперервно обертається, хоч сотні тисяч людей роблять і добрі, і погані вчинки, і Хемноліні не збиралася бути для когось суддею. Вона не хотіла навіть думати про Ромеша. Іноді вона згадувала Комолу, і її проймав страх. Вона запитувала себе, який зв'язок є між нею й тою бідолашною самовбивцею. І її серце стискалося від сорому, гніву й жалю.

— О всевишній,— склавши молитовно руки, благала Хемноліні,— я ж ні в чому не завинила, то за віщо ти мене так караєш? Розірви ці пута! Звільни мене від цього кохання! Мені нічого не треба, я тільки хочу спокійно жити в твоєму світі!

Оннода-бабу хотів якнайскоріше узнати, що Хемноліні думає про те, що вона почула про Ромеша й Комолу. Але в нього не вистачало сміливості відверто спитати її про це. Хемноліні сиділа на веранді й вишивала. Оннода-бабу час від часу виходив туди, але щоразу, бачачи, яка дочка задумана, повертав назад.

Лиш увечері, коли Хемноліні, сівши коло нього, давала йому з молоком ліки, Оннода-бабу нарешті наважився почати розмову.

— Відсунь трохи лампу,— попросив він Хемноліні.

У кімнаті стало темніше, і Оннода-бабу промовив:

— А той старий, що приходив до нас уранці, здається мені чесною людиною...

Хемноліні нічого не відповіла. Іншого вступу Оннода-бабу придумати не міг і сказав відверто:

— Я дуже здивований тим, що почув про Ромеша. Люди багато дечого казали про нього, але до сьогоднішнього дня я нікому не вірив. Та тепер уже...

— Тату, не будемо говорити про це,— скорботним тоном урвала його Хемноліні.

— Донечко, мені теж не хочеться про це говорити, але не можна байдуже ставитися до поведінки того, з ким волею всевишнього були зв'язані і наші радощі, і печалі.

— Ні, ні! — схвильовано вигукнула Хемноліні.— Навіщо так пояснювати завжди наше щастя й горе? Я зовсім

спокійна, тату. Мене просто мучить сумління, що ти так непокоїшся про мене, а для цього немає ніяких підстав.

— Хем, рідненька,— провадив далі Оннода-бабу,— я вже старий, і серце моє не знатиме спокою доти, поки ти не влаштуєш як слід свого життя. Хіба я можу спокійно дивитися на те, що ти живеш, наче та пустельниця?

Хемноліні мовчала.

— Зрозумій, донечко,— умовляв Оннода-бабу Хемноліні,— в житті кожної людини інколи гине якась її надія, але це зовсім не означає, що після цього треба зрікатися усіх благ, які їй ще дає життя. Ти стільки перестраждала, що зараз, мабуть, і не знаєш, в чому буде щастя і смисл твого життя. Одначе я весь час думаю про тебе і знаю, що для тебе краще. Тому я й прошу тебе: не нехтуй цією пропозицією.

— Не кажи так, тату! — вигукнула з слізьми у голосі Хемноліні.— Я ніколи не нехтувала твоїми словами і зараз зроблю все, що ти тільки звелиш. Однак мені потрібен деякий час, щоб очистити від сумнівів душу й підготуватися до цього.

Оннода-бабу ласкаво торкнувся в темряві її мокрого од сліз обличчя й погладив її по голові. Більше він не сказав ні слова.

Другого ранку, коли Оннода-бабу й Хемноліні пили в саду чай, прийшов Окхой. Оннода-бабу глянув на нього з німим запитанням.

— Поки що немає нічого нового,— відповів Окхой і, взявши чашку з чаєм, сів до столу. Сьорбаючи гарячий чай, він поволі розповідав:

— Деякі речі Ромеша-бабу й Комоли лежать і досі в пана Чокроборті. Він не знає, куди їх відіслати; Ромеш-бабу, звичайно, зразу ж приїде сюди, як тільки дізнається про вашу адресу. Тому, якщо сюди... до вас...

— Окхой! — вигукнув раптом украй розгніваний Оннода-бабу.— Ти нічого не розумієш! І чого Ромешу приходити до нас? І чому я повинен турбуватися про його речі?

— Але ж це буде несправедливо й невірно! Ромеш-бабу, я впевнений, розкаюється зараз у всьому. Хіба не обов'язок старих друзів підтримати його? Хіба можна покинути його тепер, у таку хвилину?

— Окхой, ти весь час говориш про те, що завдає нам болю. Суворо попереджую тебе, ніколи не згадуй при нас про нього.

— Тату, не сердься,— ласкавим голосом сказала Хемноліні.— Тобі це шкідливо. Хай Окхой-бабу каже все, що хоче. Який у цьому гріх?

— Ні, ні, я прошу у вас пробачення,— промовив Окхой.— Я зрозумів, що поводився непристойно.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ЧЕТВЕРТИЙ

Мукундо-бабу з усією сім'єю лагодився до від'їзду в Мірут. Речі були вже спаковані, і виїжджати мали другого ранку. Комола все ще сподівалася, що, може, трапиться щось таке, що перешкодить їх від'їзду, або, може, лікар Нолінакх ще раз навідається до свого пацієнта. Але нічого такого не трапилося.

Нобінкалі дуже боялася, щоб її куховарка, скориставшись метушнею, що панувала в домі перед від'їздом, часом не втекла, й тому тримала її коло себе. З ранку до вечора Комола пакувала речі, і Нобінкалі весь час пильно стежила за нею.

У страшному відчаї Комола всією душею бажала в останню ніч заслабнути на яку-небудь тяжку хворобу. Тоді Нобінкалі не мала б змоги взяти її з собою, а може, до неї покликали б одного лікаря. Заплющивши очі, вона уявляла собі, як від цієї страшної хвороби згасає її життя і як перед смертю вона бере прах від ніг лікаря й помирає.

Увечері напередодні від'їзду Нобінкалі поклала Комолу спати в своїй спальні, а другого ранку, коли виїжджали на станцію, посадила її в свій екіпаж. Мукундо-бабу сів у вагон другого класу, а Нобінкалі з Комолою влаштувались у жіночому купе.

Нарешті поїзд рушив, і бенареський вокзал залишився позаду. Паровозні гудки шматували серце Комоли, наче той знавіснілий слон рве ліани своїми гострими іклами. Жадібними очима дівчина дивилася на місто, що пропливало за вікном.

— Куди ти поклала коробочку з бетелем?

Комола дістала її і подала хазяйці.

Нобінкалі відкрила її і гнівно вигукнула:

— Я так і знала! Ти забула покласти у бетель вапна. Що ж я тепер робитиму? Якщо сама за чимось не додивлюся, то наперед знаю, що все буде зроблено не так, як треба. Чи в тебе шайтан вселився? Ти що, вирішила дра-

тувати мене? Хочеш загнати мене в могилу? Сьогодні не посолені овочі, взавтра молочна каша тхне землею,— думаєш, ми не розуміємо усіх цих твоїх витівок? Ну добре, ось тільки приїдемо до Мірута, я тобі покажу твоє місце!

Коли поїзд проїжджав через міст, Комола висунулась з вікна, щоб кинути останній погляд на Бенарес, що розкинувся на березі Гангу. Вона не знала, де живе Нолінакх, але їй були милі усі місця, що мелькали за вікном у швидкому русі поїзда: і пристані, і будинки, і гостроверхі храми,— усе це, здавалося, було сповнене його присутністю.

— Чого це ти так визираєш, аж вся перегнулася? Ти ж не птах, щоб полетіти, крил не маєш! — почула вона за плечима голос Нобінкалі.

Нарешті Бенарес зник з очей. Комола затихла на своєму місці, втупившись очима у простір перед собою.

Так доїхали до Могол-Сорайя. Тут їм треба було пересідати. Навколо Комоли вирував багатолюдний натовп, розлягався безупинний гуркіт вокзалу, але вона нічого не чула й не бачила. Все для неї було наче якийсь страшний сон. Вона механічно пересіла з одного поїзда в інший.

Поїзд мав уже от-от відійти, коли Комола раптом здригнулася: вона почула, як знайомий голос гукнув: «Матінко!»

Комола виглянула на платформу й побачила... Умеша. Її обличчя засяяло радістю.

— Боже мій, Умеш! Це ти?

Умеш відчинив двері купе, і в ту ж мить Комола була на платформі. Хлопчик схилився перед нею до землі і взяв прах від її ніг, його обличчя світилося радісною посмішкою.

Ще мить, і провідник зачинив двері купе.

— Що ти робиш! Поїзд рушає! Сідай! Сідай же! — зарепетувала Нобінкалі.

Але ці крики вже не досягали вух Комоли. Пролунав свисток, і паровоз, пихкаючи, рушив з місця.

* * *

— Звідки ж ти їдеш, Умеш? — запитала хлопчика Комола.

— Із Гаджіпура.

— Ну, як там, усі здорові? Як шановний дядечко?

— Живий і здоровий.

— А як моя діді?

— Вона день і ніч плаче за тобою, матінко.

На очі Комолі набігли сльози.

— А як Умі? Чи згадує вона хоч інколи свою тьотю?

— Та вона нізащо не вип'є молока, поки їй не надінуть тих браслетів, які ти їй подарувала. А як надіне їх, то весь час розмахує ручками й примовляє: «Тьотя поїхала!» — а в матері сльози так і котяться з очей.

— Як ти тут опинився? — розпитувала далі Комола.

— А мені не сподобалося в Гаджіпурі, от я й подався звідти.

— Куди ж ти тепер поїдеш?

— З тобою, матінко.

— Але ж у мене нема ані пайси.

— Гроші в мене є.

— Де ж ти їх узяв?

— Це ті п'ять рупій, що ти мені дала тоді. Я не витратив їх,— відповів Умеш і витяг з вузлика п'ять рупій.

— Тоді ходімо, Умеш! Поїдемо у Бенарес. Як ти думаєш, вистачить їх на два квитки?

— Вистачить,— відповів Умеш і незабаром повернувся з двома квитками.

Поїзд на Бенарес невдовзі мав уже відійти. Умеш посадив Комолу в жіноче купе, а сам сів у сусіднє.

— Куди ж ми тепер підемо, Умеш? — запитала Комола, коли вони приїхали до Бенареса.

— Про це не турбуйся, матінко, я приведу тебе в хороше місце.

— В хороше місце? Хіба ти тут щось знаєш?

— Усе знаю, ось сама побачиш, куди я тебе приведу.

Сказавши це, Умеш найняв екіпаж, допоміг сісти Комолі, а сам виліз на козли.

— Приїхали, матінко! — сказав Умеш, коли екіпаж зупинився перед якимось будинком.

Вийшовши з екіпажа, Комола рушила за Умешем і ввійшла з ним до будинку. Умеш, переступивши поріг, вигукнув:

— Дідусю, ти вдома?

— Хто це? Невже Умеш? Звідки ти тут узявся? — почулося з сусідньої кімнати — і за мить на дверях з кальяном у руці з'явився сам дядько Чокроборті.

Умеш мовчав, на його обличчі сяяла посмішка, а вражена Комола схилилася перед Чокроборті в низькому поклоні.

Чокроборті так розгубився, що на якусь мить навіть утратив дар мови, не знав, що казати, куди діти свій кальян. Нарешті, взявши Комолу за підборіддя, підняв її засоромлене обличчя й вимовив:

— Рідненька, ти вернулася до нас! Ходімо, ходімо нагору! Шойло! Шойло! Подивись, хто до нас приїхав!

Шойлоджа збігла по сходах на веранду. Комола низько схилилася перед нею й взяла прах від її ніг. Шойла схопила Комолу в обійми й, притиснувши до себе, почала цілувати її в лоб. По щоках молодої жінки текли сльози.

— Рідненька моя, рідненька,— примовляла вона.— Як ми плакали за тобою!

— Не треба згадувати про це, Шойло, краще дай Комолі зараз умитися й нагодуй її.

В цю мить з криком «тьотю, тьотю!» до кімнати, простягаючи ручки, вбігла Умі. Комола схопила її в обійми і, пригорнувши до своїх грудей, почала цілувати.

Шойлоджа дивилася на брудну одежу Комоли, на її скуйовджене волосся, і на очі їй набігли сльози. Вона повела її з собою, дбайливо викупала, дала їй надягти своє краще сарі й запитала:

— Ти, мабуть, погано спала минулої ночі? Очі зовсім позападали. Іди зараз і лягай спати, а я тим часом піду куховарити.

— Ні, діді,— відповіла Комола.— Я теж піду з тобою у кухню.

Шойлоджа не заперечувала, і обидві подруги пішли разом у кухню.

Треба сказати, що коли дядько Чокроборті, послухавши Окхоя, зібрався їхати до Бенареса, Шойлоджа почала благати його:

— Тату, я теж поїду з тобою.

— Але ж Біпіну зараз не дадуть відпустки.

— Ну то й що? Я поїду без нього. Адже вдома залишається мама, вона й догляне за ним.

Шойлоджа ще ні разу нікуди не їздила без чоловіка.

Дядько погодився, і вони разом вирушили в Бенарес.

Зійшовши з поїзда, вони побачили на платформі Умеша; він теж приїхав сюди цим поїздом.

— Отакої! Чого це ти сюди приїхав? — запитали вони хлопця.

Виявилося, що він приїхав з тією ж самою метою, що й вони. Умеш допомагав по господарству в них дома в Гаджі-

пурі, і Чокроборті та Шойлоджа знали, як розсердиться на нього господиня, коли дізнається, що він десь щез. Тому вони доклали немало зусиль, щоб умовити хлопця вернутися назад, у Гаджіпур.

Що сталося після цього, читач уже знає. Умеш не міг довго залишатися в Гаджіпурі, і одного разу, коли господиня послала його на базар, він з грішми, які вона дала йому, переїхав на другий берег Гангу й опинився на вокзалі, де зустрів Комолу. Дружина Чокроборті даремно чекала в цей день на хлопця.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ П'ЯТИЙ

Через день Окхой знову завітав до Чокроборті. Дядько вирішив не казати йому про те, що Комола знайшлася, бо зрозумів, що Окхой не був другом Ромеша.

У домі ніхто не розпитував Комолу, чому вона втекла з Гаджіпура й де була весь цей час. Все було так, наче вона разом з ними приїхала до Бенареса. Тільки Лочхомонія, няня Умі, хотіла була вичитати дівчині, але дядько в ту ж мить відкликав її набік і суворо заборонив їй це робити.

Увечері Шойлоджа й Комола лягли спати в одне ліжко. Обнявши дівчину, Шойлоджа пригорнула її до себе й почала ніжно гладити по голові. Шойлоджа безмовно закликала Комолу розповісти про своє горе.

— Діді, що ви тоді подумали? — спитала Комола.— Мабуть, розсердилися на мене?

— Хіба ми нічого не розуміємо? — відповіла Шойлоджа.— Ми ж знали, що, якби в тебе був якийсь інший вихід, ти б не зробила так, як у ту жахливу ніч. А плакали ми лише тому, що всевишній послав тобі такі страждання. Нащо він карає тих, хто зовсім ні в чому не винний?

— Діді, ти вислухаєш усе, що я тобі розкажу? — спитала Комола.

— Звичайно, сестро,— лагідно промовила Шойла.

— Я й сама не знаю, чому не розказала тобі усього ще тоді,— почала Комола.— Тоді в мене не було часу ні про що розмірковувати. Те, що сталося, приголомшило мене, мов громом, від сорому я не наважувалася навіть дивитися на вас. У мене нікого немає — ні матері, ні сестри. Ти, діді, для мене і мати, і сестра, тому я розкажу тобі таке, чого не розказала б нікому в світі.

Комола не могла говорити лежачи й сіла на постелі. Шойла підвелася й сіла навпроти. І ось у темряві Комола розповіла їй про все, що сталося з нею після її весілля.

Коли Комола сказала, що ні до весілля, ні в шлюбну ніч вона ні разу не глянула на свого чоловіка, Шойлоджа вигукнула:

— Я ще не бачила такої дурної дівчини, як ти! Коли я виходила заміж, то була ще молодша за тебе, але не думай, що я соромилася дивитися на свого жениха, якраз навпаки!

— Це не сором був, діді. Мене всі вважали перестаркою, і коли раптом оголосили про весілля, мої подруги почали сміятися з мене. Я ні разу не підвела на жениха очей, щоб часом хто не подумав, ніби я на сьомому небі від щастя, що нарешті виходжу заміж. Я вважала за великий сором виявити до нього навіть у душі хоч яку-небудь цікавість. Я думала, що це принизить мене. А тепер жорстоко розплачуюся за це.

Після цих слів Комола замовкла, але трохи згодом заговорила знову:

— Після весілля на річці сталася катастрофа, і як я врятувалася, я вже розказувала тобі раніше. Але коли я розповідала тобі про це, я ще не знала, що той, хто врятував мене від смерті і з ким я залишилася, був зовсім не мій чоловік.

Шойлоджа здригнулася, нахилилася до Комоли і, обнявши її за шию, промовила:

— Який жах! Бідна ти моя! Тепер я все зрозуміла. Яке страшне лихо!

— Скажи мені, діді, навіщо всевишній врятував мене від смерті, коли після цього прирік мене на таке страждання.

— І Ромеш-бабу теж ні про що не здогадувався? — запитала Шойлоджа.

— Невдовзі по весіллі він якось назвав мене Сушілою. Я сказала йому, що мене звуть Комола і що я не розумію, чому мене всі в його домі звуть Сушіла. Мені тепер здається, що саме тоді він і зрозумів свою страшну помилку. Коли я згадую про дні, які ми прожили разом, я вся паленію від сорому.

Комола замовкла. Але Шойлоджа, задаючи їй питання за питанням, зрештою дізналася про всю її історію. Вислухавши дівчину, вона сказала:

— Скільки горя ти, сестро, зазнала! Але я думаю, що це твоє щастя, що ти потрапила до Ромеша-бабу. Що не кажи, а мені, коли я подумаю про цього бідолаху, стає жаль його. Ну, вже пізно, і ти, квіточко моя, спробуй заснути. Стільки ночей плакала, не спала, аж вся зчорніла на лиці. А що робити далі, вирішимо завтра.

На другий день Шойлоджа взяла у Комоли лист, що його Ромеш написав Хемноліні, і, покликавши батька в кімнату, де нікого не було, простягла йому конверт. Чокроборті надів окуляри, уважно прочитав листа, потім згорнув його, сховав окуляри й спитав у дочки:

— Що ж нам тепер робити?

— Тату,— відповіла Шойла,— Умі вже кілька днів як застудилася й дуже кашляє. Чи не покликати нам лікаря Нолінакха? У Бенаресі стільки говорять про нього і його матір, а я не бачила його ще ні разу.

Незабаром лікар прийшов оглянути хвору. Шойлі дуже кортіло подивитися на нього.

— Ходімо, квіточко моя, скоріше! — квапила вона Комолу.

У домі Нобінаклі Комола так хотіла побачити Нолінакха, що ні про що більше й не думала, а тут від зніяковілості не могла навіть підвестися.

— Ну, нерозумне дівчисько, я не буду довго умовляти тебе — в мене нема на це часу,—сказала Шойлоджа.—Хвороба Умі — тільки привід, і лікар недовго затримається біля неї. Поки я тут умовлятиму тебе, він піде, і я навіть не встигну побачити його.— І вона силоміць потягла за собою Комолу.

Підійшовши до кімнати, у якій був Нолінакх, подруги причаїлися біля дверей. Нолінакх уважно оглянув Умі, прописав ліки й пішов.

— Комоло, квіточко моя,— звернулася до неї Шойла.— Хоч всевишній і послав тобі стільки горя, але ти все-таки будеш щаслива. Потерпи ще трохи, скоро все буде гаразд. А поки що лікар приходитиме до Умі, і ти будеш його бачити.

За кілька днів дядько, навмисне вибравши такий час, коли Нолінакха не було вдома, пішов до нього.

Слуга зустрів дядька словами: «Пана лікаря немає».

— Але ж господиня вдома? — промовив Чокроборті.— Піди і скажи, що її хоче побачити один старий брахман.

Хемонкорі запросила його до себе нагору.

— Матінко,— сказав Чокроборті, увійшовши до неї,— ваше ім'я славиться на цілий Бенарес, і я прийшов висловити вам мою повагу. Іншого бажання у мене немає. Захворіла моя онука, я хотів покликати до неї вашого сина, але його немає дома. Тому я подумав, що все ж прийшов недаремно і не вернуся додому, не побачивши вас.

— Нолін зараз прийде,— промовила Хемонкорі,— посидьте трохи. Уже не рано, і я скажу, щоб вам принесли сніданок.

— Я знав, що ви не відпустите мене, не вгостивши чимнебудь. Люди одразу впізнають у мені любителя смачно попоїсти. Усі мої знайомі поблажливо ставляться до цієї моєї слабкості.

Хемонкорі з радістю частувала дядька.

— Приходьте завтра до мене на обід,— запросила вона його.— Сьогодні я не змогла як слід пригостити вас, бо не знала, що ви прийдете, і нічого не приготувала.

— Коли приготуєте щось дуже смачне, згадайте про старого брахмана,— жартував Чокроборті.— Я живу недалеко від вас. Якщо хочете, я візьму з собою вашого слугу і покажу йому мій дім.

Відтоді дядько досить часто навідував Хемонкорі, і незабаром усі в домі полюбили його.

Одного разу Хемонкорі покликала до себе Нолінакха й сказала йому:

— Послухай, Нолін. Може б, ти не брав з пана Чокроборті грошей за лікування?

— Ваш син виконує ваші бажання ще до того, як ви встигнете їх висловити. Благородні люди з першого ж погляду пізнають бідняка.

* * *

Кілька днів підряд Чокроборті про щось радився з дочкою і нарешті якось уранці сказав Комолі:

— Сьогодні, люба, ми підемо купатися на Дошашомедх Гхат.

— Діді, ходи й ти з нами,— звернулася Комола до Шойлоджі.

— Ні, сестро, сьогодні я не можу, бо Умі погано себе почуває.

Скупавшись, дядько повів Комолу не тією дорогою, якою вони йшли до річки. Пройшовши трохи, вони побачили поважну літню жінку, одягнену в шовкове сарі. Вона йшла поволі од річки й несла глек священної води з Гангу.

Дядько підвів до неї Комолу й сказав:

— Вклонися гарненько, це мати нашого пана лікаря.

Почувши це, Комола вся аж здригнулася, але швидко опанувала себе і, схилившись у низькому поклоні, взяла прах від ніг матері Нолінакха.

— Хто ти, дівчино? Яка ти вродлива! Справжня богиня Лакшмі,— захоплено говорила Хемонкорі, піднявши трохи покривало на обличчі Комоли і пильно оглядаючи зніяковілу дівчину.

— Як тебе звуть, дитино моя?

Але перш ніж Комола встигла відповісти, дядько сказав:

— Її звуть Харідасі. Вона моя племінниця. У неї немає ні батька, ні матері, і вона живе з нами.

— Ходімте до мене, пане Чокроборті,— запропонувала Хемонкорі.

Прийшовши додому, Хемонкорі послала слугу по Нолінакха, але син кудись пішов.

Дядько сів у крісло, а Комола опустилася поруч на підлогу.

— Знаєте, моя племінниця дуже нещаслива,— почав Чокроборті.— Її чоловік на другий же день по весіллі залишив її, вирішивши стати саніасі. Відтоді минуло вже чимало часу, і вона ні разу не бачила його. У Харідасі тепер одне бажання: присвятити себе релігії і жити у священному місті. Релігія — її єдина втіха. Але я живу не в Бенаресі, у мене служба, я повинен працювати, щоб утримувати сім'ю. Залишитись разом з нею тут я ніяк не можу. Тому я й звернувся до вас, сподіваючись, що ви погодитеся дати їй притулок у своєму домі. Вона була б вам замість дочки. Якщо ж це буде для вас обтяжливо, то в першу-ліпшу хвилину ви зможете відіслати її до мене в Гаджіпур. Але я впевнений, що вже через два дні ви зрозумієте, який скарб ця дівчина, і не захочете й на хвилину розлучитися з нею.

Хемонкорі з радістю погодилася на цю пропозицію дядька.

— Я згодна,— сказала вона.— Для мене це велика радість, що ви довіряєте мені таку дівчину. Скільки разів

я приводила в свій дім дівчаток просто з вулиці, годувала й зодягала їх, але вони ніяк не могли звикнути до мене. А Харідасі, я певна, сподобається тут. Про неї ви анітрохи не турбуйтеся. Що ж до мого сина, то ви, звичайно, багато чули про нього. Нолінакх — хороший син. Крім нього, у мене більше нікого немає.

— Усі знають Нолінакха-бабу,— озвався дядько.— Як добре, що він живе з вами. Я чув, що, після того як потонула його дружина, він живе мов той пустельник.

— Що було, те минулося,— зітхнула Хемонкорі,— не згадуйте про цей випадок, бо моя душа тремтить на саму лише думку про нього.

— Якщо ви згодні, я залишаю Харідасі у вас. А тепер дозвольте попрощатися з вами. Час від часу я навідуватиму вас. У Харідасі є старша сестра, вона теж прийде подякувати вам.

* * *

Коли дядько пішов, Хемонкорі сказала Комолі:

— Іди-но сюди, рідненька, я хочу подивитися на тебе. Ти зовсім молоденька. І як можна кинути таку красуню! Є, видно, на світі камінні душі. Молю долю, щоб він повернувся. Всевишній не створює таку красу для того, щоб вона марно пропадала.

Хемонкорі взяла Комолу за підборіддя й поцілувала її.

— Тут немає твоїх ровесниць. Чи не нудьгуватимеш ти зі мною? — запитала вона.

— Ні, матінко,— відповіла Комола, підвівши на Хемонкорі свої великі лагідні очі, в яких світилася глибока відданість.

— Ніяк не можу придумати, чим би мені зайняти тебе.

— Я робитиму все, що треба у домі.

— І не заїкайся про це! Вона робитиме на мене! Та у мене тільки один син, та й той живе, як саніасі. Якби він хоч раз сказав мені: «Мамо, мені потрібно те й те», або: «Я хочу з'їсти ось це», або: «Мені подобається це»,—я була б дуже рада. Але він ніколи не звертається до мене з такими проханнями. Він багато заробляє, але нічого не залишає собі й нікому не каже, скільки роздає бідним й скільки робить добрих справ. Дитино моя, ти будеш весь час зі мною, і тобі, мабуть, набридне кожної хвилини слухати, як я вихваляю свого сина. Але доведеться терпіти.

Комола опустила очі, серце її радісно забилось.

А Хемонкорі провадила далі:

— Що ж мені придумати для тебе? Ти вмієш вишивати?

— Трохи вмію, матінко.

— Ну тоді я вчитиму тебе. А читати вмієш?

— Умію.

— От і добре! Я без окулярів уже нічого не бачу, от ти й читатимеш мені вголос.

— Я ще вмію куховарити,— промовила Комола.

— Ти всім своїм виглядом нагадуєш Оннопурну, і якщо б ти не вміла готувати, то хто ж тоді взагалі вміє? До сьогоднішнього дня я сама готувала для себе й Ноліна. А коли я, бува, захворію, син готує собі сам, бо не хоче приймати їжу з чужих рук. А тепер, коли ти згодишся, я звільню його від цього. Якщо ж, коли я захворію, ти й мені готуватимеш священну їжу [1], я буду тільки рада. Ходімо, дитинко, я покажу тобі кухню й кладову.

З цими словами Хемонкорі повела Комолу показати їй своє невеличке господарство. Коли вони прийшли у кухню, Комола скористалася нагодою й попросила Хемонкорі:

— Матінко, дозвольте, я приготую вам сьогодні обід.

Хемонкорі всміхнулася й сказала:

— Царство господині — її кухня і кладова. Від багато дечого в житті мені довелося відмовитись, і тільки це в мене й лишилось. Але гаразд, готуй сьогодні ти, дитинко. Мине якийсь час, і поступово все само собою перейде в твої руки. Я ж стану вільною і весь свій час присвячу служінню всевишньому. Але не так-то легко відразу й назовсім відмовитися від хатніх справ. Певний час я нудьгуватиму за ними, адже кухня — це тобі неабищо.

Пояснивши Комолі, що і як готувати, Хемонкорі пішла до своєї молитовні. Комола відразу ж заходилася куховарити — це був її перший іспит у домі Хемонкорі.

Із властивою їй акуратністю Комола обв'язала круг стану вільний кінець сарі, підібрала волосся й взялася до роботи.

Коли Нолінакх повертався додому, він в першу чергу йшов навідати матір. Його завжди непокоїла думка про стан її здоров'я. Сьогодні, увійшовши в дім, він почув шум

---

[1] Священна їжа — рис, топлене масло та інше.

у кухні й приємний запах їжі. Впевнений у тому, що це порається у кухні мати, він відчинив двері.

Зачувши шум кроків, схвильована Комола обернулася, і очі її зустрілися з очима Нолінакха. Швидко поклавши ложку, вона марно намагалася натягнути на голову край сарі, забувши про те, що він обв'язаний довкола стану. Коли нарешті, висмикнувши край сарі, вона накинула його на голову, здивований Нолінакх уже вийшов з кухні. Комола знову взяла ложку, руки її тремтіли.

Закінчивши ранкові молитви, Хемонкорі вернулася у кухню й побачила, що все вже було зварене. Комола вимила й прибрала приміщення, ніде не валялося ні обгорілих трісок, ні вугликів, ні лушпиння з овочів. Усе аж сяяло чистотою. Побачивши це, Хемонкорі зраділа в душі й сказала Комолі:

— Серденько, та ти справжня брахманка!

Під час обіду Хемонкорі сіла навпроти сина, а Комола причаїлася за дверима, боязко прислухаючись до кожного звуку в кімнаті. У неї не вистачало сміливості виглянути з свого сховища; вона завмирала на саму лише думку про те, що обід вийшов несмачний.

— Нолін, як тобі подобається сьогодні обід? — запитала Хемонкорі.

Нолінакх не був перебірливий у їжі, тому Хемонкорі ніколи не задавала йому таких запитань. Але зараз в її голосі звучали нотки цікавості.

Хемонкорі не догадувалася, що син уже знає, що сьогодні у них у кухні таємниче з'явилася якась незнайома дівчина. Останнім часом, коли здоров'я матері погіршало, Нолінакх не раз просив, щоб вона найняла куховарку, але Хемонкорі не хотіла й слухати про це. Тому сьогодні, побачивши у кухні нову людину, він був дуже задоволений. Він зовсім не звернув уваги на те, як була приготовлена їжа, але матері відповів з великим захопленням:

— Чудовий обід, мамо!

Почувши за дверима такий захоплений вигук, Комола не змогла більше залишатися там і, притиснувши руки до грудей, що схвильовано здіймалися, вибігла до сусідньої кімнати.

По обіді Нолінакх, як звичайно кожного дня, пішов до своєї молитовні і поринув у глибокі роздуми.

Увечері Хемонкорі покликала до себе Комолу й заходилася коло її зачіски. Пофарбувавши проділ кіновар'ю,

вона замилувалася дівчиною й стала повертати на всі боки її голову. Комола від сорому опустила очі, а Хемонкорі зітхала в думці: «Ох, якби мені таку невістку!»

Тієї ж ночі Хемонкорі тіпала пропасниця. Нолінакх був цим до краю стурбований.

— Мамо, я відвезу тебе на якийсь час з Бенареса в інше місце. Ти тут ніколи не видужаєш,— сказав він.

— Ні, дитино моя, не треба везти мене з Бенареса, нехай ти навіть вирвеш цим для мене у смерті кілька днів. А ти, серденько, все ще стоїш біля дверей? — звернулася вона до Комоли.— Іди, іди лягай. Тобі не можна не спати цілу ніч, бо поки я хворію, тобі доведеться усе робити самій, а також доглядати мене. Звідки ж у тебе візьмуться сили, якщо ти не спатимеш вночі? І ти йди, Нолін, іди до себе.

Тільки-но Нолінакх вийшов з кімнати, як Комола відразу ж сіла на постіль до Хемонкорі й почала розтирати їй ноги.

— Я впевнена, дитино, що в одному із своїх народжень [1] ти була моєю матір'ю, бо інакше чим пояснити те, що ти так піклуєшся про мене? Знаєш, у мене вже стало звичкою не дозволяти нікому прислуговувати мені. Але ти — виняток. Коли твої руки торкаються мене, біль мій наче заспокоюється. Дивно, але мені здається, що я вже давно знаю тебе й тому анітрошки не вважаю чужою. А тепер послухай мене, серденько: іди й спокійно лягай спати. Адже в сусідній кімнаті спатиме Нолін. Коли я хвора, він завжди сам мене доглядає. Я вже тисячу разів забороняла йому це робити, але хіба він мене слухає? У Ноліна є така властивість: він може не спати цілу ніч, і це зовсім не позначиться на ньому. Це, мабуть, тому, що він досить урівноважена людина. Щодо мене, то я зовсім інша. Серденько, ти, мабуть, в душі смієшся з мене, думаєш: знову зайшла мова про Ноліна, і тепер її вже ніяк не зупиниш. Але, дитино, так завжди буває, коли у матері лише один син. А такого сина, як Нолінакх, не знайдеш у кожної матері. По правді кажучи, я іноді думаю, що Нолін ставиться до мене, як батько. Він стільки робить для мене, що я не знаю, чим віддячу йому. Ось бачиш, я знову про Ноліна! Але тепер вже годі. Іди, серденько, йди спати. Ні,

---

[1] За релігійними віруваннями індусів, після смерті душа людини переселяється в іншу істоту або навіть предмет.

ні, так не можна, на сьогодні досить. Якщо ти зостанешся, я не засну. Старі люди завжди так: якщо є хтось поряд, у них єдине бажання — досхочу поговорити.

Другого дня Комола взяла на себе усю хатню роботу.

Нолінакх відгородив для себе східну частину веранди і оздобив її мармуром. В цій кімнаті він молився й виконував обряди. Нолінакх звичайно сидів тут після полудня, поринувши у роздуми.

Сьогодні вранці Нолінакх увійшов до кімнати після купання й не впізнав її, така вона була чиста й чепурна: мідна курильниця для пахощів виблискувала, наче золота, книги й рукописи були дбайливо розкладені. Нолінакху було приємно сидіти у старанно прибраній кімнаті, залитій промінням вранішнього сонця, що падало сюди широким потоком.

Рано-вранці Комола принесла з Гангу глечик священної води й наблизилась з ним до постелі Хемонкорі. Побачивши свіже, вмите обличчя дівчини, жінка вигукнула:

— О серденько, ти ходила сама на Ганг! А я з самого ранку думаю, з ким ти ходитимеш купатися, поки я хворію? Ти така молоденька, і йти самій...

— Матінко, один із слуг мого дядечка прийшов сюди вчора ввечері навідати мене. З ним я і ходила на Ганг,— промовила Комола.

— Мабуть, твоя тітонька хвилюється за тебе, що посилає сюди слугу. Ну добре, хай він залишається у нас, буде допомагати тобі у господарстві. Де ж він? Поклич його до мене.

Комола привела Умеша, і він вклонився старій жінці, шанобливо склавши долоні.

— Як тебе звати? — спитала Хемонкорі.

— Умеш,— відповів хлопець і широко посміхнувся.

— Хто тобі дав таке розкішне вбрання?

— Матінка.

Хемонкорі глянула на Комолу й жартома сказала:

— А я гадала, що це тобі подарував твій тесть.

Так Умеш здобув прихильність Хемонкорі і залишився у її домі.

З допомогою хлопця Комола швидко впоралась з усією денною роботою. Потім вона підмела у спальні Нолінакха, а його постіль винесла на сонце. В кутку в кімнаті лежало брудне дхоті. Комола випрала його, висушила, старанно випрасувала й повісила на кілок. Вона ще раз витерла

усі речі, що були в кімнаті, і на них не залишилося ні порошинки. Під стіною, у головах постелі, стояла одежна шафа. Комола відчинила дверцята й побачила, що вона порожня, тільки на нижній поличці стояли дерев'яні сандалії Нолінакха. Комола схопила їх і притулилась до них щокою. Потім пригорнула їх до грудей, наче малу дитину, і почала витирати їх краєчком сарі.

Пополудні, коли Комола сіла біля Хемонкорі й почала розтирати їй ноги, до кімнати з кошиком квітів у руках увійшла Хемноліні й низько вклонилась Хемонкорі.

— Йди сюди, Хем. Сідай,— сказала Хемонкорі, трохи підвівшись на ліжку.— Як здоров'я Оннoди-бабу?

— Вчора він не дуже добре почував себе й тому не зайшов до вас,— відповіла Хемноліні.— Сьогодні йому покращало.

— Дивись, дитино моя,— промовила Хемонкорі, показуючи на Комолу,— моя мати померла, коли я була ще маленькою, але тепер вона знову народилася, і після такої довгої розлуки вчора я раптом зустріла її серед дороги. Мою матінку звали Харібхабіні, а тепер її ім'я Харідасі. Ну скажи мені, Хем, де ти ще бачила таку красу?

Комола засоромилася й затулила обличчя. Потім, трохи опанувавши себе, нишком почала розглядати Хемноліні.

— Як ви себе почуваєте, матінко? — спитала Хемноліні стару жінку.

— Знаєш, я вже в такому віці, що про моє здоров'я краще не питати. Досить й того, що я ще живу на цьому світі. Та недовго вже залишилося мені обманювати час. І все-таки мені приємно, що ти цікавишся моїм здоров'ям. Я вже давно хотіла поговорити з тобою, та все не було нагоди. А минулої ночі, коли мене знову била пропасниця, я вирішила, що відкладати більше не можна. Слухай, що я казатиму тобі, дитино моя. Коли я була молоденькою дівчиною і хто-небудь починав говорити зі мною про заміжжя, я ладна була померти з сорому, але ви, теперішні дівчата, виховані зовсім по-іншому. Ви освічені, вам уже не по десять років, з вами можна говорити напрямки. Тому я й прошу, щоб ти не соромилась мене. Скажи мені, дитино моя, чи казав тобі батько про нашу з ним розмову?

— Так, казав,— промовила Хемноліні, опустивши очі.

— Але ти, дитино моя, виходить, не погодилася? Бо якби ти була згодна, то Оннoда-бабу відразу ж прийшов би до мене з цією звісткою. Ти, мабуть, гадаєш, що мій

Нолінакх живе, мов той саніасі, тільки те й робить, що усі дні й ночі сидить, поринувши у глибокі роздуми. І ти, мабуть, думаєш: як же виходити за такого заміж? Хоч він і мій син, але я скажу тобі щиру правду: з першого погляду справді здається, що він ніколи не може покохати. Але це тільки так здається. Я знаю Ноліна з першого дня його життя, і повір мені, що він може покохати так палко, що навіть сам боїться сили свого почуття й тому всіляко стримує його. Запевняю тебе, що той, хто розірве оболонку його аскетизму й оволодіє його серцем, побачить, яке воно прекрасне. Хем, дитино, ти вже не маленька, ти освічена дівчина, ти сама слідуєш у житті вченню мого Ноліна, і якщо ти станеш його дружиною, я помру з спокійною душею. Якщо ж цього не станеться, я впевнена, що по моїй смерті він уже не одружиться. Подумай сама, що тоді буде з ним? Це навіть страшно уявити собі. Крім того, я знаю, дитино моя, що ти поважаєш Ноліна. То чому ж твоє серце нехтує ним?

— Матінко, якщо ви вважаєте мене гідною вашого сина, то я згодна.

Почувши це, Хемонкорі пригорнула до себе Хемноліні й поцілувала її у голову. Більше вона не сказала об тім ні слова.

— Харідасі, ці квіти...— почала Хемонкорі, але, глянувши туди, де сиділа Комола, побачила, що вона зникла. Під час розмови вона безшумно вийшла з кімнати.

Після розмови, яка щойно відбулася, Хемноліні почувала себе в присутності Хемонкорі трохи ніяково, та й Хемонкорі хотілося залишитися на самоті. І Хем, відчувши це, сказала:

— Матінко, я піду сьогодні раніше. Батько нездужає, і я повинна бути коло нього.

Хемноліні вклонилася Хемонкорі, шанобливо склавши долоні, а Хемонкорі, погладивши її по голові, вимовила:

— Приходь знову, дитино, як тільки зможеш.

Коли Хемноліні пішла, стара жінка послала по Нолінакха.

— Нолін,— промовила вона до нього,— більше чекати я не можу.

— У чім річ? — спитав Нолінакх.

— Щойно я розмовляла про все з Хем, і вона згодилася. Я не бажаю більше слухати твоїх відмовок. Ти ж ба-

чиш, яке в мене здоров'я. А поки ти не одружишся, я не матиму спокою. Я не сплю ночами, все думаю про тебе.

— Добре, мамо, не думай більш про це і спи спокійно. Буде так, як ти хочеш.

Коли Нолінакх пішов, Хемонкорі гукнула:

— Харідасі!

Комола вийшла із сусідньої кімнати. Надворі уже смерклося, в кімнаті було поночі, і обличчя дівчини майже не можна було розгледіти.

— Дитино моя,— мовила Хемонкорі,— постав ці квіти у воду, нехай вони прикрашають кімнати.

Вона взяла собі з кошика одну троянду, а решту віддала Комолі.

Комола вибрала кілька квіток, і, поклавши їх на тацю, віднесла до молитовні Нолінакха. У його спальні вона поставила вазу з квітами. Потім відчинила шафу, поклала решту квітів на його сандалії, і впала долілиць на підлогу. З очей її закапали сльози. Крім цих сандалій, у неї не було більш нічого на світі, але незабаром вона втратить право навіть вклонитися їм.

В цю мить до кімнати хтось увійшов. Схвильована Комола підхопилася з підлоги і швидко зачинила дверцята шафи. Обернувшись, вона побачила... Нолінакха. Тікати було вже пізно, і Комола від сорому ладна була запастися у землю, злитися з густою вечірньою темрявою.

Побачивши у своїй спальні Комолу, Нолінакх відразу ж вийшов. Дівчина ту ж мить вибігла у сусідню кімнату. Тоді Нолінакх знову увійшов до спальні. Що робила ця дівчина у його шафі і чому так похапцем зачинила дверці, коли побачила його? Зацікавлений, Нолінакх відчинив шафу й побачив свої сандалії, прибрані свіжими, окропленими водою квітами. Він мовчки зачинив дверці і, підійшовши до вікна, став замислено дивитися на обрій, де згасали останні промені призахідного зимового сонця й звідки поволі насувалася непроглядна темрява.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ШОСТИЙ

Погодившись стати дружиною Нолінакха, Хемноліні весь час переконувала себе, що це для неї велике щастя. Тисячу разів вона в душі повторювала: «Я порвала з минулим. Грозові хмари, що вкривали небо мого життя, роз-

ступилися. Тепер я вільна! Минуле вже не має влади наді мною!»

Нарешті дівчина відчула радість від того, що зреклася мирських бажань. Коли гасне похоронне вогнище і від дорогої істоти залишається купка попелу, людина на якийсь час ніби забуває усі свої турботи, життя здається їй якоюсь грою, а на душі в неї стає якось незвичайно порожньо. Щось подібне відчувала зараз і Хемноліні. Вона поховала усі свої колишні мрії, і її душу обійняв довгожданий спокій.

«Коли б була жива моя мати, вона порадувалася б сьогодні разом зі мною. А батькові як скажеш про таке?» — думала Хемноліні, повертаючись того вечора додому.

Оннода-бабу цього дня погано почував себе й тому трохи раніше ліг у постіль, а Хемноліні пішла до себе в спальню. Вона розгорнула щоденник й почала писати:

«Я була заплуталася в страшних тенетах і відмовилася від усього світського. Я не насмілювалася навіть і думати про те, що всевишній звільнить мене від цих тенет і надихне мене на нове життя. Але сьогодні я тисячу разів припадаю до його ніг, я готова стати на новий шлях, шлях служіння обов'язку. Мені на долю випало щастя, якого я недостойна! Я вірю, що той, з ким я з'єднаю свою мізерну долю, дасть смисл і щастя моєму життю. І я молю тебе зараз лише про те, щоб ти допоміг мені віддячити йому тим самим».

Хемноліні закрила свій щоденник і вийшла у темний сад. Вона довго ходила тієї тихої зоряної прохолодної ночі по всипаних піском доріжках. Безкрає небо нашіптувало слова утіхи її омитій сльозами душі.

Другого дня пополудні, коли Оннода-бабу збирався з Хемноліні піти до Нолінакха, раптом біля дверей їхнього будинку зупинився екіпаж. З козел зіскочив один із слуг Нолінакха і, підійшовши до Онноди-бабу, повідомив, що приїхала його господиня.

Оннода-бабу поспішив назустріч гості. Він з'явився на дверях, коли Хемонкорі вже вийшла з екіпажа.

— Це для мене велике щастя! — промовив Оннода-бабу.

— Я приїхала благословити вашу дочку,— сказала Хемонкорі, заходячи до будинку.

Оннода-бабу дбайливо посадовив її на дивані у вітальні.

— Ви посидьте, прошу вас, зараз я покличу Хем.

Хемноліні саме одягалася, збираючись їхати в гості,

але, зачувши, що приїхала Хемонкорі, швидко ввійшла до вітальні й привітала її.

— Хай життя твоє буде довгим і щасливим! Дай мені свої руки, дитинко,— мовила Хемонкорі й наділа на руки Хемноліні два масивних золотих браслети, на яких був зображений мокор [1].

Браслети були завеликими для худеньких рук дівчини й вільно повисли на них. Хемноліні знову схилилася перед Хемонкорі, а Хемонкорі взяла обома руками її обличчя й поцілувала в чоло. Від цієї ласки й благословення сповнилось радістю серце Хемноліні.

— Шановний тестю,— звернулася Хемонкорі до Оннодиабу,— запрошую вас завтра з дочкою до себе.

Другого ранку Оннода-бабу й Хемноліні, як і завжди, пили у саду чай. Виснажене хворобою обличчя Оннодибабу за одну ніч посвіжішало й наче помолоділо від щастя. Він кожну хвилину поглядав на лагідне, ніжне обличчя Хемноліні, і йому починало здаватися, що він бачить перед собою лице покійної дружини; очі дівчини, з яких ще недавно текли гіркі сльози, сяяли тихим і теплим блиском.

Сьогодні Оннода-бабу тільки й думав, що про візит до Хемонкорі. Він казав, що вже час збиратися, бо, чого доброго, можна ще запізнитися. Хемноліні раз по раз запевняла його, що ще є час, адже зараз тільки восьма година. Однак Оннода-бабу відповідав, що саме лише купання забере чимало часу; краще приїхати раніше, ніж запізнитися.

У цей час до садиби під'їхав якийсь екіпаж, навантажений чемоданами та іншими речами.

— Дада приїхав! — радісно вигукнула Хемноліні й кинулась до воріт.

З екіпажа, посміхаючись, вийшов Джогендро.

— Ну що, Хем? Як ся маєш?

— В екіпажі ще хтось є? Правда?

— Авжеж,— розсміявся Джогендро.— Це я привіз батькові різдвяний подарунок.

Не встиг він докінчити фразу, як з екіпажа вийшов Ромеш. Вгледівши його, Хемноліні тієї ж миті кинулася в сад.

— Хем, постривай, у мене до тебе є справа! — крикнув Джогендро.

Але Хемноліні вже не чула слів брата, вона бігла так

[1] Мокор — міфологічне чудовисько з головою й ногами, як у антилопи, й тілом, як у риби; уособлення Камадеви, бога кохання в індійській міфології.

швидко, наче тікала від привида, який гнався за нею назирці.

На якусь мить Ромеш остовпів і не знав, що йому робити: бігти за дівчиною чи знову залізти в екіпаж.

— Ходімо, Ромеш, десь тут у саду сидить тато,— звернувся до нього Джогендро і, взявши його за руку, потяг до Оннoди-бабу.

Оннода-бабу ще здалеку впізнав Ромеша й зовсім розгубився.

«От і знову перешкода»,— подумав він, проводячи рукою по волоссі.

Ромеш вклонився.

Оннода-бабу мовчки показав йому на крісло й звернувся до Джогендро:

— Джогендро, ти приїхав дуже вчасно. Я вже хотів посилати тобі телеграму.

— А що таке?

— Хем виходить заміж за Нолінакха. Учора його мати благословила Хем.

— Що ти кажеш, тату? Уже все вирішено? Чому ви не порадилися зі мною?

— У тебе, Джогендро, завжди сім п'ятниць на тиждень. Я ще навіть у вічі не бачив Нолінакха, а ти вже наполягав на цьому одруженні.

— Це було давно,— відповів Джогендро,— А що було, то вже пройшло. Ну, та як би там не було, а часу зараз у нас дуже обмаль. Нам треба про багато чого поговорити. Спочатку вислухай усе, а потім роби так, як підкаже тобі твоє сумління.

— Гаразд, коли матиму час, я охоче вислухаю тебе. А зараз мені ніколи. Я повинен їхати.

— Куди? — спитав Джогендро.

— Мене й Хем запросила до себе мати Нолінакха. А ти, Джогендро можеш поснідати тут...

— Ні, ні! За нас не турбуйся! — урвав його Джогендро.— Я з Ромешем поснідаю де-небудь у готелі. Ви, звичайно, до вечора повернетеся! Ми тоді зайдемо до вас.

Оннода-бабу не міг ніяк змусити себе хоч для годиться сказати щось Ромешеві. Він не знаходив у собі сили навіть подивитися в його бік. Ромеш теж сидів весь час мовчки. Прощаючись, він вклонився Оннoді-бабу і вийшов, не промовивши жодного слова.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ СЬОМИЙ

— Серденько,— звернулася до Комоли Хемонкорі,— я запросила на завтра до нас на обід Хем і її батька. Як ти гадаєш, чим нам їх пригостити? Тестя треба почастувати так, щоб він упевнився, що тут його донька не голодуватиме. Що ти порадиш, дитинко? Я знаю, що ти чудова куховарка і не осоромиш мене. Мій син ще ні разу не казав, чи подобаються йому страви, чи ні. Однак учора він був у захваті від твого обіду. Я бачу, в тебе сьогодні щось дуже втомлений вигляд. Ти часом не захворіла?

— Я цілком здорова, матінко,— сумно промовила Комола й спробувала посміхнутися.

— Ні,— похитала головою Хемонкорі,— мені здається, що тебе щось гнітить. Може, щось трапилося, то тут нема чого соромитися. Не вважай мене чужою, я ж ставлюся до тебе, як до рідної дочки. Може, тебе щось засмутило або ти хочеш навідати кого-небудь із своїх? Чому ж ти тоді не скажеш мені про це?

— Ні, матінко! — схвильовано відповіла Комола.— У мене лише одне бажання — служити вам, і більше я нічого не хочу.

— А може, ти на кілька днів поїдеш до дядька? А потім, як схочеш, вернешся знову до мене,— провадила далі Хемонкорі, немов не чуючи того, що сказала Комола.

— Коли я з вами, матінко, то мені не потрібен ніхто у цілому світі,— відповіла стурбована Комола.— А коли я в чомусь завинила перед вами, то покарайте мене, як тільки хочете, але не відсилайте мене від себе ні на один день.

Хемонкорі погладила дівчину по щоці.

— От тому я й кажу, дитинко, що в іншому народженні ти була моєю матір'ю... Інакше ми б не полюбили так одна одну з першого ж погляду. А тепер, дитинко, йди спати, ляж сьогодні раніше. Ти ж за цілий день не присіла й на хвилинку.

Комола пішла до себе в спальню, замкнула двері і, загасивши світло, опустилася на підлогу. Довго сиділа вона отак у темряві і все думала, думала...

«Через помилку долі я втратила на нього всі права і вже не можу бути разом з ним. Моє серце повинно бути готовим відмовитися від усього. Я хочу лише одного: мати змогу хоч зрідка служити йому; мій обов'язок — присвятити цьому все моє життя. О всевишній, поможи мені вико-

нувати цей обов'язок з посмішкою на устах. Після тяжких страждань, які ти послав мені, я зазнала крихту щастя — можливість бачити його, але, коли в серці моєму не буде радості,— я втрачу і це».

Комола довго обмірковувала своє становище і нарешті сказала собі:

«Я хочу, щоб з завтрашнього дня в моєму серці не було журби, на обличчя ніколи не лягала тінь суму, а з уст не зірвалося благання, щоб всевишній повернув мої втрачені надії. Я буду тільки служницею, буду нею до кінця свого життя. І більше я нічого не хочу, не хочу, не хочу!»

Комола лягла, але довго ще переверталася з боку на бік, поки нарешті задрімала. Вночі вона кілька разів прокидалася й шепотіла, наче якесь заклинання:

— Я більше нічого не хочу, не хочу, не хочу!

Прокинувшись удосвіта, Комола відчула приплив душевних сил. І вона знову повторила, молитовно склавши руки:

— Я буду твоєю служницею до самої смерті і більше нічого не хочу, не хочу, не хочу!

Нашвидку вмившись, Комола наділа чисте сарі й пройшла до молитовні Нолінакха. Краєчком сарі стерла з усіх речей в кімнаті пил, простелила циновки, а потім швидко побігла на Ганг купатися. Хемонкорі, нарешті, послухалася Нолінакха й відмовилася від омивань до схід сонця, і тепер ранніми холодними ранками Комолу до річки супроводив Умеш.

Повернувшись з купання, Комола з посмішкою на обличчі увійшла до Хемонкорі й вклонилася їй. Хемонкорі саме збиралася йти на Ганг.

— Чому ти так рано ходила купатися? — сказала вона.— Могла б почекати мене, і ми пішли б разом.

— У мене, матінко, сьогодні багато роботи. Треба почистити овочі, які принесли вчора ввечері, й послати Умеша на базар докупити ще дечого.

— Ти чудово все придумала, серденько! Коли прийде тесть, усе буде готове.

В цю хвилину до кімнати увійшов Нолінакх. Накинувши покривало на свої ще вологі коси, Комола поквапливо вийшла.

— Мамо, ти, здається, хочеш іти купатися? — сказав Нолінакх.— Краще б ти зачекала ще кілька днів.

— Забудь про те, що ти лікар, Нолін. Людина не стане безсмертною, якщо відмовиться від купання в Гангу,— від-

казала Хемонкорі.— Ти, напевне, зараз ідеш з дому? Не приходь сьогодні дуже пізно...

— А чому, мамо?

— Вчора я забула сказати тобі, що Оннода-бабу хоче прийти благословити тебе.

— Благословити? — з подивом перепитав Нолінакх.— Навіщо такі церемонії? Ми ж з ним бачимося щодня.

— Я подарувала вчора Хемноліні два браслети і благословила її,— пояснила Хемонкорі.— І Оннода-бабу теж хоче благословити тебе. Прошу тебе, не запізнюйся. Вони обідають у нас.

На цьому розмова закінчилася. Хемонкорі пішла купатися, а Нолінакх подався до міста; він ішов, глибоко замислившись і низько нахиливши голову.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ВОСЬМИЙ

Тільки-но Хемноліні побачила Ромеша, як відразу ж кинулася до себе у спальню. Щільно причинивши за собою двері, вона знесилено опустилася на ліжко. Коли дівчина трохи заспокоїлася, їй стало соромно.

«Чому я не змогла просто й спокійно зустріти Ромеша-бабу? Адже тепер між нами все скінчено, то чому ж я повелася так некрасиво? Виходить, я не можу довіряти сама собі? Треба нарешті відкинути усі свої вагання!»

Хемноліні змусила себе підвестися і, відчинивши двері, вийшла з кімнати, весь час повторюючи в думці: «Я вже більше не тікатиму! Я повинна подолати себе».

І вона пішла в сад, щоб ще раз зустрітися з Ромешем. Раптом вона про щось згадала, вернулася до кімнати, вийняла з чемодана браслети, які їй подарувала Хемонкорі, й наділа їх на руки. Це для неї була зброя, з якою вона ставала до бою. І Хемноліні рішуче, гордо закинувши голову, попростувала в сад.

— Хем, куди ти? — побачивши її, спитав Оннода-бабу.

— А де Ромеш-бабу й дада?

— Вони вже пішли.

Дізнавшись про це, Хемноліні відчула полегкість: їй не доведеться випробувати свою силу волі.

— Зараз...— почав був Оннода-бабу, але Хемноліні одразу урвала його:

— Так, тату, я швиденько зберуся.

Хемноліні удала, ніби їй страшенно хочеться піти у гості

до Хемонкорі, але Оннода-бабу одразу ж помітив фальшиві нотки в її голосі. В серце його закралася ще більша тривога.

Хемноліні швидко скупалася, одяглася й вийшла до батька.

— Екіпажа ще немає, тату? — спитала вона.

— Ні.

Чекаючи на екіпаж, Хемноліні почала прогулюватися по доріжках саду. А Оннода-бабу сидів на веранді й нервово гладив рукою волосся.

О пів на одинадцяту Оннода-бабу й Хемноліні приїхали у дім Нолінакха. Нолінакх ще не повернувся, і Хемонкорі довелося самій розважати гостей. Вона розпитувала Оннoду-бабу про його здоров'я та сімейні справи, час від часу крадькома позираючи на Хемноліні. Чому на обличчі дівчини нема ні радості, ні захоплення? Адже на неї чекає таке щастя, що вона повинна б зараз цвісти, мов та зоря перед сходом сонця. Але Хемонкорі помітила, що в очах дівчини світиться якась тривога, а на обличчі в неї лежить тінь суму.

Усе це дуже образило Хемонкорі.

«Кожна дівчина страшенно раділа б, якби Нолін захотів одружитися з нею,— думала стара жінка,— а ця чваниться своєю освітою і, мабуть, вважає, що мій Нолін їй не пара. Чого б іще вона була сьогодні такою задуманою й неуважною? Це я у всьому винна. Втратила на старості літ терпіння, не захотіла трохи почекати. Вирішила одружити Ноліна з цілком дорослою дівчиною, а сама навіть не спробувала добре узнати її! Правда, у мене немає часу довго роздумувати. Я повинна якнайшвидше закінчити свої земні справи, бо скоро настане мій час відійти в інший світ».

Такі думки роїлися в голові Хемонкорі й заважали їй розмовляти з Оннодою-бабу.

— Знаєте, я думаю, що не слід надто поспішати з весіллям,— сказала вона.— Діти наші уже цілком дорослі люди й самі усе вирішать. Я, звичайно, не знаю, що думає з цього приводу Хем, але мій Нолін ще не вирішив остаточно цього питання.

Говорила вона це, головним чином, для Хемноліні; адже дівчина зовсім не раділа, що скоро її весілля, а, навпаки, була в якомусь пригніченому настрої, і Хемонкорі не хотіла, щоб Хем і її батько вважали, ніби її син не тямить себе від щастя, дізнавшись, що Хемноліні погодилась вийти за нього заміж.

Ідучи сьогодні в гості, Хемноліні з усіх сил намагалася

вдавати з себе радісну й веселу. Однак вийшло усе навпаки: хвилинне піднесення заступили глибока втома й пригніченість. Тільки-но вона увійшла в дім Хемонкорі, як її відразу ж охопили сумніви: їй почало здаватися, що той шлях, на який вона має ступити, буде тяжкий, тернистий і нескінченний.

Протягом усієї чемної бесіди зневіра у себе краяла серце Хемноліні.

І коли Хемонкорі запропонувала не поспішати з весіллям, в душі дівчини піднялися два суперечливих почуття: з одного боку, їй здавалося, що чим скоріше вона вийде заміж, тим швидше звільниться від усіх своїх сумнівів і вагань, а з другого, почувши, що весілля іще невідомо коли відбудеться, вона мимоволі відчула велику полегкість.

Хемонкорі тайкома стежила за виразом обличчя Хемноліні, їй хотілося дізнатися, яке враження справили на дівчину її слова. Їй здалося, що на обличчі Хем з'явився вираз заспокоєння. Це одразу ж настроїло її проти дівчини. «Я дуже дешево оцінила мого Ноліна»,— подумала Хемонкорі; вона раділа, що Нолінакх так запізнюється.

— От мій Нолін завжди такий! — промовила вона, звертаючись до Хемноліні.— Він же чудово знає, що ви сьогодні прийдете, а так довго не повертається. І роботи в нього сьогодні не так уже й багато. А от коли я хоч трохи занедужаю, він кидає все і залишається вдома, незважаючи на те, що це завдає йому чималих збитків.

З цими словами Хемонкорі підвелася, сказавши, що їй треба глянути, чи готовий обід, і залишила гостей самих. Вона хотіла полишити Хемноліні на Комолу, а самій поговорити віч-на-віч з лагідним Оннодою-бабу.

У кухні Хемонкорі побачила, що обід уже готовий і стоїть на невеликому вогні, а Комола тихо сидить у кутку і про щось думає. Дівчина полинула думками кудись далеко-далеко. Коли до кухні несподівано увійшла Хемонкорі, вона уся аж здригнулася і, зовсім розгубившись, схопилася на рівні ноги й примусила себе посміхнутись.

— Ти що, зовсім про все забула за роботою? — ласкаво промовила Хемонкорі.

— Усе вже готове, матінко,— відповіла Комола.

— То чому ж, серденько, ти сидиш тут сама? Оннодабабу старий, його нема чого соромитися. З ним прийшла Хем. Ти б покликала її до себе в кімнату й поговорила б з нею. Я вже стара, їй нудно сидіти зі мною.

Розсердившись на Хемноліні, Хемонкорі ще ніжніше почала ставитись до Комоли.

— Про що ж я, матінко, розмовлятиму з нею? — спитала зніяковіла Комола.— Вона ж така освічена, а я зовсім нічого не знаю.

— Подумаєш, освічена! Ти нічим не поступаєшся перед іншими, дитинко! Небагато хто з тих освічених, що так деруть носа, гідні такої поваги й любові, як ти. Кожна дівчина, почавши читати книжки, може стати освіченою, але від цього вона не стане такою вродливою, як ти. Ходімо, дитинко! Але дай-но я спочатку вберу тебе як слід.

Хемонкорі вирішила сьогодні будь-що принизити горду Хемноліні. Їй хотілося, щоб її краса потьмарилася перед вродою простої дівчини. Комола не стала заперечувати, і стара жінка з великим смаком убрала її: наділа на неї бірюзове шовкове сарі й по-модному зачесала її. Потім почала повертати дівчину на всі боки, уважно оглядаючи її, і, зачарована її вродою, ніжно поцілувала її в лоб.

— Такою красою захоплювалися б і в палаці раджі!

— Матінко! — промовила Комола.— Гості ж сидять там зовсім самі. Вони вже так довго чекають на нас.

— Нічого, хай почекають! Поки я тебе не приберу, ми нікуди не підемо.

Нарешті Комола була готова. Хемонкорі промовила:

— А тепер ходімо, дитинко. Гляди мені, не соромся. З тобою не зрівняються ніякі красуні, що навчалися в коледжах! Ти можеш перед ними високо тримати голову.

З цими словами Хемонкорі силоміць потягла Комолу до кімнати, в якій сиділи Оннода-бабу й Хемноліні. Увійшовши туди, вони побачили, що Нолінакх уже повернувся й розмовляє з гістьми. Комола хотіла була вийти, але Хемонкорі затримала її.

— Не соромся, дитинко, тут усі свої.

В душі стара жінка пишалася красою й вбранням Комоли. Вона хотіла, щоб усі завмерли від подиву, побачивши таку вродливу дівчину. Ображена зневажливим ставленням Хемноліні до її сина, вона була рада можливості принизити дівчину в очах Нолінакха.

І справді, всі замилувалися вродою Комоли. Коли Хемноліні вперше побачила дівчину, та була одягнена дуже скромно, сиділа, вся знітившись, і весь час мовчала. До того ж, у Хемноліні й часу тоді не було як слід розглянути її. Сьогодні ж вона була зачарована її красою; вона підве-

лася, підійшла до Комоли і, взявши засоромлену дівчину за руку, посадила поруч себе.

Хемонкорі перемогла. Тепер вона була впевнена, що всі присутні змушені будуть визнати, що така врода, як у Комоли, благословенний дар богів.

— Хочеш, піди з Хем до себе в кімнату й поговори там з нею,— звернулася вона до Комоли.— А я тим часом приготую все до обіду.

Комолу пойняло хвилювання. Їй хотілося якнайскоріше дізнатися, як ставиться до неї Хемноліні. Адже вона скоро увійде в цей дім, як дружина Нолінакха, стане тут господинею. І те, як вона ставитиметься до неї, не могло не цікавити дівчину. Хоч місце господині в цьому домі по праву належало Комолі, однак вона відганяла від себе саму думку про це й не давала в своєму серці місця і тіні ревнощів. Для себе вона нічого не вимагала; вона вважала, що не має на це права.

— Матінка все розказала мені про тебе,— лагідно промовила Хемноліні.— Мені було так жаль тебе, коли я слухала твою історію. Від сьогодні ти можеш вважати мене своєю сестрою. У тебе є сестри?

— Рідних немає, тільки двоюрідна, Шойлоджа,— відповіла Комола, підбадьорена співчуттям і доброзичливістю, що звучали в голосі Хемноліні.

— У мене теж немає сестер,— промовила Хемноліні.— Моя мати померла, коли я була ще зовсім маленька. Скільки разів у горі й радості я мріяла, щоб у мене була сестра. З самого дитинства я не мала кому відкрити своє серце. І радість, і горе я переживала сама. Згодом я звикла до цього, і тепер я вже не можу й слова сказати нікому про те, що лежить у мене на душі. Через те люди вважають мене надто гордою. Але ти, сестро, про мене так ніколи не думай. Просто серце моє звикло мовчати.

Комола перестала соромитися.

— Діді, скажи, ти будеш любити мене? — запитала вона.— Ти ще не знаєш, яка я дурна.

— Коли ми з тобою ближче познайомимося, ти побачиш, що я теж страшенно дурна,— відповіла їй Хемноліні.— Я знаю тільки те, про що прочитала в книжках. Прошу тебе, сестро, не кидай мене, коли я перейду в цей дім. Мені аж страшно робиться, коли я подумаю, що незабаром всі господарські турботи тут ляжуть на мене одну.

— Довір усе це мені! — щиро, мов дитина, вигукнула Комола.— Мене ця робота не лякає, я виконую її з самого дитинства. Ми будемо робити усе удвох: ти піклуватимешся про його щастя, а я служитиму вам обом.

— Добре, сестро. А скажи мені, ти свого чоловіка, здається, добре й не бачила? Чи пам'ятаєш, який він?

— Я не знала, діді, що мені ще доведеться згадувати його,— ухильно відповіла Комола.— Але коли я оселилася в домі дядька, я здружилася з моєю двоюрідною сестрою Шойлою; я бачила, як вона вірно любить свого чоловіка. І я зрозуміла свій обов'язок. Хоч після весілля я більше ніколи не бачила свого чоловіка, але серце моє сповнилося пошани й любові. Всевишній зглянувся на мене. Тепер у моїй душі живе чіткий образ мого чоловіка. Хоч він не взяв мене в свій дім як дружину, але я тепер все одно разом з ним.

Серце Хемноліні огорнула ніжність до Комоли, коли вона почула ці сповнені вірності й любові слова.

— Я добре розумію тебе,— сказала вона, трохи помовчавши.— Те, що ти відчуваєш — це і є справжнє володіння. А все набуте з користолюбства — тлінне, недовговічне.

Важко сказати, чи збагнула Комола до кінця смисл цих слів Хемноліні. Якусь мить вона мовчки дивилася на неї, а потім вимовила:

— Твоїми устами, діді, промовляє істина. Я не допускаю до свого серця журби, і тому я щаслива. Мені, сестро, життя дало дуже мало, але це по-справжньому моє.

— Мій гуру каже: «Якщо втрата й придбання зливаються воєдино — це і є справжнє володіння»,— промовила Хемноліні, взявши обидві руки Комоли в свої. Сказати правду, сестро, я була б по-справжньому щаслива, якби примирилася з усім, як ти.

— Чому ти так кажеш, діді? — спитала трохи здивована Комола.— Адже ти одержиш все. Що ж тобі ще треба?

— Я могла б бути щасливою, якби одержала те невелике, що мені призначалося. Одержати більше — для мене велике горе, велика відповідальність. Тобі, мабуть, дивно чути такі слова від мене. Та я й сама собі дивуюся, проте всі ці думки мені, напевне, навіяв всевишній. Ти не знаєш, сестро, як тяжко було у мене сьогодні на серці, але після розмови з тобою мені стало легше,— ти вдихнула в мене спокій. Тому я й була з тобою така відверта. Такого зі мною ще не було ніколи. Як це тобі вдалося, сестро?

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ДЕВ'ЯТИЙ

Повернувшись додому, Хемноліні знайшла на столі у вітальні товстого конверта. Вона тільки глянула на нього, як одразу ж впізнала почерк Ромеша. У дівчини закалатало серце; взявши листа, вона замкнулася у себе в спальні й почала читати.

У листі Ромеш докладно описував усю історію своїх стосунків з Комолою. На закінчення він писав:

> «Обставини розірвали міцні узи, якими з'єднав наші долі всевишній. Тепер ти віддала своє серце іншому. Я не маю права винуватити тебе, не винувать і ти мене. Хоч Комола жодного дня не була моєю справжньою дружиною, але я не буду приховувати від тебе, що з кожним днем мене дедалі більше вабило до неї. І зараз я не можу певно сказати, минулося це почуття чи ні. Якби ти мене не покинула, я знайшов би заспокоєння в твоєму коханні. Саме з цією надією я і прийшов сьогодні до тебе зі змученим серцем. Але коли я побачив, що ти з презирством відвертаєшся від мене, коли почув, що ти дала згоду на шлюб з іншим, серце моє знову огорнули сумніви. Я переконався, що тепер не зможу зовсім забути Комолу. Одначе забув я її чи ні, це не міняє справи. Все одно від цього терпітиму тільки я. За віщо ж повинен я страждати?
>
> В моєму серці жили дві чудові дівчини, і мені несила забути їх; усе своє життя я згадуватиму про них з великою любов'ю. Сьогодні вранці миттєва зустріч з тобою зворушила мене до глибини душі. Вернувшись додому, я сказав собі: «Який я нещасний». Але більше я не повторю цих слів. З радістю і спокоєм у серці я прошу тебе; прости мене й дозволь сказати тобі прощай. Завдяки вам обом, завдяки всевишньому, в цю хвилину розлуки в моєму серці немає гіркоти. Хай твоє життя буде щасливим і радісним! Не зневажай мене — я на це не заслужив».

* * *

Оннода-бабу сидів у кріслі й читав книжку. Побачивши раптом Хемноліні, він здригнувся.

— Хем, ти нездужаєш?

— Ні,— коротко відповіла Хемноліні.— Тату, Ромеш

бабу прислав листа, ось він, візьми прочитай, потім повернеш його мені.

З цими словами дівчина віддала батькові листа і вийшла з кімнати. Оннода-бабу надів окуляри й кілька разів перечитав лист Ромеша. Потім дав служникові, щоб той відніс його Хемноліні, а сам глибоко замислився.

«Це, зрештою, тільки на краще,— вирішив він.— Як жених, Нолінакх подобається мені набагато більше за Ромеша. Це добре, що Ромеш сам вирішив поїхати звідси».

Роздуми Онноди-бабу перервав прихід Нолінакха. Побачивши його, Оннода-бабу був трохи здивований, бо після їхньої зустрічі не минуло й кількох годин. «Що ж його привело сюди? — подумав старий і посміхнувся про себе: — Мабуть, Хемноліні зовсім заполонила його серце».

Він силкувався придумати який-небудь привід, щоб дати можливість Нолінакху побачитися з Хем, а самому непомітно вийти, але Нолінакх раптом сказав:

— Як ви знаєте, Оннода-бабу, ваша дочка й я маємо одружитися. Але перш ніж усе буде вирішено остаточно, я повинен вам дещо сказати.

— Ну звичайно, це ж твій обов'язок! — вигукнув Оннода-бабу.

— Ви нічого не знаєте про те, що я вже був одружений.

— Я це знаю, але...

— Знаєте? Звідкіля? Це для мене новина. Ви, напевне, думаєте, що моя дружина померла. Одначе це точно не встановлено. Щодо мене, то я впевнений у тому, що вона жива.

— Дай боже, щоб це було саме так,— сказав Оннода-бабу й вигукнув: — Хем, Хем!

— Що, тату? — спитала, входячи до кімнати, Хемноліні.

— У тому листі, що тобі написав Ромеш, є дещо...

— Нолінакх-бабу повинен прочитати його з початку до кінця,— сказала Хемноліні і, віддавши листа Нолінакху, вийшла з кімнати.

Те, що Нолінакх прочитав у листі Ромеша, вразило його, мов удар грому.

— Такі сумні випадки трапляються рідко,— промовив Оннода-бабу.— Вам болісно було читати цього листа, але приховувати його від вас з нашого боку було б нечесно.

Нолінакх мовчав. Трохи перегодя він підвівся й попрощався з Оннодою-бабу. Вийшовши з будинку, він помітив

на північній веранді Хемноліні, і серце його стислося від болю. Дівчина стояла непорушно, мов статуя, від її застиглої постаті віяло холодним спокоєм, але що діялося в її душі? Про що вона думала в цю мить, важко було вгадати. Нолінакх не відважився навіть спитати її, чи не потребує вона його допомоги, та й що могла вона відповісти йому на це запитання?

«Що може втішити її? Між людьми іноді постають непереборні перешкоди. Яка до краю самотня, безпорадна душа людини!» — думав пригнічений Нолінакх.

Йдучи до екіпажа, Нолінакх навмисно пройшов повз веранду, на якій стояла Хемноліні. Може, вона покличе його? Але коли він наблизився до веранди, Хемноліні на ній уже не було,— вона пішла до кімнати.

«Як важко зрозуміти людське серце. Людські взаємовідносини дуже складні»,— сумно подумав Нолінакх, сідаючи з тяжким серцем в екіпаж.

Невдовзі після того, як пішов Нолінакх, з'явився Джогендро.

— Ти, Джоген, прийшов сам? — спитав Оннода-бабу.

— Цікаво, на кого ж ти чекав ще?

— Як на кого? А Ромеш?

— Для вихованої, благородної людини досить і того, як ти його сьогодні зустрів. Після цього йому тільки й лишається, що кинутися униз головою в Ганг з бенареської набережної і звільнити душу від грішного тіла. З учорашнього дня я його більше не бачив, тільки знайшов у себе на столі записку: «Я від'їжджаю. Твій Ромеш». Уся ця ваша поезія не для мене. Тому я теж тікаю звідси. В роботі вчителя хоч принаймні усе ясно й зрозуміло.

— Але треба ж якось вирішити щодо Хем...

— З мене досить! — урвав батька Джогендро.— Ти і Хем відхиляєте все, що б я не запропонував, аби тільки не зробити так, як я кажу. Ця гра мені вже набридла. І не вплутуйте мене в неї більше. Така вже в мене вдача, що я не люблю того, чого не можу збагнути, а в Хем є досить дивна властивість ставати раптом якоюсь химерною, і це страшенно дратує мене. Завтра ранковим поїздом я їду звідси. По дорозі заїду в Банкіпур, мені треба влаштувати там одну справу.

Оннода-бабу тільки мовчки провів рукою по волоссю. Справи в сім'ї знову неймовірно заплутувалися.

РОЗДІЛ ШІСТДЕСЯТИЙ

Перед від'їздом з Бенареса Шойлоджа і її батько прийшли в дім Нолінакха провідати Комолу. Шойла відразу пішла з Комолою в наріжну кімнату, і вони довго про щось шепотілися там, а Чокроборті в цей час розмовляв з Хемонкорі.

— Моя відпустка закінчилася,— сказав він.— Завтра ми повинні їхати до Гаджіпура. Якщо ви будете хоч трохи невдоволені Харідасі або якщо для вас...

— Ви знову своєї, пане Чокроборті! — урвала його Хемонкорі.— Що ви ще придумали? Чи, може, ви хочете під якимсь приводом забрати від нас цю дівчину?

— Я не належу до тих, хто дає, а потім відбирає назад. Але якщо вам це здається незручним...

— Пане Чокроборті,— не витримала Хемонкорі,— тут щось не те. Ви щось від мене приховуєте. Адже ви чудово знаєте, яка радість мати коло себе таку чудову дівчину, таку справжню Лакшмі, як Харідасі. Але...

— Добре, добре, не будемо більше про це говорити. Це я навмисне вдався до хитрощів, щоб зайвий раз почути від вас похвалу Харідасі. Але мене непокоїть інше. Чи не думає Нолінакх-бабу, що це звалилося на вас стихійне лихо. Моя дівчинка дуже вразлива. Якщо вона помітить навіть найменше невдоволення з боку Нолінакха-бабу, їй буде дуже боляче.

— О Харі! — вигукнула Хемонкорі.— Щоб мій Нолін виявив якесь невдоволення! Та хіба ж він здатний на це?

— Та воно то так, але ж ви знаєте, що я люблю Харідасі більше життя і, коли йдеться про неї, не задовольняюся малим. З мене мало того, що він не буде сердитися на неї, бо, може, він і не помічатиме її. Я не матиму спокою доти, поки не переконаюся, що Нолін-бабу ставиться до Харідасі з любов'ю, як до близької людини. Адже дівчина не стіна, а жива людина. І якщо Нолін-бабу лише намагатиметься не помічати її і не думати про неї, мовляв, є вона, то добре, а нема — теж добре, якщо тільки так, то...

— Пане Чокроборті,— спинила його Хемонкорі.— Невже ви вважаєте, що в мого Ноліна таке холодне серце? Поки що мені не трапилася нагода розібратися в дечому... Але я відчуваю, що Нолінакх почав подумувати про те, щоб зробити життя Харідасі зі мною більш приємним і щасли-

вим. Дуже можливо, що він уже щось зробив у цьому відношенні.

— Тепер я цілком спокійний. Але перш ніж піти, я хотів би сказати самому Нолінакху-бабу таке: на світі дуже рідко зустрічаються мужчини, які можуть по-справжньому, безкорисливо піклуватися про жінку, про її щастя, а Нолінакховібабу боги дали такий дар. От я й хотів звернутися до нього з проханням, щоб він через почуття якогось побоювання не цурався Харідасі, а піклувався про неї й ставився, як до рідної для нього людини.

Почувши, як Чокроборті вірить її синові, Хемонкорі аж засяяла від щастя.

— Я побоювалася вашого невдоволення й тому тримала Харідасі далі від Нолінакха. Але я знаю свого сина, можете йому вірити, як самому собі.

— В такому разі я говоритиму з вами відверто,— сказав Чокроборті.— Я чув, що Нолінакх-бабу збирається одружитись. Кажуть, що наречена не така вже й молода і дуже багато вчилася. От я і думаю, може, Харідасі...

— Розумію, розумію! — перепинила його Хемонкорі.— Але вам нічого турбуватися, весілля не буде.

— Що, невже заручини розірвано?

— Та, власне, не було чого й розривати. Нолін ніколи не хотів цього шлюбу, це я наполягала. Але тепер я змінила своє рішення. Там, де щось робиться силоміць, щастя не буде. Не знаю, що пошле мені далі всевишній, але побачити свого сина одруженим мені, мабуть, не судилося.

— Е ні, не кажіть так. А ми ж то для чого? Я не відмовляюся від угощення й подарунків, які належать сватові.

— Вашими б устами та мед пити, пане Чокроборті. Мені дуже гірко, що через мене Нолін досі не має своєї сім'ї. Я так хотіла, щоб він якнайскоріше одружився, тому й поквапилася з цими заручинами. Тепер я відмовилася від свого наміру. Може, ви мені допоможете в цьому? Тільки не баріться, бо я вже довго не проживу.

— І слухати не хочу про це! — вигукнув дядько.— Вам ще треба жити, ви ще й невістку свою побачите. А я вже знаю, яка вам потрібна невістка: не дуже молоденька, але щоб поважала вас і була у всьому покірлива. Тільки таку й вибиратимемо. Ви ні про що не турбуйтеся, побачите, я все влаштую, коли на те буде воля всевишнього. А зараз, якщо дозволите, я дам Харідасі кілька порад, як вона повинна тут поводитися. А до вас пришлю Шойлу. Відтоді,

як вона з вами познайомилася, у неї тільки й мови, що про вас.

— Ні, ви краще посидьте утрьох,— сказала Хемонкорі.— А в мене ще є деякі справи.

— Наше щастя, що у вас, жінок, завжди знаходяться якісь «справи»! — засміявся Чокроборті.— Я впевнений, що ми скоро покуштуємо їх. Мабуть, ви збираєтесь добре пригостити брахмана, що має знайти наречену для Ноліна-бабу?

Чокроборті ввійшов до кімнати, де сиділи Шойла й Комола, і побачив, що на очах у дівчини блищать сльози. Він мовчки сів поряд з Шойлоджею й запитливо глянув на неї.

— Тату, я кажу Комолі, що настав час відкрити все Нолінакху-бабу. А твоя дурненька Харідасі свариться через це зі мною.

— Ні, діді, ні, благаю тебе, не кажи нікому ні слова про це. Це все ні до чого! — промовила Комола.

— Ну де твій розум? — обурилася Шойлоджа.— Ти будеш мовчати, а Нолінакх-бабу тим часом одружиться з Хемноліні. З самого весілля й по сьогоднішній день ти зазнала стільки горя, що мало не вкоротила собі віку. Навіщо ж тобі ще й зараз мучити себе?

— Не розказуй про мене нікому, діді! — благала Комола.— Я можу знести все, крім сорому. Я цілком задоволена й тим, що маю. І я більше не страждаю. Але якщо ти все йому відкриєш, то як же я зостануся у цьому домі? Як я далі житиму?

Шойла не знала, що відповісти їй на це. Але мовчки дивитися, як Нолінакх одружиться з Хемноліні, було понад її сили.

— Може, цього весілля ще й не буде,— промовив Чокроборті.

— Що ти кажеш, тату! — вигукнула Шойла.— Адже мати Нолінакха вже й благословила Хемноліні!

— З волі всевишнього, це благословення втратило свою силу. Комоло, дочко, не журися. Правда на твоєму боці.

Нічого не зрозумівши зі слів Чокроборті, Комола дивилася на нього широко розкритими очима.

— Заручини розірвано,— пояснив Чокроборті.— Нолінакх-бабу зовсім не хотів цього одруження, а тепер опам'яталася і його мати.

— Ми врятовані, тату! — радісно закричала Шойлоджа.— Учора, почувши про заручини, я не могла заснути

всю ніч. Але все-таки, доки Комола житиме в своєму домі, як чужа? Коли ж уже, нарешті, все з'ясується?

— Не треба квапитися, Шойло. Все з'ясується у свій час,— промовив Чокроборті.

— Я задоволена й з того, що маю,— промовила Комола.— Краще й бути не може. Я тепер безмежно щаслива. Ви намагаєтеся допомогти мені, зробити так, щоб я була ще більш щасливою, але ж моєї долі, дядечку, ви не можете змінити. Благаю вас, не кажіть нікому ні слова про мене. Залиште мене в цьому домі в якому-небудь куточку і забудьте про моє минуле. Я така щаслива тепер.

З очей Комоли закапали сльози.

— Ну, дитинко, чого ж ти плачеш? — стурбовано промовив Чокроборті.— Я добре зрозумів те, що ти сказала. Ми не порушимо твого спокою. Ми не божевільні й не станемо втручатися в те, що робить для тебе сам всевишній. Ми не хочемо, щоб ти знову все втратила. Не бійся! Я вже старий, і знаю, що й коли слід робити.

В цю хвилину до кімнати увійшов Умеш з широкою посмішкою на обличчі.

— Чого тобі, Умеш? — спитав його дядько.

— Унизу стоїть Ромеш-бабу й питає пана лікаря,— відповів хлопчик.

Комола зблідла. Чокроборті швидко підвівся й промовив до неї.

— Не бійся, дитинко, я все владнаю.

Він зійшов униз і схопив Ромеша за руку.

— Ходімте, Ромеш-бабу, ходімте погуляємо трохи. Я хочу з вами про дещо поговорити.

— Стривайте, шановний дядьку, а звідки ви тут узялися? — здивувався Ромеш.

— Це все через вас. Я дуже зрадів, що зустрівся з вами. Ходімо, не будемо гаяти часу. В мене до вас є справа.

З цими словами дядько потягнув Ромеша надвір і, відвівши його досить далеко від дому Нолінакха, запитав:

— Ромеш-бабу, чого ви приходили в цей дім?

— Я хотів побачити лікаря Нолінакха. Я вирішив, що йому треба розказати все про Комолу. Іноді мені здається, що вона жива.

— Може, Комола й жива, може, вона вже й зустрілася з Нолінакхом. Однак чи приємно йому буде почути цю історію від вас? У нього стара мати, і коли вона дізнається про все, невже Комолі буде від цього краще?

— Не знаю, що скажуть на це люди, але Нолінакх мусить знати, що Комола йому нічим не завинила. Якщо Комоли справді немає серед живих, то Нолінакх-бабу повинен шанувати її пам'ять.

— Ніяк не можу зрозуміти теперішньої молоді! — вигукнув Чокроборті.— Якщо Комола померла, то навіщо ж в'язнути з її пам'яттю до людини, яка була її чоловіком всього тільки один день? Бачите он той будиночок? Я там живу. Якщо завтра вранці ви зможете зайти до мене, я вам усе поясню. Тільки дуже вас прошу: не зустрічайтеся до завтра з Нолінакхом-бабу.

— Добре,— промовив Ромеш.

Повернувшись у дім Нолінакха, дядько сказав Комолі:

— Дочко, завтра вранці тобі доведеться прийти до нас. Я вирішив, що ти сама повинна все пояснити Ромешу-бабу.

Комола мовчала, похнюпивши голову.

— Я впевнений, що інакше не можна,— провадив він далі.— Дивне розуміння обов'язку у теперішньої молоді, не те, що колись. Відкинь усі свої сумніви, дитинко. Тепер твоє майбутнє залежить тільки від самої тебе, і ти не повинна нікому дозволяти стати тобі на дорозі. Тепер усе залежить від тебе самої. Наші зусилля нічого тобі не дадуть.

Комола ще нижче нахилила голову.

— Дорогу тобі ми майже розчистили, то йди ж сміливо до кінця, переборюй і ці останні перепони.

Почулися чиїсь кроки. Комола підвела очі й побачила у дверях Нолінакха. Він дивився на неї. Раніше Нолінакх одразу ж відводив погляд убік і йшов геть, але сьогодні він цього не зробив. Хоч дивився він на Комолу всього лише якусь мить, в очах його не було байдужості, з якою дивляться на зовсім чужу людину. Помітивши Шойлоджу, він хотів був піти звідси, але Чокроборті зупинив його:

— Нолінакх-бабу, не тікайте від нас. Ми ставимося до вас як до близької нам людини. Це моя дочка Шойла, ви лікували її дівчинку.

Шойла вклонилася Нолінакхові, він теж вклонився їй і спитав:

— Як зараз почуває себе дівчинка?

— Добре, вона цілком здорова.

— Ви ніколи не даєте можливості досхочу поговорити з вами,— промовив Чокроборті.— Якщо ви вже сьогодні прийшли, то посидьте трошки з нами.

Поки дядько вмовляв Нолінакха сісти, Комола кудись зникла з кімнати. Від швидкого погляду, який кинув на неї Нолінакх, хвиля радості залила їй душу, і вона пішла до себе в кімнату, вся сповнена незнаних почуттів.

У цей час до кімнати ввійшла Хемонкорі.

— Пане Чокроборті,— сказала вона,— я мушу вас потурбувати.

— Відколи ви пішли у своїх «справах», я тільки те й роблю, що позираю на двері, чекаючи, коли ви нарешті мене «потурбуєте» — сміючись, відповів дядько.

По обіді, коли всі повернулися до вітальні, Чокроборті сказав:

— Посидьте хвилинку, я зараз прийду.

Повернувся він, ведучи за руку Комолу. Підвів її до Нолінакха і Хемонкорі. За ними йшла Шойлоджа.

— Нолінакх-бабу,— почав Чокроборті, звернувшись до лікаря,— ви не повинні ставитися до нашої Харідасі, як до чужої вам людини. Я залишаю цю нещасну дівчину у вашому домі. Вона цілком залежатиме від вас. Їй нічого не треба, дайте тільки можливість служити вам. Скоро ви впевнитеся в тому, що навмисне вона ніколи й нічого не зробить поганого.

Комола зашарілася й засоромлено опустила голову.

— Можете не турбуватися, пане Чокроборті,— сказала Хемонкорі.— Харідасі для нас мов рідна дочка. Досі ми ще ні разу не намагалися дати їй яку-небудь роботу. Раніше в цьому домі я була повновладною господинею, а тепер я тут уже ніхто. Слуги більше не вважають мене господинею цього дому. Я ніяк не можу збагнути, як усе це сталося. Була у мене в'язка ключів, але їх спритно прибрала до своїх рук Харідасі. Скажіть, пане Чокроборті, що ж ви ще вимагаєте для своєї розбійниці? Але все це ніщо в порівнянні з тим грабунком, який ви вчините, якщо заберете від нас дівчину.

— Не бійтеся, я хоч би і сказав їй поїхати від вас, вона й з місця не зрушить. Можете про це не турбуватися. Ви так її причарували, що вона й знати більш нікого не хоче, крім вас. У своєму житті вона зазнала стільки горя і ось нарешті у вас знайшла заспокоєння. Хай всевишній збереже їй його якомога довше, і хай її не покидає ваше милосердя. Таке моє прощальне благословення.

На очі Чокроборті набігли сльози. Нолінакх весь час сидів мовчки і слухав слова старого. Коли гості попрощалися, він повільно рушив до своєї кімнати.

Його спальня, вся залита променями призахідного сонця, палала пурпуром, наче кімната майбутніх молодят напередодні весілля. Це пурпурове сяйво сповнило собою кожну клітину його істоти й запалило його серце.

Вранці один з його друзів прислав йому корзину троянд. Хемонкорі віддала їх Комолі, щоб та прикрасила ними кімнати. Дівчина поставила одну вазу з квітами у спальні Нолінакха, і тепер вся кімната була сповнена їх ароматом. Цей аромат, тиша кімнати, багряна заграва за вікном — усе хвилювало серце Нолінакха. Довгий час він жив, як аскет, поринувши в глибини науки. І ось сьогодні йому здалося, що десь поряд раптом зазвучала чарівна музика і повітря сповнилося мелодійними звуками дзвіночків, що дзвеніли на ногах у танцюристок.

Нолінакх відвернувся од вікна, і погляд його упав на букет троянд, що стояв у ніші, в головах його ліжка. Йому здалося, ніби квіти, наче чиїсь очі, зазирали йому в обличчя, в німому благанні схиляючи перед ним свої голівки.

Нолінакх витяг з букета одну квітку. Це був золотаво-жовтий пуп'янок троянди, він ще не розкрив своїх пелюсток, але вже видихав тонкий аромат. Нолінакх узяв квітку, і йому здалося, що його руки ніжно торкнулися чиїсь пальці. В нього солодко запаморочилося в голові. Нолінакх притиснув ніжну, духмяну квітку до обличчя, очей...

Останні промені призахідного сонця поволі згасали на темніючому небі. Перед тим, як вийти з кімнати, Нолінакх наблизився до постелі і, відкинувши покривало, поклав пуп'янок на подушку. Але що це? Хто це сидить на підлозі по другий бік ліжка, засоромлено затуливши обличчя краєм сарі. Ой, леле, Комола! Від сорому вона ладна була запастися в землю. Вона прийшла сюди прикрасити квітами нішу і приготувати Нолінакхові постіль. Дівчина хотіла вже вийти з кімнати, як раптом почула кроки Нолінакха й швидко сховалася за ліжком. А тепер їй вже не можна було ні втекти, ні сховатися.

Нолінакх зрозумів її стан і, щоб не збентежити її ще більше, хотів квапливо вийти, але, дійшовши до дверей, несподівано зупинився. Він поволі підійшов до Комоли й сказав:

— Устань і не соромся мене.

РОЗДІЛ ШІСТДЕСЯТ ПЕРШИЙ

Другого ранку Комола прийшла в будиночок до Чокроборті. Як тільки подруги залишилися наодинці, вона міцно обняла Шойлоджу.

— Що сталося, сестро? Чому ти сьогодні така щаслива? — спитала Шойла, взявши Комолу за підборіддя.

— Й сама не знаю, діді. Але мені здається, що всі мої муки нарешті скінчилися.

— Розкажи ж мені все скоріше. Ми ж були з тобою вчора разом весь вечір, що ж могло статися потім?

— Нічого, тільки в мене таке почуття, що тепер він уже мій. Мабуть, всевишній зглянувся на мене.

— Слава всевишньому! Але все-таки ти нічого не приховуй від мене.

— Мені нема чого приховувати, діді. Я просто не знаю, що тобі ще сказати. Минула ніч, а коли я прокинулася сьогодні вранці, мені здалося, що життя моє стало іншим, радісним. Я була така щаслива! І робота здавалася мені такою легкою, легкою. Більше мені нічого й не треба. Я тільки боюся, що можу втратити це щастя. Мені не віриться, що від сьогодні моє життя буде щасливим і радісним.

— Я теж вважаю, сестро, що твоя доля вже ніколи не буде обманювати тебе,— сказала Шойлоджа.— Ти будеш щаслива, ти на це заслужила.

— Ні, ні, діді! Не кажи такого! Все, що я заслужила, я вже одержала. Я не ремствую на всевишнього. Більше мені нічого не треба.

В цю хвилину до кімнати увійшов дядько.

— Дитинко,— звернувся він до Комоли,— тобі доведеться вийти, прийшов Ромеш-бабу.

Дядько мав тільки що з ним розмову. Він сказав Ромешу:

— Я знаю все — і як ви зустрілися з Комолою, і які були між вами стосунки. Тепер я раджу вам: забудьте про неї, почніть нове життя. І коли ви ще не перебороли своїх почуттів до дівчини, покладіться у всьому на волю всевишнього, а самі не робіть нічого.

— Я не зможу забути Комолу, поки не розкажу про все Нолінакху. Може, уже й немає ніякої потреби згадувати знову цю сумну історію, а може й є, та, як би там не було, я хочу звільнитися від таємниці, яка лежить каменем у мене на душі.

— Ну добре, заждіть хвилинку, я зараз повернуся.

Ромеш підійшов до вікна й неуважним поглядом почав стежити за потоком людей, що поволі плив вулицею. Раптом позад нього почулися кроки, він обернувся і побачив якусь жінку, яка схилилася перед ним до землі. Коли вона випросталася, Ромеш з криком «Комола!» кинувся до неї.

Комола стояла, мов закам'янівши.

— Ромеш-бабу,— промовив дядько,— усі печалі Комоли залишилися позаду. Всевишній обернув її горе на щастя. В тяжкий для неї час ви допомогли їй, хоч це завдало вам самому немало горя. І тепер, коли настав час розлуки, Комола не могла піти, не попрощавшися з вами. Вона прийшла, щоб ви благословили її.

Ромеш мовчав. Нарешті, опанувавши себе, промовив:

— Будь щаслива, Комоло, і прости, якщо я свідомо чи несвідомо завинив перед тобою. Прости за все.

Комола стояла, притулившись до стіни, неспроможна вимовити жодного слова.

— Якщо я можу тобі чим-небудь допомогти, то скажи,— помовчавши якусь мить, промовив Ромеш.— Може, треба кому-небудь розказати про тебе?

Комола благально склала руки.

— Прошу вас, не розказуйте про мене нікому.

— Я довгий час нікому не розказував про тебе, мовчав, хоч зазнав через це чимало горя. І тільки недавно я наважився розказати про тебе в одній сім'ї, твердо впевнений, що це не завдасть тобі ніякої шкоди. Мені й тепер здається, що тобі від цього не буде ніякого лиха, а, навпаки, тільки пожиток. Дядько, мабуть, чув про Онноду-бабу і його дочку...

— Хемноліні? Звісно, чув. То вони вже все знають? — спитав його Чокроборті.

— Так,— відповів Ромеш.— Якщо ви вважаєте, що їм треба сказати ще що-небудь,— я готовий. Мені особисто вже нічого не треба. Я втратив багато часу, і багато що пішло від мене. Тепер я хочу бути вільний. Хочу виконати все, що залишилося зробити, і виїхати звідси.

— Ні, Ромеш-бабу, вам більш нічого не треба робити,— розчулено вимовив дядько, взявши юнака за руку.— Вам і без цього довелося багато пережити. Скиньте ж тепер із себе тягар минулого й почувайте себе цілком вільною людиною. Бажаю вам щастя. Прийміть моє благословення.

— Я йду,— мовив Ромеш і подивився на Комолу.

Дівчина нічого не сказала, тільки знову вклонилася йому до землі.

Як уві сні вийшов Ромеш з будинку Чокроборті.

«Добре, що я зустрівся з Комолою,— думав він.— Якби я не побачив її, ця історія добром не скінчилася б. Я й досі точно не знаю, чому вона втекла в ту ніч з нашого дому в Гаджіпурі. Але ясно одне; я тут зовсім зайвий. Тепер я полишений на самого себе. Ну що ж, почну нове життя. Оглядатися назад мені більш нема чого».

РОЗДІЛ ШІСТДЕСЯТ ДРУГИЙ

Повернувшись додому, Комола побачила, що в Хемонкорі сидять Оннода-бабу й Хемноліні.

— А ось і Харідасі! — сказала стара жінка, загледівши Комолу.— Іди, дитино моя, з своєю подругою до себе. А я тим часом почастую Онноду-бабу чаєм.

Тільки-но вони увійшли до кімнати Комоли, як Хемноліні обняла дівчину й мовила:

— Комоло!

Комола зовсім не здивувалася, почувши своє ім'я.

— Як ти дізналася, що мене звуть Комолою? — спитала вона.

— Твою історію мені розповіла одна людина. Я й сама не можу сказати чому, але я зразу ж вирішила, що ти і є та сама Комола,— відповіла Хемноліні.

— Сестро, я не хочу, щоб хто-небудь знав моє справжнє ім'я. Воно страшним соромом палить мене.

— Але ж свої права ти можеш відновити тільки з допомогою цього імені!

— Мені це зараз зовсім не потрібне. У мене немає ніяких прав, і я нічого не хочу відновляти.

— Але чому ж ти не відкриєшся своєму чоловікові? Чому не хочеш усе розказати йому — і добре, і погане, довірити йому своє життя? Як ти можеш так довго таїтися перед ним?

Комола раптом страшенно зблідла, вона безпорадно дивилася на Хемноліні й не знала, що їй відповісти. Потім поволі опустилася на циновку й сказала:

— Всевишній знає, що я ні в чому не винна. Чому ж ме-

не так мучить сором? Чому я так покарана? Я ж ні в чому перед ним не согрішила, але як мені відкритися йому?

— Це буде не кара, сестро, тебе чекає спасіння,— промовила Хемноліні, взявши Комолу за руку.— Поки ти приховуєш усе від свого чоловіка, ти ще дужче заплутуєш навколо себе тенета обману. Сміливо розірви їх, і всевишній пошле тобі щастя.

— На саму лише думку про те, що я можу все раптом втратити, у мене зникає уся моя рішучість. Одначе я розумію, що ти хочеш сказати. Що б мені не судилося, я не повинна нічого приховувати. Він узнає про мене все!

І Комола міцно стиснула руки.

— Може, ти хочеш, щоб про тебе йому розказав хтонебудь інший? — ласкаво спитала Хемноліні.

Комола рішуче похитала головою.

— Ні, ні! Він не повинен почути це з уст інших, я сама розкажу йому все! Я зможу це зробити!

— От і гаразд,— промовила Хемноліні.— Не знаю, чи побачимось ми з тобою ще коли-небудь. Ми виїжджаємо звідси, і я прийшла тобі про це сказати.

— Куди? — запитала Комола.

— До Калькутти. У тебе, мабуть, зранку багато роботи, і я не буду більше тебе затримувати. Я іду. Прощавай! Не забувай свою сестру.

Комола схопила Хемноліні за руку.

— Ти напишеш мені?

— Аякже, звичайно, напишу,— відповіла дівчина.

— У листах ти даватимеш мені поради, як і що я повинна робити. Я знаю, твої листи додадуть мені сили.

— У тебе буде добрий порадник і без мене,— посміхаючись сказала Хемноліні.— Про це можеш не турбуватися.

Сьогодні в душі Комола жаліла Хемноліні. Її спокійне обличчя було таке сумне, що Комола, дивлячись на неї, мало не плакала. Але водночас від Хемноліні віяло якимсь холодком, і це заважало Комолі говорити з нею й розпитувати її. Сьогодні Хемноліні все узнала про Комолу і ще дужче замкнулася в собі; вона була вся сповнена журним спокоєм, наче огорнута вічним присмерком.

Цілий день, працюючи, Комола з болем згадувала слова Хемноліні, її спокійний, лагідний погляд. Дівчина нічого не знала про життя Хемноліні, крім того, що її заручини з Нолінакхом було розірвано.

Вранці Хемноліні принесла їм з свого саду кошик квітів. Пополудні, викупавшись, Комола заходилася плести з них гірлянди. Невдовзі до неї прийшла Хемонкорі і, сівши поряд, тяжко зітхнула.

— Ох, дитинко, і сказати не можу, що робилося в моєму серці, коли сьогодні Хем прощалася зі мною. Що не кажи, а вона все-таки чудова дівчина. Я тепер тільки й думаю, як було б добре, коли б вона стала моєю невісткою. Але що сталося, того вже не повернеш. Я ніяк не можу зрозуміти свого сина. Лише всевишній знає, чому він раптом затявся й змінив своє рішення.

Хемонкорі не хотіла признатися, що і вона сама була проти цього шлюбу.

Почувши кроки за дверима, вона гукнула:

— Це ти, Нолін?

Комола квапливо накрила квіти й гірлянду краєм сарі й накинула на голову покривало. До кімнати увійшов Нолінакх.

— Щойно у нас були Хем і її батько. Вони вже пішли. Ти їх бачив? — спитала Хемонкорі.

— Бачив. Я провів їх до екіпажа.

— Що не кажи, синку, а таку дівчину, як Хем, зустрінеш не часто,— сказала Хемонкорі таким тоном, наче Нолінакх завжди їй у цьому заперечував.

Нолінакх тільки посміхнувся.

— Ти ще й смієшся! Я влаштувала твої заручини з Хем, навіть уже благословила вас, а ти раптом затявся і все зруйнував. Ти тепер не жалкуєш про це?

Нолінакх глянув на Комолу й побачив, що її сповнені любові очі з ніжністю дивилися на нього. Як тільки їх погляди зустрілися, Комола соромливо опустила голову.

— Ти, мамо, вважаєш свого сина дуже принадним женихом. Але мало кому може сподобатися така нудна й суха людина, як я.

Почувши ці слова, Комола знову підвела на Нолінакха очі й побачила його веселий, звернений до неї погляд. І дівчина подумала, що їй треба тікати з кімнати.

— Іди краще до себе, а то верзеш таке, що аж зло бере.

Залишившись сама, Комола сплела з тих квітів, які принесла Хемноліні, велику гірлянду, поклала її у кошик, побризкала водою й віднесла до молитовні Нолінакха. Від думки про те, що ці квіти Хемноліні зірвала сьогодні, в

день свого від'їзду, і принесла як прощальний подарунок, на очі Комоли набігли сльози.

Дівчина повернулася до себе в кімнату; вона ніяк не могла зрозуміти, що означав той погляд Нолінакха. Що Нолінакх думає про неї? Він поводиться так, наче йому відомі її найпотаємніші думки. Раніше, коли Комола трималася осторонь Нолінакха, їй було легше. А тепер вона раз по раз потрапляє йому на очі й почуває себе дуже незручно. Це кара за те, що вона приховує від нього правду.

Раптом їй прийшло до голови, що, мабуть, Нолінакх думає: «І де мати взяла цю Харідасі? Скільки живу, не бачив більш зухвалої дівчини, ніж вона». Це буде жахливо, коли він хоч на мить подумає так про мене.

Вночі, лягаючи спати, Комола поклялася собі, що завтра, незважаючи ні на що, вона відкриється Нолінакху, і — хай буде, що буде.

* * *

Другого дня Комола встала на світанку й пішла до Гангу купатися. Кожного разу вона приносила з річки невеличкий глечик води і перш за все йшла до молитовні Нолінакха, щоб як слід прибрати там. Сьогодні Комола, як і завжди пішла до Гангу і, повернувшись додому, пішла до молитовні Нолінакха, але лікар був уже там. Так рано він ще ніколи не приходив до молитовні. Засмучена тим, що сьогодні вона не зможе прибрати в його кімнаті, Комола тихо пішла назад. Але, пройшовши кілька кроків, раптом зупинилася й про щось замислилася. Потім поволі повернула назад і стала нерухомо біля дверей молитовні. Вона наче забула про все. Світ перестав для неї існувати, а час немов зупинив свій плин. Раптом дівчина побачила, що Нолінакх вийшов з кімнати і стоїть перед нею. В ту ж мить вона опустилася перед ним навколішки і припала головою до його ніг. Її довге, ще вогке від купання волосся розсипалося по підлозі. Підвівшись, Комола застигла перед ним, наче кам'яна статуя. Вона не помічала, що покривало сповзло з її голови, не відчувала, що Нолінакх пильно дивиться на неї — усе для неї перестало існувати, жила й трепетала тільки її душа. І, вся осяяна світлом натхнення, вона вимовила твердим упевненим голосом:

— Я — Комола.

Але звук її власного голосу вивів її з стану напівзабуття, і вона знову почала сприймати навколишній світ. Дівчина затремтіла всім тілом і опустила голову. У неї не вистачало сили зробити навіть одного кроку, але й залишатися на місці вона не могла. Усю свою силу, все своє життя до останньої краплини вклала вона в слова «Я — Комола» й поклала їх до ніг Нолінакха. Тепер їй було вже нічим захистити себе від сорому, вона цілком залежала від милосердя Нолінакха.

Нолінакх повільно взяв її руки в свої і сказав:

— Я знаю, ти — моя Комола. Ходімо зі мною.

Завівши її до своєї молитовні, Нолінакх надів їй на шию гірлянду, яку вона сплела учора, й промовив:

— Подякуємо всевишньому.

І в ту хвилину, коли вони вдвох стали навколішки й торкнулися чолом біломармурової підлоги, крізь вікно до кімнати ввірвалися ранкові промені сонця й осяяли дві схилені голови.

Підвівшись, Комола знову впала перед Нолінакхом навколішки й взяла прах від його ніг. Вона відчула, що її більше не мучить сором. Глибокий, безмежний спокій, що пойняв усю її істоту, зливався з щедрим і ясним світлом уранішнього сонця. Серце її сповнилося глибокою відданістю Нолінакхові. Їй здавалося, що її безмірне щастя зігріває своїм теплом увесь світ.

На очі дівчини набігли непрохані сльози й потекли по щоках. Комола не стримувала їх, бо сьогодні це були сльози щастя. Від них розступалися хмари горя, що затьмарювали її життя.

Нолінакх не промовив більше й слова, тільки ніжно відкинув з її лоба пасмо вогкого волосся і вийшов із кімнати.

Комола не знала, чим ще вона могла б виявити свою любов. Їй хотілося вилити до кінця гаряче почуття, що сповнювало її серце. І, ввійшовши до спальні Нолінакха, вона зняла з шиї гірлянду, обвила нею його сандалії, вклонилася їм і знову обережно поставила їх на місце.

Весь цей день Комола працювала так, наче слугувала самому всевишньому. Усе, що вона робила, давало їй невимовну радість.

— Що з тобою, дитинко? — промовила Хемонкорі.— Ти так старанно миєш і чистиш будинок, немов хочеш, щоб він за один день став новим.

Надвечір Комола не сіла, як звичайно, вишивати, а пішла до себе в кімнату і, опустившись на підлогу, застигла нерухомо. Нолінакх, що увійшов до неї з букетом лілій, так і застав її.

— Комоло, постав ці квіти у воду, щоб вони не зів'яли. Сьогодні увечері ми підемо просити благословення у моєї матері,— сказав він.

— Але ж ви ще не знаєте усього про мене,— промовила Комола й нахилила голову.

— Нічого не треба розказувати, я все знаю.

— Але мати...— почала Комола і раптом замовкла, затуливши руками обличчя.

— Мати простила в своєму житті багато гріхів, вона простить і ту, яка нічим не согрішила.

РАБІНДРАНАТ ТАГОР І ЙОГО РОМАН „КАТАСТРОФА“

Для європейського читача XIX або початку XX ст. в поняття «індійська література» входили виключно старовинні пам'ятки — ведійські гімни, дві великі поеми — «Махабхарата» і «Рамаяна», драми Калідаси тощо. Сучасна література (чи точніше літератури) численними мовами цієї величезної країни ніби не існували навіть для багатьох спеціалістів. Так, наприклад, у нарисі акад. С. Ольденбурга «Индийская литература», виданому 1920 р. (щоправда, дуже стислому), індійське письменство XIX ст. схарактеризоване всього кількома словами, лише як слабе відбиття давньої традиції, як «бліді відблиски стародавньої індійської краси», і єдине ім'я, що його автор визнав за можливе назвати,— ім'я бенгальського письменника Рабіндраната Тагора, який «з недавнього часу зачарував Схід і Захід».

Рабіндранат Тагор став широко відомий за межами Індії, відколи йому (1913 року) була присуджена Нобелівська премія з літератури. Саме тоді багатьма мовами почали виходити збірки його поезій, перекладені з виданих трохи раніше англійських перекладів, що їх почасти робив сам Тагор. 1920 року дві такі збірочки («Садівник» та «Місячний серп») з'явились і українською мовою.

Знайомство тогочасного читача з Тагором не було вичерпним,— воно не давало ні нового, ні правдивого образу письменника. Насамперед виникало враження, що Тагор — виключно лірик. Та й ліричні його поезії були відомі лише в прозових перекладах, і хоч серед перекладачів часом були видатні майстри, а все ж т. зв. ритмічна проза не могла нічого сказати читачеві про поетичну майстерність Тагора. І крім того, цю поезію доводилося сприймати відірвано від загального процесу розвитку сучасної індійської літератури, і читачеві лишались невідомі ті загальнокультурні й літературні традиції, з якими була пов'язана ця поезія, той соціальний ґрунт, на якому вона зростала,

те коло ідей і образів, у якому вона перебувала. Так творчість Тагора доходила до читача повита серпанком якоїсь невиразності, таємничості, в атмосфері екзотики, забарвлена мало не містичними тонами.

Відтоді становище набагато змінилося. По-перше, з'явились переклади, здійснені з оригіналу, без англійського посередництва. На українську мову з бенгальської Тагорові поезії перекладав відомий харківський індіаніст П. Г. Ріттер. А поступово читачеві стали приступні й інші, не лише ліричні, Тагорові твори,— виявилась і надзвичайна жанрова різноманітність цього письменника, і виняткова широчінь та глибина його інтересів. Можливо, в царині лірики, серед п'ятьох десятків поетичних збірок Тагора, й справді містяться найбільші його мистецькі досягнення. Але Тагор також автор великої кількості оповідань, повістей і романів, драматичних творів, він — художник і композитор, педагог, автор філософських праць і публіцистичних статей.

Творчий шлях Тагора ми можемо тепер оглянути в усій його розмаїтості, і то не як відокремлене явище велетенського масштабу, а на тлі історичного розвитку Індії, на тлі боротьби її народів проти колоніального гніту, за незалежність і соціальну справедливість. І при всій її ідейній та художній своєрідності ми сприймаємо творчість Тагора як явище, поєднане з загальним розвитком світової гуманістичної літератури.

Індія для нинішнього читача, зокрема радянського, перестала вже бути землею з багатими літературними традиціями, що нібито урвались, не знайшовши продовження й розвитку в сучасності. Зміцнення дружніх стосунків між обома великими країнами має своїм наслідком поглиблення інтересу до індійських літератур, і багато імен видатних індійських письменників сучасності або недавнього минулого стали відомі й близькі нам.

Отже, й Тагор не стоїть уже в нашому уявленні самотньою вершиною, він — невід'ємна складова частина, великий етап у літературному розвиткові своєї батьківщини.

Найвидатніший з класиків бенгальської літератури, він, проте, не відразу посів у ній те місце, яке нині вже не викликає ні в кого ні сумнівів, ні заперечень. Був час, коли досить голосно й рішуче лунали «лівацькі» виступи проти його творчості, коли декому здавалося, що в шуканні нових шляхів молоде літературне покоління назавжди розминеться з Тагором. Ці «літературні бурі» знайшли відгомін навіть і в творчості самого Тагора, і не лише в деяких його критичних статтях, а, наприклад, у романі «Остання поема», де один з героїв виголошує промову, скеровану проти Тагорової поезії.

* * *

«Катастрофа», поруч з такими творами, як «Гора» або «Дім і світ», належить до найбільш відомих у нас Тагорових романів. З трьох перелічених творів це — найраніший. Писаний у 1902 році, він протягом наступного року друкувався в журналі, а окреме видання з'явилося 1906 р.

Над романом працював уже досвідчений прозаїк: на той час була написана більша частина оповідань Тагора, він був уже автором кількох романів. Ранні Тагорові романи (як, скажімо, відомий радянському читачеві «Берег Бібхі») належать до історичного жанру. А дія «Катастрофи» відбувається приблизно тоді, коли роман був писаний, герої його — авторові сучасники. Отже, тут Тагор ступає на шлях створення побутово-психологічного роману, одним з основоположників якого в бенгальській літературі він і став.

Переважна більшість героїв «Катастрофи» — представники бенгальської інтелігенції. На відміну від пізнішого роману «Гора» в «Катастрофі» автор не ставив перед собою завдання дати картину соціальних рухів, ідейної боротьби, властивої для Індії того часу. На початку твору ми, наприклад, дізнаємося, що один із героїв, старий Оннода-бабу, належить до релігійної організації «Брахмо Самадж», яка мала на меті реформу застарілих звичаїв і зміни в релігійному світогляді. Але цей факт не знаходить помітного відбитку в дії твору. Також майже не зачеплена в романі, якось залишається за лаштунками й діяльність іншого героя, лікаря Нолінакха. Ми лише дізнаємося, що він виступає з лекціями, має прихильників і послідовників, але докладніше на змісті його ідейних прагнень автор не зупиняється. Його увага в цьому романі зосереджена на іншому.

Молодий студент Ромеш, у майбутньому адвокат, учащає до сусіднього дому Онноди-бабу, в дочку якого, Хемноліні, він закоханий. Але батько Ромеша, з'явившись несподівано до Калькутти, забирає сина додому, на село, щоб одружити його за індійським звичаєм: жених не знає й ніколи не бачив своєї нареченої, як і вона його. Подібне ж одруження відбувається десь по сусідству: інший герой твору Нолінакх одружується з Комолою, якій згодом належатиме одне з чільних місць у цьому романі. Несподівана буря під час повернення додому човном спричинюється до катастрофи, від якої Ромеш урятувався разом з Комолою,— її-то він якийсь час і вважає за ту дівчину, що з нею одружився. Катастрофа на річці викликає іншу катастрофу: в цій події — зав'язка трагедії, що руйнує особисте життя Ромеша і Хемноліні.

Треба сказати, що автор не уникнув певної штучності в побудові сюжету: потрібен був аж надто рідкісний збіг випадковостей, щоб поєднати Ромеша з Комолою. Складається враження, ніби автор си-

ломіць втручається в вільну течію життєвих обставин, організуючи їх так, як це вигідно йому для його задуму. Так, саме рисами певної «навмисності» позначена постать Оккоя, що грає в романі роль своєрідного Яго: на початку суперник Ромеша, він згодом ніби перестає жити самостійним життям, перетворюючись на якесь знаряддя, яке існує для єдиної потреби — викривати Ромеша, ставити перед ним постійні перешкоди.

Але окремі риси штучності в побудові твору ні в якому разі не повинні заступати основного, чим приваблює роман і в чому полягає його значення.

Перед читачем розгортається справжня панорама, проходять картини незнаного побуту, оживають в усій життєвій різноманітності постаті людей далекої країни. З великою майстерністю вводить Тагор у дію природу своєї батьківщини: пейзажем закінчується багато розділів твору, тут Тагор-лірик втручається в хід розповіді, й такі кінцівки, де пейзаж даний у поєднанні з настроями й переживаннями героїв, звучать особливо схвильовано. В цьому Тагор іде за традиціями індійської класичної літератури: варто згадати, яке місце належить природі хоча б у драмах Калідаси.

Але найменшою мірою Тагора можна назвати безстороннім літописцем побуту. Даючи описи побуту, він одночасно виступає і як його суддя. Вся логіка художніх образів твору скерована проти того, що застаріло, проти звичаїв і поглядів, які були перешкодою для вільного розвитку життя: проти традиційного індійського шлюбу, що стає на заваді почуттям; проти поневоленого становища жінки в традиційній індійській родині; проти кастових перегородок, що виникають у стосунках поміж людьми; проти традиційних моральних приписів, згідно з якими, наприклад, жінка, що побувала в домі чужого мужчини, тим самим уже зганьблена і позбавлена права повернутися до свого чоловіка. Виступи проти цього ярма традицій перетворюють роман Тагора з літературного факту в фактор суспільного розвитку.

Для сучасного читача, тим паче неіндійського, ці звичаєві конфлікти втратили свою гостроту, присмак злободенності, що хвилював людей колишньої епохи. Але й нам цікаві звичаї, що вже відходять у минуле і в тій країні, яка їх породила. Нас захоплює майстерність письменника, який скупими засобами, уникаючи й докладного психологічного аналізу, і навіть портретної характеристики, накреслив постаті, надзвичайно живі й часом чарівні в своїй життєвості,— досить згадати образи Комоли або хлопчика Умеша. І над усіма образами й подіями роману височить та чула, уважна любов до людини, той всепереможний гуманізм, що становить єство всієї творчості великого індійського письменника.

Г. П. Кочур

РАБИНДРАНАТ ТАГОР
Крушение
(На украинском языке)

*

Редактор *О. В. Хатунцева*
Художник *К. В. Бобровников*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *Є. А. Зіскіндер*
Коректори *В. С. Брюханова, Н. М. Петрушевська*

*

Здано на виробництво 15. IV. 1960 р.
Підписано до друку 30.VIII. 1960 р.
Формат паперу 84 × 108/32. Папер. арк. 4,05.
Друк. арк. 13,325. Обліково-видавн. арк. 14,175.
Ціна 5 крб. З 1.I. 1961 р.—50 коп. Замовл. 571. Тираж 21 000.

Держлітвидав України,
Київ, Володимирська, 42.

*

Книжкова ф-ка імені Фрунзе Головполіграфвидаву
Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ

В 1960 році вийшли з друку нові книги зарубіжної літератури:

Амаду Ж. **Червона прорість.** *Роман.* Переклад з португальської. 290 стор. 6 крб. 40 коп. В опр.

Ангелов Д. **Сміливий чунг.** *Роман.* Переклад з болгарської. 255 стор. 5 крб. 80 коп. В опр.

Андерсен-Нексе М. **Дітте — дитя людське.** *Роман.* Переклад з датської. 655 стор. (Бібліотека світової класики). 10 крб. 50 коп. В опр.

Апітц Б. **Голий серед вовків.** *Роман.* Переклад з німецької. 445 стор. 13 крб. 55 коп. В опр.

Жукровський В. **Дні поразки.** *Роман.* Переклад з польської. 351 стор. 7 крб. 40 коп. В опр.

Золя Е. **Здобич.** *Роман.* Переклад з французької. 307 стор. (Бібліотека світової класики). 5 крб. 75 коп. В опр.

Лану А. **Майор Ватрен.** *Роман.* Переклад з французької. 289 стор. 6 крб. 20 коп. В опр.

Сенкевич Г. **Хрестоносці.** *Роман.* Переклад з польської. 730 стор. (Бібліотека світової класики). 11 крб. 60 коп. В опр.

Фаллада Г. **Маленька людино, що ж далі?** *Роман.* Переклад з німецької. 363 стор. 7 крб. 35 коп. В опр.

Ханчерліоглу О. **Алі.** *Повість.* Переклад з турецької. 87 стор. 3 крб. 80 коп. В опр.

Книги продаються в усіх книгарнях облкниготоргів та споживчої кооперації.

Якщо книги відсутні в місцевих магазинах — замовлення надсилайте відділам «Книга-поштою» облкниготоргів, які висилають літературу накладною платою без завдатку.

Відвідуйте книгарні!
Користуйтесь послугами відділів «Книга — поштою»!

5 крб.

3 II 1961 р. — 50 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ